

ПАВЛО ШАНДРУК СИДИ
ДОБРЕСТІ
МЕМУАРИ

Київ
«ВИЩА ШКОЛА»
1999

Copyright 1959 by Robert Speller & Sons Publishers
Library of Congress Catalog Card No. 58-12846

First Edition

Printed in the United States of America

УДК 82 94
ББК 84
Ш20

Шандрук П. Сила доблесті / Передмова Р.Смоль-Стоцького;
Ш20 Пер. з англ. М.Б. Бурмістенко. – К.: Вища шк., 1999. – 240 с.

ISBN 5-11-004803-7

ББК84

© Пер. укр. мовою, Бурмістенко М.Б., 1999

Передмова

Видатний український вояк представляє на цих сторінках спогади про своє бурхливе та насичене подіями життя, що нерозривно пов'язане з боротьбою за свободу України та всіх неруських націй колишньої Російської імперії. Ця книжка включає саме той період східноєвропейської історії, що був відзначений встановленням російської комуністичної диктатури. Цей факт слід вважати як історичний вододіл, оскільки він мав далекі наслідки як для європейської, так і для світової історії. Він і досі (1959 р. – рік виходу друком першого видання книжки) є причиною затягнутої світової кризи нашого часу.

І Мемуари генерала Павла Шандрука починаються з часів, коли перша світова війна вступила в свою останню фазу і в Російській імперії спалахнула революція. В історичних літописах Російська імперія виступає як безславна «тюрма народів», в'язниця для всіх підлеглих неруських націй. Також вона відома як колыска підробних «псевдопротоколів батьків сіонізму». Абсолютистський режим цієї імперії з його політичною поліцією, терористами «чорної сотні» і спеціалістами з погромів підтримувався переважною кількістю росіян, що утворювали меншість у своїй власній Російській імперії – 42,7 відсотка. 57,3 відсотка населення склали «неруські» нації, що здавна потерпали від гноблення, переслідування та позбавлення всіляких прав росіянами. Їхнє тяжке становище формувало так звані «національні проблеми», котрі завдяки політичним, культурним та економічним відгалуженням стали одними з вирішальних причин спалаху революції після того, як українські, польські, литовські, фінські, грузинські, вірменські та туркестанські військові формування та революційні організації приєдналися до Центральних Сил у

війні проти Росії. Революція, яка почалася з відмови загону Української Волинської гвардії стріляти у робітників Петрограда, негайно спровокувала дезінтеграцію Російської імперії та імперської армії вздовж національних кордонів (ліній). Українці дали поштовх усім «неруським» націям завдяки тому, що їхній націоналізм нової доби було сформовано гетьманом Іваном Мазепою (1687–1709) та Тарасом Шевченком (1814–1861), який ще за сто років проголосив, що «новий та справедливий закон» Джорджа Вашингтона ідеально підходить для України. Таким чином, українці зіграли роль «ірландців» в Російській імперії.

Наступні акти історичної драми не забарилися. Після зречення престолу царем російські «ліберальні» імперіалісти на чолі з Керенським взяли під контроль урядову владу і розпочали боротьбу проти вимог всіх неруських націй щодо самовизначення і особливо проти позиції України. Гальмуючи процес революційної демократизації всередині імперії, Керенський намагався продовжувати «війну за демократію» за її межами. Також ініціював Брусиловський наступ, щоб не втратити нагороду, яку російському імперіалізму обіцяли західні союзники, а саме Константинополь і Дарданелли. Потім німецький командний штаб вирішив послати Леніна та його співробітників із Швейцарії до Петрограда. Ленін претендував на «вирішення проблем національностей» і проголосив «повне самовизначення, включаючи відокремлення» для всіх неруських націй, і дуже скоро шляхом державного перевороту встановив російську комуністичну диктатуру. Російська імперіалістична республіка розділилася на незалежні національні республіки: татарів (ідело-уральську), фінів, українців, кубанських козаків, литовців, естонців, білорусів, донських козаків, народу Північного Кавказу, грузинів, азербайджанців, вірмен, поляків, латишів, Сибір та Туркестан (список поданий за порядком проходження дат проголошення незалежності переліченими територіями). Майже одночасно з іншого боку океану президент В.Вільсон проголосив знаменні 14 постулатів та ідею створення Ліги націй. Всі новоутворені нації помилково вважали, що Америка буде застосовувати принципи Вільсона до всіх них.

Після встановлення своєї диктатури в Петрограді і в Москві російські комуністи негайно «поклали у шухляду» свої колишні лозунги про самовизначення. Вони зосередили увагу на світовій революційній програмі марксизму-ленінізму, протидіючи ідеї створення Ліги націй організацією Комінтерну, і у такий спосіб почали атакувати сусідні демократичні республіки. «Інтернаціональна»

революційна фразеологія російських комуністів була тільки завісою, розрахованою на завоювання прихильників серед марксистів-соціалістів на Заході. В дійсності, за Миколою Бердяєвим, видатним російським християнським філософом, «російський комунізм постав третью появою російського авторитарного імперіалізму, першою було Московське царство, другою – імперія Петра I» (Бердяєв М. Витоки російського комунізму, с. 120). Тепер російські комуністичні імперіалісти в першу чергу атакували Україну, котра і стратегічно, і економічно складала основу попередньої імперії. Вони також створили український комуністичний уряд у Харкові, який підтримав вторгнення російської Червоної Армії. Таким чином, уряд Української Націоналістичної Республіки (УНР) опинився у складнішому становищі, ніж за часів Полтавської битви (1709), коли борець за українську свободу Іван Мазепа та його союзник король Швеції Карл XII були розгромлені московським царем Петром I. Україна принизилася до рівня колонії Росії – Москви. Всі військові галузі промисловості (ті, що виробляли зброю та амуніцію) у сучасні часи були передислоковані за межі України на території, етнографічно підлеглі Росії-Москві; за указом царя українська мова виключалася із світського життя, шкіл, преси; українські міста, інтелігенція, старовинні роди та православна церква частково русифіковані. УНР тепер загрозувала нова атака з боку російського імперіалізму, і тому їй терміново були потрібні спільники, так само як їх потребували, скажімо, американські колонії під час війни за незалежність проти британського імперіалізму (альянс з абсолютистською монархією Франції обговорювався Б. Франкліном в 1778 р.). Україна сподівалася знайти такого спільника проти російського комуністичного імперіалізму у особі німецької нації. Її представник великий Гердер демонстрував блискуче розуміння українських культурних цінностей, а Бісмарк колись навіть планував відтворити незалежне «Київське князівство» для того, щоб позбутися тиску з боку російського імперіалізму на Центральну Європу, що, прикриваючись ідеалістичними ідеями пан-слов'янizmu та православ'я, мріяв про Москву як «третій Рим». Під час першої світової війни Німеччина підтримувала революційну організацію «Союз за визволення України», яким керували українські соціалісти. Як наслідок, довіряючи Німеччині, Уряд УНР уклав Брест-Литовський мирний договір (12 січня 1918 року) з центральними силами і запросив в країну німецьку армію для того, щоб виграти час для стабілізації тільки-но надбаної державності.

Для голодної Німеччини після багатьох років блокади союзних військ мир з Україною був «Brotfrieden», тобто «миром заради хліба». Ідучи з країни, що перебувала на межі голоду, німецька армія в Україні не завжди поводитись як гість та спільник Українського національного уряду. На жаль, «медовий місяць» між Україною та Німеччиною був досить коротким. Потужні реакційні та монархістські сили вже взялися за роботу в Німеччині, оскільки деякі з німецьких династій були поріднені з Романовими, представники російської та німецької шляхти були одружені між собою, особливо в Балтійських країнах. Всі ці сили протидіяли соціал-демократичному урядові УНР та її парламенту – Центральній Раді і сприяли реставрації російського царського режиму та імперії, спільниці німецького Рейху. Нарешті після багатьох конфліктів між німцями та українцями український парламент було окуповано та розпущено німецьким батальйоном. В той самий час генерала Павла Скоропадського було оголошено гетьманом України. Він був колишнім військовим табору Миколи II і нащадком брата гетьмана Івана Скоропадського (1709–1722), якого цар Петро I призначив наступником гетьмана Івана Мазепи.

Німецький державний переворот був тяжким ударом щодо органічного розвитку демократії в Україні. Але дуже скоро разом із крахом Німеччини гетьманат Скоропадського та його політична концепція також були зруйновані після переможної революції українських національних сил на чолі з Директорією відновленої УНР. Український демократичний уряд отримав сумну спадщину як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Він відразу постав перед загрозою агресії з трьох боків і був змушений вести три оборонні війни. З півночі на Україну знов напала російська Червона Армія, з південного сходу – російські білі монархісти, на Дону – війська під командуванням генерала Денікіна (їх підтримувала Англія), а пізніше в Криму – війська під командуванням Врангеля. І нарешті, роз'єднання Австро-Угорщини і проголошення Західноукраїнської національної республіки із столицею у Львові (Лемберзі), а потім злука з УНР та створення єдиної держави призвели до війни на заході з відновленою Польщею. Найгіршими факторами у такій ситуації були повна відсутність лідера серед держав Антанти, що перемогли, їхнє суперництво, відсутність конструктивного бачення Східної Європи і понад усе – неспроможність усвідомлення того, що саме в дійсності представляє російський комунізм та що саме він відстоює.

Після втрати дорогоцінного часу та ще більш цінної крові українці та поляки зрозуміли, що обидві нації мають спільні інтереси

та спільного запеклого ворога – російський червоний та білий імперіалізм. УНР на чолі з Симоном Петлюрою та Польська республіка під керівництвом Й. Пілсудського 22 квітня 1920 року уклали Варшавську угоду та військову конвенцію. За цим пактом Україна, зокрема, була змушена погодитися віддати свої західні етнічні території разом із Львовом на користь Польщі, сподіваючись, що за це їй буде даровано повну автономію. Незабаром відбулася остання спроба обох націй затримати російський комунізм на його етнічній території. Вони розраховували зупинити напади російського імперіалізму проти сусідніх неруських націй, метою яких було створення нової Російської імперії як арсеналу для проголошеної подальшої світової революції. Однак європейські держави не усвідомили важливості цього історичного моменту, вони не відчували кореневу спільність інтересів європейської цивілізації у протистоянні російському комунізму, не допомогли Україні та Польщі. Це твердження передусім стосується Англії, традиційної супротивниці європейської спільноти. Англія повернулася до власної політики «балансу сил» для того, щоб Франція не змогла домінувати в Європі за допомогою своїх спільників. Кінцевим результатом українсько-польської війни проти російського комуністичного імперіалізму став вимушений відступ спільних армій. Польща постійно зраджувала українському партнерові, її примусили укласти Ризький договір (1921) з незалежною Радянською Українською Республікою, маріонеткою комуністичної Москви. Червона Армія під командуванням багатьох колишніх царських генералів дуже скоро полонила решту неруських національних республік, підносячи прапор російського комуністичного імперіалізму. Нарешті у 1922–1924 роках виникає Радянський Союз. Ця нова російська колоніальна імперія була основою радянського російського імперіалізму. Тепер вона прикривається «міжнародним рухом за визволення робочого класу та селянства і всіх залежних народів, пригноблених західними державами». В історичній боротьбі на сході між свободою та російським імперіалізмом тільки Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва та Польща змогли вижити та зберегти свободу та незалежність. Багато в чому це відбулося завдяки тому, що запекла боротьба України проти Москви, що постійно велася починаючи з 1918 року, послаблювала динамізм нового російського імперіалізму.

Заключний акт у драматичній боротьбі неруських націй за звільнення проти нового російського імперіалізму втілюється у першій значній хвилі політичної еміграції зі Східної Європи у 1920–1922 ро-

ках. Не тільки український уряд, армія, політики, вчені, письменники разом із сім'ями відправилися у вигнання до Західної Європи, але так само вчинили уряди та політики Білорусії, Татарстану, Фінно-Карелії, донські та кубанські козаки, грузини, представники Північного Кавказу, вірмени, азербайджанці, туркмени, комі та якути. Всі вони втікали в той час, коли Ліга націй у Женеві починала робити перші кроки щодо захисту прав національностей. Тоді в Західній Європі ще не було UNNRA (так званої «Адміністрації допомоги та повоєнного відновлення при Організації Об'єднаних Націй»), і доля політичних емігрантів – чоловіків, жінок та дітей – була жахлива: голод, ночі просто проти неба, хвороби. Пам'ятна роль Т. Масарика, президента Чехії, та маршала Й. Пілсудського, котрі багато зробили для емігрантів і особливо для українців. Але навіть у вільних країнах поза Радянським Союзом біженці не мали спокою. Російський комунізм продовжував проти них систематичну нищівну війну, використовуючи усі традиційні методи царської політичної поліції: пропаганду, корупцію, хабарі, викрадення людей, провокації, вбивства та акції «повернення додому». Але керівництво всіх українських партій було так щільно пов'язане конспіративним центром Українського революційного руху, що всі зусилля комуністів були марними, і моральний дух української еміграції залишався неушкодженим.

Український національний комітет в екзилі (у засланні) пройшов скрізь тяжкі роки. Вбивство Симона Петлюри завдало сильного удару. Петлюра був соціалістом та відданим другом євреїв. Єврей був у його уряді міністром з єврейських питань. Вбивство президента Петлюри децю навчило російський комунізм, зокрема тому, що з того світу жертви говорять навіть голосніше до своїх народів, ніж тоді, коли вони були живі. Ми всі добре знаємо лозунг націй, що борються за свою свободу: «Нація, яка не скорилася після поразки, – переможна!» У засланні ми все рівно продовжували боротьбу проти російського комунізму за допомогою пера, усного та письменого слова, промов на міжнародних конгресах та перед парламентами вільних націй. Ми попереджали про справжні цілі російського комунізму та прогнозували, що світ не матиме можливості жити у справжньому мирі, доки існуватиме ця диктатура.

Ми передусім аналізували причини загального розгрому неруських націй Москвою. Ми з'ясували, що, по-перше, всі національні проблеми різних неруських націй в Радянській імперії так само, як і в царській Росії, були тільки частинами повсюдної (головної)

національної проблеми Сходу і разом створювали єдиний комплекс; по-друге, успішне продовження нашої боротьби вимагало створення спільного фронту всіх неруських націй для спільної політичної акції і, по-третє, для спільних військових приготувань та дій у майбутній війні, що їй відверто обіцяли вільному світові марксист-ленінці. Генеральний штаб усіх неруських націй у засланні перетворився на прометееву Лігу націй, пригноблених Москвою, організація якої була довірена мені Українським урядом.

Наші військові кола підтримували таємний союз з Польщею, Пилсудським та деякими старими революціонерами, поділяли їхню політичну концепцію щодо російського імперіалізму. На нашу думку, вільна та незалежна Польща була базою для існування вільних Литви, Латвії, Естонії та Фінляндії, з одного боку, та вільних Румунії, Болгарії та Греції, з іншого. Ми зосередили наші політичні акції на Лізі націй у Женеві та відчайдушно намагалися викликати інтерес громадської думки до наших питань.

Нашим невеличким успіхом можна розцінити пропозиції сенатора Коперленда на 71-у Конгресі (1929) про надання дипломатичного статусу представникам від українського та грузинського урядів у засланні, але, зрозуміло, цю акцію було заблоковано у бюрократичному апараті Державного департаменту.

Тим часом ситуація у світі суттєво змінювалася. Встановлення російської комуністичної диктатури Леніна, а потім Сталіна відкрило епоху піднесення тоталітарних диктатур Муссоліні в Італії та Гітлера в Німеччині. Тоталітарна диктатура припускає тоталітарну агресію, як ми вже бачили у випадку з російським комунізмом у Східній Європі. Таким чином, невдовзі була встановлена вісь Берлін–Рим. Шляхом агресій Муссоліні почав будувати свою імперію на Балканах та в Африці. Гітлер покинув Лігу націй та почав перебудову в армії. Рядянський Союз, наляканий приготуваннями коаліції Берлін–Рим, перетворюється на проповідника «колективної безпеки», та незважаючи на неперевершені показники терору та вбивств СРСР було прийнято демократичними державами до Ліги націй з метою підвищення її «морального престижу». Таким чином Ліга націй надала російському комунізмові моральні та міжнародні санкції на користь попередньої окупації та анексії всіх неруських демократичних територій, які в 1920-х роках із зброєю в руках захищали ідею Ліги націй на відміну від російського Комінтерну. В цьому сенсі Ліга націй підписала свій власний моральний смертний вирок.

Світ повернувся до положення, яке склалося у роки після першої світової війни. Розподілений на два табори, з одного боку – імперіалістичні країни, що мали чітку програму дій проти російського комуністичного імперіалізму, та з іншого – демократичний табір членів Ліги націй, що мав гарантувати Радянському Союзу, одному з її членів, усі надбання російського комуністичного імперіалізму починаючи з 1920 року, а також «гарантувати недоторканість та єдність» всіх кордонів нової російської в'язниці народів.

Було очевидно, що революція у Східній Європі, в результаті якої виник Радянський Союз, – ще не завершений процес, і для наступних подій будуть розроблені нові концепції.

Першою стала концепція динамічної демократичної революції всередині Радянського Союзу, яка скасує радянську в'язницю народів і відтворить демократичні республіки всіх неруських націй, на базі яких сформується дещо на зразок пан-Європи із Україною, Білорусією та Балтійськими державами на заході, союзом тюркських або мусульманських народів на північному сході, та Сибірським союзом на сході. Польські, балтійські, тюркські та монгольські революціонери з симпатією ставилися до цих думок, так само як і багато антикомуністів на заході.

По-друге, чехи, що жили у постійному побоюванні перед Німеччиною, проробляли в колах політичної еміграції ідею майбутньої слов'янської конфедерації, маючи віру в поступову демократизацію радянського режиму та сподіваючись скрізь карпатську та Західну Україну, інтегровану у демократичну Україну, приєднатися до конфедерації та користатися її захистом від німецького «Drang nach Osten», тобто «походу на схід». Дехто у Франції підтримував таку ідею, сподіваючись, що конфедерація відшкодує їй царські борги.

По-третє, концепцією Гітлера було зведення німецької колоніальної імперії у Східній Європі, яка охопить території від Балтійського до Чорного моря. І останнє, російська комуністична концепція відносно світового поширення впливу Радянського Союзу шляхом нових війн і революцій була добре розроблена і широко відома. В холодній війні цих ідей Англія і Франція постійно вагалися, часом симпатизуючи правам неруських націй на самовизначення, часом проповідуючи співіснування. Проте гітлеризм та сталінізм були дуже енергійними силами, і тому напруження в Європі досить скоро досягло критичної відмітки.

Польща була ключовою країною в новому європейському сузір'ї. І тоді саме від Польщі залежало вирішення не тільки її власної долі,

але й долі всіх неруських народів як у Східній Європі, так і в цілому на континенті. З одного боку, Польщу постійно спокушав Берлін вступити в агресивну коаліцію проти Москви. Це могло б ліквідувати російський імперіалістичний комунізм і перетворити Сталіна та його гангстерів на біженців. З іншого боку, фантастичні успіхи Німеччини, реорганізація армії, мілітаризація вздовж Рейну, об'єднання з Австрією, приєднання Судетської області та колоніальні плани щодо сходу лякали Польщу, і вона прийняла «гарантії» Англії, щоб зберегти вірність ідеалам свободи і зобов'язання, накладені колективним договором Ліги націй. Але лавина вже покотилася. Сталін «продав» Гітлеру Лігу націй разом з усією системою колективної безпеки, угодами про ненапад, пактом Бріана-Келлога тощо, і дві тоталітарні диктатури Москви та Берліна (так само, як колись зробили монархії пруського Фредеріка II та російської Катерини II) знов розшматували Польщу та домовилися про новий розподіл між собою тих східноєвропейських націй, що досі залишалися вільними: Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Чехії (Богемії), Словаччини, Хорватії, Словенії, Сербії, Албанії, Болгарії, Румунії, Угорщини та Греції. Третя диктатура Риму брала участь у переговорах як молодший партнер Німеччини.

Почалася друга світова війна. Тільки вільна та незалежна Польща – єдина реальна гарантія існування вільних Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви, вільних центральноєвропейських та балканських країн Чехії, Угорщини, Румунії, Болгарії та Греції. Існування всіх цих вільних країн – умова майбутнього звільнення України та всіх неруських націй, які знаходилися у російському комуністичному ярмі, і проект пан-Європи як спільноти вільних європейських народів – саме цього прагнула українська політика – міг реалізуватися. Добре усвідомлюючи всі ці моменти, лідер українців в Польщі, заступник голови (віце-спікер) Польського парламенту Василь Мудрий звернувся до мобілізованих до польської армії українців із закликом чесно захищати Польську республіку. Український уряд у заслання наказав своїм контрактним офіцерам у польській армії вчинити так само. Незважаючи на той факт, що польська внутрішня політика щодо українців була ганебна і безглузда, українці захищали існування вільної Польщі до самої капітуляції її армії. В гітлерівському поході на Львів був тільки один батальйон української молоді, що вірили у «антикомунізм» Гітлера. Пізніше вони дізналися правду, зокрема, про те, що Гітлер поступився Сталіну і віддав усю Західну Україну разом із Львовом – українським П'ємонтom – в обмін на обіцяні мільйони вагонів харчових продуктів, залізної руди, нафти та інших

вантажів, що потім створили базу для переможного наступу Гітлера на захід. Але заплановане вторгнення в Англію не могло бути здійсненим, і скоро Гітлер знов звернув свої очі на схід, тим більш, що Японія вже збиралася приєднатися до його коаліції.

Антинімецький державний переворот в Югославії відклав наступ Гітлера на Радянський Союз більш як на місяць. На думку українських військових, ця затримка зменшила шанси Гітлера на стрімку перемогу на сході внаслідок наближення осені та зими. Але цей напад відродив сподівання тих українців, які не вивчали перше видання «Mein Kampf». Просування німецьких військ, що використовували деякі групи українців як провідників та тлумачів, і капітуляція радянських військ, що переважно склалися з неруських, були дуже показові. Невдовзі німці стояли під Ленінградом, під Москвою та на підступах до Кавказу. Всупереч порадам експертів вшанувати сподівання України та інших окупованих націй і ставитися до них як до співників у боротьбі проти російського комуністичного імперіалізму Гітлер вирішив ігнорувати український націоналізм. Спробу організувати Українську національну адміністрацію у Львові було ліквідовано, і Гітлер розподілив Україну. Західна частина стала німецькою як успадкована від колишньої Австрії. Долина Дністра і Одеса були даровані Румунії, як Трансністрія, а карпатська Україна ще раніше була віддана Угорщині. Темна доба настала для України. Російську тоталітарну диктатуру замінила німецька. Гітлер продовжував систематичне переслідування будь-якої ідеї стосовно самовизначення України, прав людини і використовував країну як колонію, проголошуючи, що у майбутньому вона перетвориться на «Lebensraum», тобто територію, яку заселять німецькі фермери. Досить скоро навіть лідери пронімецьких груп серед українців були інтерновані до концентраційних таборів. Гітлерівська ідеологія зробила Німеччину неспроможною конструктивно вирішувати національні проблеми окупованих країн Східної Європи і вирула Німеччині могилу на сході. Націоналісти пішли в підпілля, організували партизанський рух проти німців і взагалі дестабілізацію на всіх окупованих територіях. Скоро почався колапс на фронті, особливо після того, як Сполучені Штати надали Сталіну масу нових матеріалів для ведення наступальних дій. Досить пізно німецьке командування зробило спробу не зневажати національні ідеї окупованих неруських націй, але знов залишки балтійських баронів створили «концепцію Власова», і це було неприйнятним для неруських народів, що були збуджені звісткою з-за океану про зміст Атлан-

тичної хартії та заплановану Організацію Об'єднаних Націй. Нова надія засвітилася на заході для жертв Сталіна та Гітлера, і вони повірили. Вони плекали надію, що Сполучені Штати після розгрому Гітлера будуть діяти відповідно до Атлантичної хартії і ліквідують Сталіна. Заради цієї мети вони створили націоналістичні військові угруповання, готові діяти як співники вільного світу.

Другий фронт спільних військ на заході, переконлива перевага американської авіації прискорили відхід німецьких армій зі сходу і вирішальний розгром Німеччини. З відходом німців почалася друга велика хвиля політичної еміграції з Радянського Союзу. Ця еміграція збільшилася за рахунок сотень тисяч вивезених на роботи в Німеччину зі сходу протягом війни. Після капітуляції Німеччини всі козири були в руках Сполучених Штатів та Великої Британії. Вони мали політичні центри та військові угруповання неруських народів для встановлення миру та демократії на сході, але жодні дії не йшли слідом. Натомість Москва діяла, тому що російський комунізм мав певні принципи та програму. Західні демократії незабаром стали свідками справжніх результатів другої світової війни. Польща, Естонія, Латвія, Литва, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, Албанія, Югославія та Східна Німеччина були перетворені на комуністичні та вміщені поза «залізну завісу», а в Азії було втрачено Китай. У такий спосіб вільний світ, все ще маючи монополію на атомну зброю і вражаючу перевагу в повітрі над Соведами, зрадив своїм давнім співникам Польщі, Чехословаччині, Югославії та Китаю і дозволив російському імперіалізму поширити свій контроль на 900 мільйонів осіб, протестуючи проти цього тільки на папері.

Я щиро зізнаюся, як людина, що відповідала в той час за політичні та дипломатичні дії Українського уряду в екзилі, що навіть у моїх найгірших припущеннях щодо результатів другої світової війни я ніколи не очікував такої фантастичного факту зради вільним світом Польщі або Чехословаччини. Але це відбулося, і концепція української політики та політики інших неруських народів, полонених Московою, повністю зруйнувалася разом із вірою у моральну єдність із заходом. Це небезпечна справа бути співником вільного світу, якщо ми порівнюємо сучасне становище у цих країнах або становище в Угорщині з піднесенням Німеччини, Італії, Японії.

І все ж таки постійна і безкомпромісна боротьба українців проти російського імперіалізму не була марною. Ця боротьба примусила Сталіна ввести Радянську Україну як рівноправного члена до складу Об'єднаних Націй. (В 1920 р. Державний департамент Сполуче-

них Штатів нотою за підписом Бейнбріджа Колбі заблокував членство демократичної України в Лізі націй в Женеві.)

Один яскравий приклад висвітлює нашу трагедію. Його Святість Папа Римський врятував нас від повернення Сталіну, акції, яка, до речі, була обіцяна західними демократіями Сталіну, що, за свідченням самого товариша Микити Хрущова, був злодієм та масовим вбивцею. Інший приклад. Сполучені Штати відчинили свої двері «переміщеним особам». Тому з 1947 року ми, нарешті, можемо думати та діяти як вільні люди і громадяни нашої новообраної батьківщини.

Однак нема миру для колишніх вигнанців та політичних біженців. Як і в період після першої світової війни, Москва продовжує нищівну війну проти політичної еміграції за допомогою провокацій, пакунків з годинниковими бомбами, корупції та пропаганди «повернення додому».

П Я зараз показав послідовні фази подій в Східній Європі, до яких спогади генерала Шандрука надають багатий фактичний матеріал, подробиці та неприкрашені доповіді свідків.

Відносно молодим капітаном він потрапив на фронт і пережив усі мінливості та труднощі війни, яку вели формування Української армії проти російського комунізму в найгірших умовах браку зброї, амуніції, медичної допомоги.

Полковник Шандрук був на службі Українського уряду та Генерального штабу як командний офіцер під час багатьох акцій нашої війни проти російських комуністів і завоював серед нас, як вояків, так і цивільних, найвищу повагу як дисциплінований солдат, який повністю відданий справі.

В чині генерала в еміграції він був призначений Урядом у заслання на найважливіші позиції Генерального штабу (у заслання) і розробляв плани мобілізації. З метою підтримання належного рівня військової кваліфікації він вступив до коледжу польського Генерального штабу, за контрактом вступив на службу у польську армію і як командир польської опергрупи воював проти німців. Після капітуляції польської армії його було інтерновано в Німеччину.

На останньому етапі другої світової війни німці остаточно збагнули причини свого провалу на сході і скликали конференцію лідерів українських груп в Берліні. Українські політики доручили генералові Шандруку очолити Український націоналістичний комітет і врятувати те, що ще можна було врятувати.

Він прийняв цю місію і поведився із надзвичайною людяністю і національною гідністю. Він відмовився підпорядковуватися

російському радянському генералові Власову і як умілий майстер переговорів примусив німців визнати принцип повної рівності української нації та статус її незалежності у війні проти Москви. Як солдат він добре розумів, що Німеччина приречена на розгром, і його судиле завдання полягає в тому, щоб врятувати людський потенціал української політичної еміграції від рук Сталіна і перевести до табору спільників. Він це виконав.

Мемуари генерала Шандрука мають нескінченну цінність як першоджерело належного розуміння східних проблем у другій світовій війні, а також як історична пам'ятка боротьби українців за свою свободу.

Ш Мемуари важливі не тільки для істориків, а й для всіх студентів, що вивчають сучасну політичну історію і сучасні американсько-радянські відносини. В них міститься попередження солдата. Це таке саме попередження, яке висловлював автор цих рядків як вчений майже десять років тому в книзі «Національна проблема в Радянському Союзі та російський комуністичний імперіалізм». Це голос Касандри. Давайте подивимось фактам в обличчя.

Падіння американської влади та морального престижу за короткий період останніх десяти років від статусу переможної та першої нації світу, яка мала монополію на атомну зброю та гігантську перевагу в повітрі, до її сьогоденнього становища – явище, невідоме в історії. Насправді американська громадська думка ще й досі не обізнана з тим, що відбувається. Це тим більше розчаровує, тому що, за рідкісним винятком, лідери американської громадської думки ще й досі не розуміють, чому Америка та решта країн вільного світу були змушені відступати протягом останньої декади та програють війну російському комуністичному імперіалізові по всьому світі.

Головна причина полягає в тому, що останні 40 років Державний департамент постійно відмовляється енергійно підтримувати право на самовизначення неруських націй і до цього часу працює згідно з стереотипом, виробленим царською, російською більшовицькою та меншовицькою пропагандою, «єдиної та нероз'ємної Росії».

Націоналістичні ідеології неруських націй сучасного Радянського Союзу сформульовані за зразком американської Декларації про незалежність та принципами президента Вільсона. Вони – діти тих величезних зрушень американської нації у боротьбі за моральний вєтрій у світі. Але від 1920 року діти були покинуті Америкою і віддані російському імперіалізові.

Таким чином, постійна підтримка фундаментальної тези російського імперіалізму про «єдиний та нероз'ємний Радянський Союз» американською політикою в той самий час підтримує та захищає російський комуністичний імперіалізм. Щедра американська допомога й участь у сталінській індустріалізації на протязі п'ятирічних планів та пізніше після другої світової війни зробили внесок у більш як 75 відсотків сучасної сили російського комуністичного монстра, що зараз погрожує всьому світові разом із Америкою.

Після другої світової війни Америка знов присвятила себе збереженню російської колоніальної імперії, відмовляючись використовувати смертельну зброю націоналізму неруських націй проти нової російської імперії та просувати своїми вчинками визволення неросіян згідно з Атлантичною хартією. З іншого боку, Америка всією своєю силою підтримувала розпад колоніальних імперій її відданих спільників Великої Британії, Франції, Голландії. Тому Україна, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Балтійські держави – в кайдаках, тоді як Судан, Гана і Лівія та інші вільні.

Як підсумок слід зазначити, що на результати другої світової війни катастрофічно вплинув брак розуміння американців націоналізму неруських народів Радянського Союзу та його належної оцінки. В цьому полягає відповідальність за трагедію пригноблених неруських народів всередині Радянського Союзу і за нову трагедію всіх завойованих націй – Прибалтики, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Болгарії, Албанії, Югославії та Китаю. Брак розуміння спричинив трагедію всього вільного світу та Сполучених Штатів. Будемо відверті: вільний світ програв другу світову війну.

Чи хочуть мої співвітчизники американці визнавати це чи не хочуть, але Америка зараз мусить вести другу війну за незалежність. Цього разу із російським комуністичним імперіалізмом, що атакує її повсюди всіма можливими засобами заради кінцевої реалізації «світового Радянського Союзу».

Ми, наймолодше покоління американців, знаємо це і не збираємось брати участь в дослідженні «процесу капітуляції». Ми знаємо, що свобода дорожча за життя.

Лютий, 1959,
Маркет Університет,
Мілуокі, Вісконсін

Роман СМОЛЬ-СТОЦЬКИЙ

Вступ

У своїх спогадах я хочу розповісти про боротьбу українського народу за право на існування власної нації і насамперед тій частині світу, яка вірить у правду та справедливість, звісно, у межах моєї обізнаності з обставинами цієї боротьби та моєї незначної ролі в цьому процесі.

Протягом усього періоду боротьби за незалежність я був солдатом переднього краю, далеким, безперечно, від внутрішніх політичних ігор і не до кінця обізнаним про неприйнятні для України політичні обставини, і тому дії наших вищих політичних кіл не завжди були зрозумілими для мене. Особливо я та численні колеги-фронтвики не могли збагнути певні події, що відбувалися у нашому уряді в період з 1917 до 1920 року. У багатьох випадках ми були здивовані перебігом подій, і – як ми потім довідалися – такі дії не завжди були виправдані ситуацією.

Ці та інші події, у яких я брав участь особисто, представлені мною або з точки зору мого фактичного знання, або в тому вигляді, в якому події поставали переді мною в існуючих обставинах, або, нарешті, в тій мірі, в якій вони впливали на мою роботу. Я намагався утримуватися від коментарів щодо моєї власної роботи, а також щодо її результатів та важливості.

Я не маю жодного наміру наголошувати на моїй особистій ролі, яка випадково не була обтяжена високою відповідальністю в подіях, що обговорюються. Однак я завжди усвідомлював, що не вагатимуся віддати життя за мою країну. Я також ніколи не ухилявся від політичної відповідальності за свої дії як керівника Українського національного комітету та Української Національної Армії напередодні другої світової війни.

Цілком зрозуміло, що мій власний досвід та дії, як і постаті видатних осіб українського політичного та громадського життя, викличуть меншу зацікавленість у світової спільноти та студентів, що

вивчають історію визвольної боротьби української нації, ніж саме результати їхньої або моєї діяльності.

Фоном для моїх спогадів буде аналіз обставин, що були слушні або ворожі для нашої справи, та зображення світових подій з метою надання максимально прозорої та неупередженої картини політичної байдужості та політично невиправданої тенденції відмови надання допомоги Україні. Незважаючи на проголошену ідею права націй на самовизначення, українській нації, що потопала у крові, було відмовлено в матеріальній, технічній і навіть медичній допомозі. Це було однією з основних причин перемоги наших ворогів над нами, а зовсім не брак нашої віри в перемогу або небажання йти на жертви.

Однією з проблем, яку я хотів би особливо висвітлити у моїх спогадах, є питання взаємовідносин нашого Уряду та Армії з національними меншинами в Україні, зокрема з єврейською. Внаслідок існуючого революційного хаосу та провокацій більшовиків, з одного боку, та прибічників чорносотенців, з іншого, ця справа сприймається дуже нерівнозначно, особливо у демократичному світі. Світ був зовсім неінформований та відірваний від російської реальності. На цьому тлі більшовики побудували концепцію вбивства Симона Петлюри та Євгена Коновальця. Таку необізнаність використовували і їхні ідеологічні прихильники та високооплачувані агенти в своїй провокаційній пропаганді проти української нації, проти її визвольної боротьби і навіть проти її високого культурного розвитку. Українське минуле, державність та політична влада були бездоганними як під час розквіту, так і під час поневолення. Останнім часом завдяки численним публікаціям, передусім єврейських авторів¹, погляд на цю суперечливу ситуацію став більш “тверезим”, оцінка подій “спокійнішою”, хоча самі події ще не відійшли на достатню історичну перспективу. Але основним фактором, що викликав зміну поглядів, була власна політика більшовиків, спрямована на знищення неруських націй, перш за все українців та євреїв. Така жорстка політична лінія була і є закономірним результатом політики всіх попередніх московських урядів. Протягом перших років більшовицької революції її намагалися “завуалювати” як дружню у відношенні до євреїв. Багато представників цієї нації було призначено на урядові посади, на яких вони показали себе стійкими прихильниками “великодержавної” імперіалістичної московської ідеології. Це було несподіванкою для

¹ Див.: *Арнольд Марголін*. З політичних щодеників, Росія, Україна і Америка, 1905–1945. – Нью-Йорк, 1946.

них без винятку українців: як могли євреї з їхнім величезним культурним, релігійним, історично-політичним досвідом попасти у пастку, яку так майстерно підготували більшовики? Троцький, Каменєв, Кош, Дан, Урицький, Каганович, Яковлев, Литвинов, Йоффе, Рапапорт, Рухимович – лише декілька прізвищ тих, хто обіймав відповідальні пости у Москві і відкрито вороже ставився до ідеї української державності.

У спогадах я навів конкретні факти погромів, реакцію на них та правду про ставлення нашого уряду та армії до євреїв. Я не намагаюся приховувати окремі спорадичні епізоди погромів, інсценованих нашими безвідповідальними лідерами, так званими “отаманами”, вони були негайно покарані за свої вчинки. Я не замовчую також факти провокативної поведінки з боку деяких євреїв, які часто були причиною наших тактичних поразок і наводили більшовиків на наш слід всупереч військовим операціям. Пізніше вони визнали, що були агентами більшовицької розвідки. Головна політична лінія Українського уряду відносно євреїв найкращим чином підтверджується тим фактом, що євреї були членами Центральної Ради та уряду. Міністр з єврейських питань П. Красний та його підлеглі, директор Баград та пан Абба Лернер (останній був моїм однокласником), часто відвідували наші передові позиції, де їх приймали з пошаною, належною до членів уряду, вони завжди дякували нам за мир та порядок, встановлені поза лініями переднього краю.

Я буду дуже радий, якщо мої спогади створять новий ланцюжок у встановленні остаточного розуміння між євреями та українцями, двома націями, жорстоко покараними долею, націями, що понесли найбільші жертви в боротьбі за свою незалежність і навіть за право називатися нацією. Хтось, особливо в Росії, поклав індивідуальні та масові пожертви на вітвар “чужоземної” революції, на користь імперіалістичній Москві, однаково ворожої до обох націй.

Стосунки між іншими меншинами в Україні були досить рівними. Сподіваюсь, що мій старий друг професор О.Я. Шульгін, член Центральної Ради та міністр закордонних справ України, вельми задовільно прояснить цю проблему в його наступній книжці “Україна проти Москви”.

З одного боку, поштовх для написання спогадів надав той карколомний для всього людства період і особливо для української нації, який, на мою думку, має сприяти здійсненню сподівань всіх націй, обраних долею. З іншого боку, на додаток до цінного матеріалу, написаного українцями про нашу визвольну боротьбу, я хотів пролити

стало на деякі фрагменти тієї боротьби та на обставини, в яких вона вслася, невідомі не тільки світові, але й багатьом українцям. В той же час я бажав відзначити роботу і роль видатних політичних та військових лідерів, що брали участь тоді і досі залишаються активними борцями проти “червоної” та “білої” Москви.

На превеликий жаль, мушу зазначити, що всупереч дуже поважному стосуванню до збирання та зберігання численних історичних документів, що мають відношення до нашої визвольної боротьби, на початку другої світової війни я загубив майже все, коли за доносом “своїх” мене ув’язнили нацисти і гестапо розгромило мій будинок у Скірнівці (Польща). Деякі документи та нотатки зникли під час моїх численних подорожей після війни, а деякі я свідомо знищив сам.

Хочу подякувати всім, хто допомагав мені у цій справі, їхні імена зазначені наприкінці книжки. Також хочу подякувати пану Роману Олесницькому за те, що він люб’язно взяв на себе складне завдання з перекладу цього тома на англійську мову.

Я особливо вдячний і радий відзначити професора Романа Смоль-Стоцького. Він погодився надати передне слово до моїх спогадів. Заступник прем’єр-міністра, міністр закордонних справ і протягом багатьох років міністр культури Української Національної Республіки, організатор Прометеєвої Ліги націй, підкореної потім Москвою, та її президент впродовж 22 років, Голова Верховної ради наукових товариств імені Шевченка, нині професор Маркіт Університету у Мілуокі, професор Роман Смоль-Стоцький надзвичайно добре обізнаний з обставинами, що супроводжували нашу визвольну боротьбу. Він також переслідувався гестапо. Знайомий з усіма людьми, що працювали та працюють на українську ідею, він також добре знає мою роботу і мій життєвий шлях разом з усіма його гіркими моментами. Його об’єктивна та точна оцінка подій та дійових осіб додала значення моїм спогадам і викличе більшу зацікавленість до української проблеми з боку західних читачів.

Трентон, Нью-Джерсі,
1959

Павло ШАНДРУК
Генерал-лейтенант
Генерального штабу

Напередодні Російської революції та її перші дні

Наприкінці 1916 року я командував 3-м батальйоном 232-го резервного піхотного полку в місті Твер (рос. Тверь). До батальйону була підпорядкована спеціальна група кількістю трохи більше ніж 80 чоловік призовників, які мали вищу або як найменше закінчену середню освіту. Я дивувався дещо агресивному ставленню цих людей до своїх начальників та унтер-офіцерів. Освічені призовники, вони ще не закінчили свою базову підготовку і тому не могли бути призначеними на виборні командні пости в своїй групі. Під час неофіційного спілкування з ними (звісно, в межах існуючої в царській армії дисципліни) я робив спроби зрозуміти причини такої дивної поведінки. З розмов я дійшов висновку, що вони добре інформовані – переважно родичами, що відвідували їх в неділю та на свята, приїжджаючи навіть з таких далеких міст, як Харків та Київ, – про те, що війна скоро закінчиться та її наслідки можуть бути абсолютно непередбаченими. Українці за походженням були особливо відверті, тому що знали, що я також українець. Незважаючи на таку позицію частини групи, ми з її командиром лейтенантом Омельченком змогли надати їй гарну підготовку. Одного осіннього дня генерал Пігулевський зібрав усіх батальйонних командирів та керівників шкіл НСО 42-ї бригади для того, щоб продемонструвати польову підготовку групи. Я мав деякий досвід в цьому плані, тому що перед тим, як стати командиром батальйону, керував полковою школою виборних командирів. Більше того, мій батальйон, незважаючи на деякий брак дисципліни, викликаний війною та тією обставиною, що у його складі були переважно так звані рекрути другого скликання (від 38 до 42 років), посів перше місце у змаганнях із стрільби Московського військового округу під командуванням генерала Морозовського. Батальйон також отримав перше місце в бригадній класифікації, яку проводив заступник генерала Морозовського генерал Сила-Новицький, українець за походженням. В полковому реєстрі батальйон зна-

чився як “дисциплінарний”, але не в значенні “виправний”, а такий, що підкреслює високий рівень дисципліни в ньому. Незважаючи на мої жорсткі вимоги щодо служби, поза нею я майже перетворювався на старшого колегу моїх людей, і цей факт став мені у нагоді в перші дні революції.

Я не відчував тривоги, але хвилюючись за поведінку моїх людей, доповів полковому командирі полковнику Шастіну. Він негайно вирішив відрядити керівника полкової розвідки до Петрограда, щоб докопатися до витоків справи. Людиною, яку відрядили, був лейтенант Іванов. Після його повернення з Петрограда полковник Шастін скликав нараду офіцерів розвідки і доповів, що існує загроза повстання на підприємствах важких галузей Петрограда і навіть можливість спалаху революції. Треба зазначити, що найбільші заводи з вироблення зброї та амуніції були розташовані навколо Петрограда у Петроградському, Петрозаводському, Путивльському, Сестрорецькому, Ладозьському, Континентальному та інших районах. Вони були найбільшими в Росії та значно зросли за розмірами та обсягами виробництва з початку війни. Полковник Шастін додав, що треба брати до уваги численні та ненадійні гарнізони Петрограда, оскільки гвардійські полки формувалися переважно з українців. На цьому моменті полковник перевів значущий погляд на мене та на капітана І. Марченка, командира 2-го батальйону 232-го полку, який сидів поруч зі мною.

Тверський гарнізон складався з трьох полків піхоти, артилерійського дивізіону, полку донських козаків та дуже відомої тверської кавалерійської школи – загалом 40 тисяч чоловік.

На той час все було, як і раніше: тренування, вогнева підготовка, відправка маршевих бригад на фронт. Прийшов Новий рік, але всі традиційні святкування в полках були скасовані. Газети приходили із запізненням, і в них нічого не можна було знайти, звичайно, через цензуру. Завдяки чуткам ми знали, що сформовано новий уряд, який очолив відомий діяч “чорної сотні” Горемикін. Варто відзначити, що в той час між офіцерами точилося багато таємних, сповнених обурення розмов про вирішальну роль, яку зіграв при царському дворі пройдисвіт Григорій Распутін. Він проголошував, що може вилікувати від гемофілії царського нащадка цесаревича Олексія. Саме це пояснювало його вплив на царицю, а Горемикін був “протеже” Распутіна. Наприкінці лютого до нас дійшли відомості, що група російських аристократів на чолі з князем Юсуповим вбила Распутіна, в Петрограді відбуваються страйки та заворушення, хоча поки що еко-

помічного характеру. Війська, послані для того, щоб припинити страйки, відмовилися виконувати накази. 4 березня 1917 року полковник Шастін зібрав усіх полкових офіцерів та оголосив, що в Петрограді та Москві спалахнула революція, цар відмовився від трону від свого імені та від імені свого нащадка.

Нібито нізвідки, як “фенікс з попелу”, полк знезацька заповнили всілякі революціонери та агітатори в шкірянках. Вони негайно почали створювати “совети” (ради) солдатських депутатів у всіх полках нашого гарнізону, на взірць Москви, розташованої неподалік. Ці ради взяли на себе роль військової влади, одна з них звільнила полковника Шастіна, призначеного на свою посаду самим генерал-лейтенантом Лукашевським. Полковник Шастін не влаштував “нове керівництво” тільки через його меланхолійну вдачу. Він був дуже ліберальною та відвертою людиною, зміни, що відбулися з ним, можливо, були наслідком серйозного поранення на фронті. Наляканий тим, що збуджені маси солдатів можуть вбити Шастіна, я зв’язався з генерал-лейтенантом Лукашевським і перевів Шастіна до найближчого монастиря, якщо я не помиляюсь, це було в ніч на 5-те березня. На той час я почував себе в безпеці, “совети” батальйону та полку “підтвердили” мене в моїх повноваженнях. Командуючим Тверського гарнізону було обрано генерал-лейтенанта Погорелова, визнаного демагога та безхарактерну людину. Попереднє керівництво гарнізону повністю було звільнено “советами”. Наступного дня, коли в місті панувала анархія, генерал-лейтенант Погорелов призначив мене начальником гарнізону, і від мене вимагалось відновити видимість порядку в місті. Але поки я перебував на цій посаді, хтось з провокаторів вбив генерала Чеховського, що прибув з Москви перевіряти, як виконуються накази “советов” солдатських депутатів. (Здається, він був братом відомого українського політичного лідера проф. В. Чеховського.) Провокатори негайно звинуватили мене у несумлінному виконанні обов’язків начальника гарнізону та арештували. Коли рапорт про мій арешт дійшов до мого батальйону, озброєні люди, з повною амуніцією, у супроводі полкового оркестру пройшли маршем від місця розташування казарм до міста, маючи на меті звільнити мене з-під варті. Під час маршу до них приєдналися донські козаки та слухачі офіцерської школи. У “советі” гарнізону збагнули, що їх може засудити військово-польовий суд, і головне, – це я з’ясував пізніше, – те, що мене могли призначити командуючим гарнізону, оскільки делегація рухалася в муніципалітет, де мене тимчасово утримували під “домашнім” арештом. Вони хотіли поговорити зі мною,

і я схилив би своїх людей повернутися до казарм. На той час мені вже повідомили про моє звільнення. Я вийшов до своїх солдат і сказав, що мене звільнили і вони можуть спокійно повертатися. Я повернувся до місця свого ув'язнення, де почував себе безпечніше, та переказав “советові”, що вимагатиму розслідування вбивства генерала Чеховського і, доки це завдання не буде закінчено, залишатимуся під арештом. Той факт, що члени “совету” намагалися схилити мене повернутися додому, дав мені зрозуміти, що я врятую своє життя, якщо перебуватиму там, де я знаходився, – під наглядом. Розслідування проводив адвокат, мій однокласник з Олексіївської військової школи Москви, капітан М. Ружицький, в майбутньому полковник та головний прокурор армії УНР (Української Національної Республіки). Він видав наказ про моє негайне звільнення. Я припускаю, що ця провокація проти мене була спричинена моїми спробами мати окремі загони українців, не підпорядковані Тверському гарнізону. Ми з українськими колегами вимагали, щоб один з полків гарнізону було сформовано виключно з українців. Відразу після звільнення я звернувся з проханням до генерал-полковника Лукашевського негайно направити мене на фронт з моїм рідним 70-м Ряжським полком, що розмістився в секторі фронту поблизу Двінська. Тієї ж ночі я відбув у короткочасну відпустку. Разом із багатьма солдатами мого батальйону всі офіцери супроводжували мене на вокзал. І все ж таки було досить багато підозрілих людей, які намагалися бути непомітними. Агенти не скористалися нагодою напасти на мене через присутність багатьох моїх солдат.

Після відпустки я приєднався до свого полку на фронті. Тут атмосфера була зовсім іншою, відчувалася близька присутність ворога. В полку також була “рада солдатських депутатів”, але така, що діяла тільки в ролі радника, підпорядкованого комендантові, та опікувалася переважно господарчими питаннями. Я не мав офіційної посади, оскільки всі пости були зайняті, тому я залишався в розпорядженні полкового командира полковника Соловйова для виконання особливих доручень. Однак незабаром полкова рада запропонувала, щоб мене призначили головою господарчого комітету полку.

Почали поширюватися чутки про наступ на початку червня водночас по всій довжині західного та кавказького фронтів. У зв'язку з цим 12 червня Двінськ відвідав Олександр Керенський, “улюблениць” революції, соціал-революційний прем'єр-міністр та воєнний міністр Тимчасового російського уряду. Кожний полк вибрав деле-

ініцію представників, до яких мав звернутися Керенський. Я відповидав за делегацію нашого полку. Більш як 1000 делегатів з усього північно-західного фронту зібралися у величезній залі Двінського залізничного вокзалу. Після відносно довгого очікування Керенський з'явився у супроводі генералів А. Драгомирова, Ю. Данилова, Брудберга та інших. Перше враження було незадовільним: напіввійськова форма, всі без головних уборів, а Керенський в поношеному капелюсі, обличчя земляного кольору, нервові рухи. Він почав промову: жодного ентузіазму, тільки спорадичні вигуки демагогів на кшталт героїв революції, заклики до патріотичних почуттів солдат та робітників захищати “нашу спільну та непорушну батьківщину Росію”. (Їхньою єдиною турботою було “повернутися додому без анексій та контрибуцій”.) Під час промови Керенський постійно розмахував руками, у нього випала штучна щелепа. Все це відволікало увагу та викликало іронічні посмішки аудиторії. Він продовжував у такому дусі десь півгодини, і я подумав, що безумовно не йому личить вивести Росію з хаосу революції. Коли я разом із ще двома унтер-офіцерами, представниками нашої делегації, вийшли з залу, я запитав про їхні враження. Один з них, сержант Скиданенко, сказав: “Маю таке саме враження, як і ви.” Я зрозумів, що він мав на увазі.

Так званий Брусилівський наступ почався 18 червня. Хоча й були чутки, що операцію, яка почалася тільки на південно-західному напрямку, зустрів вогонь німецької та австрійської артилерії, наступного дня вона була припинена. Наступ не був одностайним, за винятком декількох епізодів. Так, наприклад, атака на північному фронті почалася тільки 8 липня, але закінчилася в той самий день. Після червневого наступу розпочалося “братання” на всіх фронтах, ініціаторами якого виступили німці. Його супроводжувала баргерна торгівля між протилежними лініями. За всіма ознаками війна була закінчена.

Ми, українці, знали, що в Києві почала діяти Центральна Рада, яку очолив професор Михайло Грушевський. У певному сенсі це був парламент з так званим Секретаріатом у ролі уряду. Ми зацікавлено очікували когось з вищого керівництва українського національного руху з візитом та роз'ясненням того, що нам треба робити. Ще у травні ми сформували український національний батальйон на базі 18-го піхотного полку, який мав наш український прапор. Батальйон нараховував більш як 15 тис. чоловік. Я був командиром батальйону, а капітан Петренко моїм заступником. Ми відря-

дили делегатів до Центральної Ради до Києва, але вони так і не повернулися в полк.

У серпні проблема нестачі продовольства постала так гостро, що наша полкова рада – за ініціативою двох унтер-офіцерів з Сибіру – вирішила послати делегацію в Сибір для закупівлі м'яса та муки. Рада дивізії підтримала цю ідею і призначила мене керівником делегації. За два тижні ми дісталися до Барнаула. Роботу залізниці було зовсім дезорганізовано, частково з-за операції генерала Кримова, він рухався в напрямку до Петрограда на чолі кавалерійського корпусу на захист Тимчасового уряду Керенського. Набагато пізніше стало відомо, що Кримов застрелився, і на підступах до Петрограда корпус було роззброєно частинами Петроградського гарнізону. Керенському, до речі, вдалося зникнути з міста.

Саме Керенський під час його перебування на посту прем'єр-міністра був проти вимог Української Центральної Ради визнати місцеве самоуправління України. Керенський видав наказ припинити українізацію військових сил на фронті і в тилу, мотивуючи це тим, що це може зменшити оборонну міць Росії. Але це був тільки привід. Наказ не допоміг, тому що не було сили, яку можна було б застосувати проти бажання українських солдатів та солдатів інших національностей, які наслідували приклад українців стосовно власного звільнення. Це було цілком природно для українських вояків – слідувати за позовом національного та патріотичного обов'язку, хоча значна частина і віддавала перевагу почуттям самозбереження та ностальгії. Вони хотіли повернутися додому, і за прикладом москалів, що піддалися анархії та почали грабувати військове та приватне майно, розтросуючи вокзали (особливо ресторани) та товарні вагони на шляху прямування додому. Коли я згадую ті часи, мені часто спадає на думку, що комуністичні керівники спеціально провокували вихід найгірших людських інстинктів, для того щоб породити хаос, але відразу після революції було введено найжорстокішу дисципліну. Всі українські загони були надзвичайно дисципліновані, і тому обидва уряди, як Української Центральної Ради, так і російського Тимчасового, отримували запити від міст, містечок, селищ, фабрик та залізниць прислати українських солдатів для захисту. Постійні вуличні бійки часто відбувалися між українськими та російськими підрозділами або групами дезертирів. Ці бійки завжди закінчувалися перемогою українців, це провокувало ненависть москалів до українців. Якщо і траплялися рідкі перемоги росіян, банди москалів, як правило, роззброювали українців

га розстрілювали їх на місці. Але такі інциденти не заслуговували на увагу московського уряду та командування, і ніхто так і не був покараний.

Усі джерела української мемуаристики, які описують цей період, свідчать, що в травні та червні 1917 року відбулися з'їзди українських солдатів. До роботи останнього приєдналися моряки колишнього імператорського Чорноморського флоту, ті, що підняли український прапор. З'їзд обрав військовий комітет на чолі з Симоном Петлюрою та рекомендував йому негайно розпочати роботу із створення нових українських військових формувань та продовжувати українізацію підрозділів російської армії. Показово, що Керенський заборонив обидва з'їзди. Саме з того часу почалося формування української армії, хоча дуже млявими темпами, виключно з українських корпусів і переважно оборонних. В Києві було створено 1-й піхотний полк ім. Богдана Хмельницького, в Харкові – Слободський, в Чернігові – Чигиринський, так звані козачі полки, а також гвардійські загони та батальйони для захисту важливих залізничних вузлів, таких як Жмеринка, Бірзула, Козятин, Шепетівка тощо. Їхня мета – боротися з грабежами та примушувати ешелони з демобілізованими росіянами з південних та південно-західних фронтів проходити крізь північні станції, обминаючи територію України. Українізація 34-ї армії почалася в червні. Це відбулося під командуванням генерала П. Скоропадського, який пізніше, у 1918 році, став гетьманом України.

Тим часом я із двома моїми супутниками був у Сибіру. Там все ще панував порядок та ціни були принаймні в п'ять разів менші, ніж в Україні та в європейській частині Росії. Наприклад, в Харкові масло коштувало 9 карбованців (рублів) за фунт, тоді як у Барнаулі 50-фунтова діжка експортного масла коштувала 50 карбованців (рублів), тобто 80 копійок за фунт. В обігу були золоті карбованці, тоді як в Україні вони зникли ще рік тому. Ми придбали в Новосибірську та Барнаулі три вагони м'яса, один вагон шинки та десять тисяч фунтів масла. У супроводі одного з моїх супутників ми відправили вантаж у Двінськ за спеціальним наказом Томської Ради робітничих та солдатських депутатів. На зворотному шляху я скористався нагодою і відвідав дружину, яка перебувала з матір'ю в Харкові. Був кінець жовтня, мені знадобилося три тижні, щоб дістатися Харкова. Звідти я не міг навіть і пробувати потрапити у Двінськ, тому що на той час вже відбувся більшовицький переворот. На початку грудня інтендант мого полку лейтенант Животюк відвідав

мене у Харкові та розповів про події в полку та на фронті. За наказами полкової ради наприкінці вересня полк було добровільно демобілізовано, тоді як український батальйон під командуванням капітана Петренка дійшов до Києва. лейтенант Животюк також сказав мені, що бачив у Києві капітана Петренка. Петренко повідомив, що був на доповіді у секретаря оборони підполковника Жуковського і радився, що робити з батальйоном. Його бійці чекали у вагонах на станції Київ-2. Секретар відповів: “Демобілізуйте. Україна – соціалістична країна, і замість регулярної армії ми матимемо міліцію.” З усього вантажу харчів, що ми закупили в Сибіру, полк отримав тільки шинку, решту було конфісковано у Москві, так пояснив лейтенант Животюк.

Більшовицький переворот в Харкові був надзвичайно кривавим, комуністи стратили близько шести тисяч офіцерів. Місцевий палітурник М.Рухімович став головою гарнізону. Потім він став членом ЦК КП(б) України. Невеликий на зріст, щуплий, він відзначився особливою брутальністю у відношенні до офіцерів. Він видав наказ, за яким всі військові повинні були реєструватися. Звичайно, я також пішов, хоча був дещо стурбований, особливо коли у канцелярії взяли мою справу і передали до кабінету Рухімовича. Офіцери, які були у черзі на реєстрацію, порадили мені негайно тікати, але я залишився. Через декілька хвилин службовець повернувся і досить ввічливо запросив мене до кабінету командуючого гарнізоном. Рухімович запропонував мені бути його помічником та посаду коменданта міста. Це поставило мене у безнадійну ситуацію: я не міг ні відмовитися, ані погодитися. Після короткого міркування я сказав, що взагалі я згоден, але хочу подумати бодай один день, оскільки не маю відповідного досвіду. Дивно, але Рухімович не заперечував. Відразу після розмови я повернувся додому, сказав дружині, що їй слід переїхати до тітки, а сам тим часом перевдягнувся у цивільні пальто і капелюх та попрямував на станцію Луботин, щоб їхати у Лубни, де мешкала моя родина. Я знав, що мій брат Олександр, капітан 70-го Рязького полку та командир підрозділу траншейних мінометів, вже там. Йшов січень 1918 року.

У Лубнах до нас дійшли чутки про те, що під навалюю більшовиків під командуванням Муравйова з півночі та сходу Центральна Рада залишила Київ і переїхала у Житомир. Київ, охоплений більшовицьким повстанням, захищав Слободський корпус під командуванням Симона Петлюри. В той час я нічого не знав про проголошення повної незалежності України (Центральна Рада оголосила цю подію

12 січня 1918 року). Незважаючи на дуже сувору зиму, ми з братом переховувалися у найближчому лісі, заходячи (повертаючись) додому тільки вночі для того, щоб поїсти та, головне, зігрітися. Ми завжди залишали пістолети в лісі. Подеколи в місті починалася стрілянина, і тоді ми не виходили із своєї схованки в копиці сіна. Наразі на світанку наша сестра або мати – хтось з них приходив до нас. Кожного дня комуністи навідувалися до батьківської оселі та розпитували про мене. У такий спосіб ми з братом ховалися три тижні. Потім мій брат (ним не цікавилися) повернувся додому, а я залишався в лісі.

Наприкінці січня брат приніс мені телеграму, адресовану батькові. Телеграма була від моєї дружини. Її текст був тривожним. Я негайно вирушив у Харків, спочатку пішки до залізничної станції в Ромодані, звідти селяни, на яких я натрапив у дорозі, взяли мене в свої сани до Полтави, а з Полтави все ще відправлялися поїзди на Харків. По приїзді я з'ясував, що якісь озброєні бандити прийшли до квартири дружини і забрали її. Схвильована мати моєї дружини вирушила за ними на деякій відстані. Зустрівши бійця Червоної Армії, розповіла йому про те, що трапилось. Він почав переслідувати бандитів та наказав їм зупинитися. Бандити відпустили мою дружину і побігли, але солдат вбив їх обох.

Харкова досягли новини про те, що делегація Центральної Ради підписала угоду з представниками інших урядів, за якою Україна мала отримати військову допомогу для боротьби проти більшовиків. Більшовики в Харкові були зайняті приготуваннями до оборони міста, вони майже закінчили свої "чистки", і я мав відносний спокій, хоча не виходив з будинку, де мене ніхто не знав. Потім стало відомо, що німецькі війська увійшли на територію України, вони звільнили Київ і туди повернулася Центральна Рада. Українське військо наближалось до Полтави. Перевіривши ці новини, однієї ночі я рушив на Полтаву, а звідти до Ромодану. Біля Солониці я потрапив у перестрілку: бій йшов між українським військом та більшовиками, наступала дивізія під командуванням отамана Натієва. Більшовики дали мені в руки гвинтівку та відрядили мене на лівий фланг разом із 11 вояками. Я почув, що всі вони розмовляють українською і повів їх в обхід передового краю. Коли ми залишилися одні, я наказав всім покласти зброю на землю та сісти на відстані 50 кроків. Усі були в зоні досяжності моєї гвинтівки. Через тридцять хвилин стрілянина припинилася. Я побачив, що зі станції Ромодан у напрямку до Полтави вирушили два поїзди.

Більшовики відступали. В той момент ми почули клацання кінських підков та були атаковані кавалерією Запорізької дивізії під командуванням капітана Римського-Корсакова. Я приєднався до збройного моторизованого загону до складу персоналу, що обслуговував броневик, озброєний кулеметом. Ми відразу дали машині назву "Полуботько", за іменем відомого українського гетьмана. Збройним моторизованим загonom командував полковник С.Мережинський.

2

Похід на Крим

Після падіння Ромодану “червоні” захищали тільки Полтаву. Запорізька дивізія захопила її в останні дні березня. Більшовики тікали з Полтави на Харків, зміцнювали його північні та західні передмістя, особливо неподалік Луботинської залізничної станції. 6 квітня за допомогою німецької артилерії “запоріжці” захватили Харків. В Луботині ми знайшли багато тіл моряків Чорноморського флоту, які брали участь в обороні Харкова. Кінець кінцем жакливі дні для Харкова залишилися позаду.

Цікавий факт. Командуючий Натієв оголосив, що приймає добровольців до своєї дивізії. Заяви подали тільки 20 офіцерів, але, як завжди, приєдналося дуже багато козаків (колишні солдати російської армії, українці за походженням, називалися козаками). Всі офіцери-росіяни, ті, що залишилися в живих, надзвичайно вороже ставилися до ідеї української незалежності, незважаючи на те, що всі вони шукали притулку в Україні від свавілля більшовиків. Захищати Україну вони не вважали своїм обов’язком і радше працювали офіціантами в ресторанах, навмисне вдягаючи військову форму та медалі. Кого вони хотіли вразити такою безглуздою демонстрацією? Те ж саме явище спостерігалось знов в листопаді і в грудні, навіть ще в інших масштабах.

Із-за великого напливу волонтерів німці заборонили мобілізацію. Запорізька дивізія збільшилася до розмірів корпусу, і ми залишили Харків, рухаючись у південному напрямку. Знадобилося два дні для того, щоб погрузитися у вагони. Я навмисне зазначив “вагони”, тому в той час бойові дії точилися вздовж залізничних шляхів. Тільки кавалерія (Гайдамацький артилерійський полк під командуванням полковника В. Петрова та Гірська артилерія та кінна дивізія під командуванням полковника С. Алмазова) могла робити вилазки у перетятій місцевості.

Через два дні ми доїхали до станції Лозова. Частина нашого корпусу під керівництвом командуючого П. Болбочана було реорганізовано у так звану Кримську групу. Група виступила на Крим через Олександрівське та Мелітополь. Інша частина виступила через Купянськ та Юзівку, щоб захопити донбаський промисловий район. За наказом командуючого Болбочана на станції Лозовій я збудував імпровізований бронепоїзд із сталевих вагонів, що перевозили вугілля. Зсередини ми укріпили їх пресованою соломою. За сталевими пластинами, також укріпленими позаду соломою, встановили чотири кулемети з тридюймовими гарматами та ще дві резервні гармати. Наш кулемет розташовувався в передній частині поїзда, в одному порожньому вагоні розмістилася моя бронемашинка “Полуботько” для використання її у разі необхідності на полях битв. Команда бронепоїзда складалася з чотирьох офіцерів та певної кількості людей, серед яких був лейтенант С. Хан, член Центральної Ради, який з більшим задоволенням воював, ніж грався в політику. Основу нашого бронепоїзда становило військо з одного батальйону піхоти, однієї артилерійської батареї та моторизованої стрілкової бригади під командуванням мого брата. 12 квітня після запеклих боїв ми розсіяли сили “червоних” і досягли с.Олександрівське. “Червоні” чинили опір на кожній станції, підкладали міни на шляхах. На щастя, вони не були фахівцями у мінуванні, міни переважно вибухали позаду нас після того, як наш бронепоїзд проходив повз них на великій швидкості. Тільки одного разу ми зачепили заряд піроксиліну, який пошкодив рейки. Ми полагодили зруйноване, і за декілька годин поїзд пішов далі. В той час я довідався про непорозуміння між нашими військами та німцями. Останні ставилися до України як до окупованої території, негайно конфісковували всі вантажі з поїздів та залізничних станцій і відправляли до Німеччини, також німці намагалися віддавати накази нашим збройним силам.

На станції Олександрівське ми вперше зустрілися з австрійськими військами. То були українські січові стрільці (УСС) під командуванням ерцгерцога Вільгельма Габсбурга та українізованого полковника Василя Вишиваного¹, але ми не мали часу довго затримуватися з ними. Ближче до вечора наш бронепоїзд був біля Мелітополя. Роздивляючись у польовий бінокль, я побачив попереду перед нами ба-

¹Певні австро-угорські монархічні кола мали намір проголосити ерцгерцога Василя Вишиваного – сина ерцгерцога Стефана, кандидата на польський трон – королем України. Такі плани мали також і певні кола в Україні.

рикаду та людей на танку. Припускаючи, що це більшовики, я дав наказ відкрити вогонь, але тоді над барикадою звівся російський “триколор”. Ми наблизилися і з’ясували, що то був загін російської білої гвардії полковника Дроздовського, який з боями проривався на Дон. Там була заснована Донська козака держава. Цю державу також взяли більшовики, незважаючи на розрізнений опір козаків на чолі з генералом Каледінім. Добровільна армія генерала Корнілова мала прийти з Кубані на допомогу Каледіну. Донські козаки також розраховували на допомогу німців. Полковник Дроздовський не дозволяв нам увійти на Мелітопольську станцію. Я повідомив про це керівництво, отамана Болбочана. Парламентарі з обох боків (Дроздовського та наші) нарешті домовилися, що війська Дроздовського залишать Мелітополь наступного ранку. Коли ми увійшли в місто, ми побачили, що склади та всі прилеглі під’їзні шляхи, а також вулиці міста були вкриті горами трупів. То були не тільки більшовицькі солдати, але й ті, кого підозрювали у співчутті до них, особливо євреї.

Мене викликали з доповіддю до отамана Болбочана в мелітопольське депо. Він дав мені вказівки (інструкції) з приводу ситуації, що склалася, та сказав, що слід робити. З’ясувалося, що, незважаючи на протести Центральної Ради, німці збираються досягти Севастополя як можна скоріше. Вони хочуть захопити його порт та доки, так само як і бойові кораблі, що там базуються, але ми не можемо цього дозволити, навіть якщо доведеться використати силу. Тому мені було наказано негайно виступити нашою піхотною групою разом з бронемашинами на бронепоезді і розташуватися на Кримському перешийку – Перекопі. Бажано випередити німців, які також мали бронепоезд і, згідно з рапортами, захищали перехід далі на північ від Джанкою. Потім мені належало просуватися до Симферополя і далі на Севастополь. Українські моряки Севастополя вже контактували зі мною і обіцяли, що допоможуть, і, коли ми з’явимося, здіймуть українські прапори над фортом та на бойових кораблях. Для того, щоб моряки знали, що ми також українські війська, отаман Болбочан дав мені два українських прапори і наказав вивісити їх на бронепоезді.

Після консультації з членами мого штабу я вирішив повести бронепоезд крізь Перекоп та Джанкою на повному ходу і тим самим здивувати ворога. Для того щоб зменшити ризик ушкодження поїзда і, головне, захистити людей, я наказав пустити попереду дрезину, керовану командою бронемашини, приблизно на кілометр перед нами. Ми проривалися з важкими боями через Сиваську затоку на Джанкою, повсюди навколо нас була стрілянина. Наступного дня на підсту-

пах до Симферополя ми зіткнулися з кавалерійським загоном кримських татар, вони підняли зброю проти більшовиків. Вони сказали нам, що міст через ріку Салгір біля Симферополя заміновано і що базу щільно укомплектовано моряками, вони також мають бронепοїзд та гармату на вантажівці. Я порадив командуючому татар рухатися на північ вздовж головної дороги, де вони зустрінуться з кавалерійським загоном полковника Петрова. Кримські татари, як і багато інших націй колишньої Російської імперії, проголосили свою незалежність, утворили парламент (курултай) та уряд, але більшовики ліквідували все це у свій звичний спосіб. Місцеве татарське населення Криму становить тільки 22–25% від загальної кількості, 40% – росіяни, які на боці більшовиків. Решта населення – українці, греки, вірмени. Російське населення Криму брутально вбивало татар та привласнювало їхнє майно.

Коли наш бронепοїзд наблизився до Симферополя, мешканці прилеглих до станції будинків кричали нам, що міст через Салгір заміновано. Будинки закривали дорогу, що вела до станції більш ніж на два кілометри. Ми уважніше придивилися до моста і переконалися, що – як не дивно – ніхто його не захищає, також немає ніяких слідів мінування. Оглянувши станцію позаду будинків, ми побачили справжній бронепοїзд під парою та людей, що бігали поруч. Моя артилерія та команда кулеметників були готові відкрити вогонь без наказу, оскільки більшовики були готові стріляти, і тоді доля нашого бронепοїзда могла бути вирішена за частку секунди. Коли наш бронепοїзд перетнув криву, так що наш кулемет був у зоні досягання, ми зробили декілька черг пострілів, але бронепοїзд червоних не відповів. Ми продовжували просуватися вперед, і тоді “червоний” поїзд залишив станцію на повній швидкості, а моряки почали вскакувати на ходу. Ми зупинилися на станції на декілька хвилин, і я залишив там взвод козаків з двома кулеметами. Поїзд поїхав вперед. Здалека його обстрілювала артилерія “червоних”, і ми добралися до ст. Булханак проти ночі. Я виставив пости на прилеглих пагорбах, і ми відпочивали всю ніч. Я повернувся до Симферополя на дрезині і побачив, що місто окуповане кавалерією полковника Петрова. Місцеве населення радо зустрічало нашого командуючого, а для штабу нашого поїзда татари подарували бочку вина “Ізабелла”. Я був здивований, коли отаман Болбочан наказав мені не просуватися далі, натомість, дозволити німецькому бронепοїзду пройти, а потім повернутися у Симферополь. Німецький бронепοїзд прослідував повз нас на світанку в напрямку на південь, але не досяг станції Альма внаслідок сильного

артилерійського вогню “червоних” як з бронепοїзда, так і з польових позицій. Командир німецького бронепοїзда обер-лейтенант Шмідт (я зустрів його знову в 1944 році; він був майор у відставці та німецький комендант у містечку Скірнівці, Польща) попросив допомоги. Я наказав виступити, і обидва наші поїзди примусили більшовиків відступити. Тоді я повернувся у Симферополь. Там побачив незвичну картину: склади і депо були захоплені українськими козаками, озброєними кулеметами, а навколо депо – також із кулеметами – розташувалися німецькі війська.

Командуючий німецької дивізії генерал Кош висунув вимогу, щоб отаман Болбочан відкликав наші війська за Перекоп, але Болбочан відмовився рухатися, не маючи на те розпоряджень нашого уряду. Наказ рухатися на північ остаточно надійшов у другій половині дня, і німці почали займати станцію. Місто все ще було у наших руках, і полковнику Петрову та полковнику Алмазову було потрібно якнайменше 24 години для того, щоб евакуювати свої війська. В цій плутанині – і це не жарт – наші козаки умудрилися зсунути казенні частини з двох німецьких кулеметів, але отаман Болбочан наказав мені повернути їх, коли з’ясувалося, що німецькі командири постануть перед військовою судовою за недостатню сумлінність і будуть розстріляні.

На околицях Симферополя ми знайшли два товарні вагони з тютюном найкращої якості, виготовленим стамбульськими та месахудійськими фірмами. Їхньою спеціалізацією був дорогий якісний тютюн № 40 та № 60, а також найвищі сорти № 80, 120 та 140, такі що поставлялися до царського двору. Мої хлопці принесли мені декілька коробок № 140 як військовий трофей. Я сам не палю, але залишив тютюн у своєму купе для того, щоб пригощати гостей: аромат був неповторний.

Виконуючи наказ уряду, армійське угруповання отамана Болбочана виступило до міста Слов’янськ, що поблизу Харкова, в тил оперативної групи полковника Сікевича, що мала завдання звільнити від “червоних” Донбас.

Треба зазначити, що на початок травня 1918 року всю Україну було звільнено від більшовиків, і частина нашого Запорізького корпусу розквартирувалася на схід від Старобільська, в той час як інша частина тримала кордон на північ від Чернігова, обидві разом з німецькими військами.

3

В Харківській комендатурі

По дорозі на Слов'янськ нас повідомили про переворот у Києві: за допомогою німців з'їзд землевласників вибрав генерала Павла Скоропадського гетьманом усієї України. В Запорізькому корпусі, що прагнув наслідувати старі традиції запорізьких козаків і переважно мав демократичні нахили, думки щодо зміни уряду розподілилися. Частина корпусу була в опозиції до гетьманату – її провідником був полковник Петров. Інша частина вірила, що гетьман, як колишній вояк, підтримуватиме в Україні порядок. Це було вкрай необхідно для України внаслідок існування більшовицької загрози. Також це було б корисно для приборкання надто індивідуалізованих українців. Ще жеврілися надії, що гетьман буде спроможний розібратися з німцями, які почали вести себе в Україні як окупанти, а не як співники.

Для мого бронепоезда та пересувної артилерії не було термінових планів дій, тому я вирішив взяти відпустку та відвідати родину в Харкові. Прибувши в Харків, я зареєструвався в місцевій комендатурі. Там я познайомився з начальником комендатури капітаном Борисом Гомзиним, людиною надзвичайно розумною та культурною. Пізніше я дізнався, що він походив з дуже шляхетної української сім'ї.

Я запитав його, чи я можу бути приписаним до комендатури зважаючи на той факт, що військові операції закінчено. Після консультації з керівником інспекційного відділу капітаном кавалерії колишнього 29-го драгунського полку М. Добржанським¹ капітан Гомзин звернувся до коменданта полковника Анісімова, і той направив мене у розпорядження комендатури і дав наказ відправити необхідне повідомлення в штаб Запорізького корпусу.

¹Я знов зустрівся з М. Добржанським пізніше, коли він вже був підполковником в Польській кавалерійській офіцерській школі.

Протягом часу, що я працював в комендатурі, а саме з 23 серпня до початку повстання проти гетьмана, не відбулося подій, про які варто було б згадати. Тоді я зустрів членів Української національної асоціації, вони були в опозиції до гетьмана. За наказами коменданта я часто мав справу з німецьким командуванням у випадках арештів, які проводили німці без погодження з українською владою, хоча по суті ці випадки належали до компетенції губернського комісара та районних комісаріатів.

У жовтні стало відомо, що гетьман оточив себе колишніми офіцерами царської армії та призначив прем'єр-міністром В. Колокольцова, відомого місцевого лідера харківського земства¹ та російського патріота, хоча і прогресивного.

Тим часом німецькі та австрійські війська після розгрому на заході та внаслідок більшовицької пропаганди почали розосереджуватися. Їхнє ставлення до місцевого українського населення було жахливим. Німці примусили селян сплачувати натуральний податок і вбирали його із жорстокістю, відряджали в села озброєні загоны та втрачували непокірних, руйнували цілі села та повертали землю великих садіб землевласникам і, нарешті, тисячами вагонів вивозили величезну кількість чорнозему до Німеччини. Все це викликало численні повстання та заворушення. Населення було одностайно налаштоване проти німців, це, в свою чергу, не могло не вплинути на українські збройні сили, зокрема на запорізький корпус. Поведінка німців також схилила маятник почуттів в сторону ворожості ще в двох українських дивізіях: "синезупанників", сформованій в Німеччині, та "сірозупанників", сформованій в Австрії. Обидві дивізії склалися з українських військовополонених, колишніх вояків російської армії. Політичною організацією, що стояла за цими військовими формуваннями, був Союз визволення України (СВУ). Внаслідок заворушень в цих дивізіях німці провели в них часткову демобілізацію, незважаючи на те що формування були у відмінній бойовій формі та абсолютно необхідними для оборони України. На довершення всього німці арештували Симона Петлюру, який вже на той час став легендарним героєм усієї країни.

Найсерйознішою політичною помилкою, якої припустився гетьман Скоропадський, було підписання 14 листопада 1917 року договору з отаманом донських козаків П. Красновим. За цим договором генерал Краснов мав представляти "майбутню Росію", а Україні на-

¹ Земство – це одиниця місцевого самоврядування при царизмі.

дався статус федеративної у складі Росії. Наша офіцерська група першою довідалася про це, тому що зустріч та підписання проходили на залізничній станції на сході від Харкова. Такий вчинок гетьмана, невиправданий поточною політичною ситуацією в Україні, поставив всю українську спільноту в опозицію, та Центральна Рада проголосила повстання проти гетьмана. Під тиском громадської думки німці звільнили Симона Петлюру. Для керування рухом проти гетьмана та за відновлення всіх політичних прав, гарантованих Четвертим Універсалом, Рада обрала Директорію. До складу останньої увійшли п'ять видатних лідерів України: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець, Опанас Андрієвський та Андрій Макаренко. Вони представляли всі верстви населення та всі політичні течії країни. Запорізький корпус та всі інші військові об'єднання, сформовані урядом гетьмана, і навіть так звана дивізія Сердюка, що складалася з синів заможних селян і була оплотом гетьмана, – всі приєдналися до повстанців. В перші дні повстання Директорія опиралася переважно на легіон українських Січових стрільців (УСС), розквартирований в районі Білої Церкви під Києвом. Легіон Січових стрільців за допомогою демобілізованих колишніх царських солдатів атакував Київ, розбив добровільні загони гетьмана, що склалися переважно з колишніх російських офіцерів, і 15 грудня 1918 року Директорія увійшла в Київ, а гетьман втік до Німеччини.

З літа більшовики накопичували війська на північних та східних кордонах України. Їхнє ядро складалося з бригад найманців (латишів, бесарабів та ін.), підсиленими московськими волонтерами, що висунули девіз: “Україна не дає нам хліба – ходімо в Україну по хліб”. Користуючись тим, що мораль німецьких військ в Україні похитнулася, більшовики досягли домовленості з німецькими радами солдатських депутатів про те, що німці будуть підтримувати нейтралітет під час більшовицької навали на Україну. У відповідь більшовики пообіцяли німцям мирне повернення до Німеччини. На початку листопада велика кількість більшовицьких агітаторів з'явилася у Харкові, звертаючись перш за все до робітників-залізничників. Коли вибухнуло повстання проти гетьмана, на величезних територіях залізничних підприємств у Харкові та на локомотивній фабриці панували більшовики. Було обрано Раду залізничного керівництва. Рада відмовлялася перевозити частини Запорізького корпусу в Харків. Відбулися зміни у харківському військовому командуванні. Губернським командуючим Харкова, що мав юрисдикцію над усіма військовими формуваннями області, перед повстанням був полковник Миронен-

ю Васютинський. Його замінили на отамана Трубу. Полковник М Попсій-Шапка змінив на посту міського командуючого полковника Ансімова. Персонал працівників комендатури не змінився, крім того, що капітан Х.Сіманцев став головним помічником полковника Попсій-Шапки. Сіманцев був дуже освіченою та енергійною людиною, керівником харківського відділення Української Національної Ради і соціал-революціонером за політичними переконаннями. Єдиною збройною силою, на яку могли покласти обидва командування, губернське та місцеве, був батальйон штаб-квартири під командуванням капітана Гавриленка чисельністю близько 80 тисяч. Мене призначили керівником технічного відділу комендатури, що відповідав за всі транспортні засоби в Харкові, зокрема за обмежену кількість автомобілів. В цій якості я з'явився в штаб Ради північної залізниці у супроводі двох некоммуністів. У розмові з головою я, зокрема, вимагав, щоб у моїй присутності були видані розпорядження щодо надання засобів пересування залізницею для частин Запорізького корпусу, розташованих на станції Куп'янське та й у будь-яких інших місцях, де вимагатимуть представники Запорізького корпусу. Я загрожував, що у разі відмови арештую всю Раду та віддам її членів до військово-польового суду і водночас призначу досвідчених офіцерів керівниками залізничної дороги та всіх вокзалів. Я показав на вікно і сказав: "Подивіться і ви побачите, що будинок оточено нашими патрулями, і ніхто не залишить свою позицію." Мені пощастило, що ніхто з них не перевіряв мої слова, тому що у полі зору не було жодного солдата, і такий "блеф" міг спрацювати тільки в ті небезпечні часи, коли людське життя нічого не було варте. Мій ультиматум прийняли, голова ради у моїй присутності видав необхідні накази, обов'язкові для виконання всіма українськими військовими органами. Це був непередбачений успіх, і як результат наступного дня частини Запорізького корпусу під командуванням полковника І.Литвиненка з'явилися на вулицях Харкова. "Прокоммуністично" налаштовані робітники намагалися захопити Державний банк, телефонну станцію та поштамт, але їхню спробу було припинено з самого початку, і в Харкові запанував повний спокій. У зв'язку з розростанням більшовицького руху в місті та наближенням "червоних" з боку Белгорода полковник Попсій-Шапка звернувся до українських студентів та українського населення Харкова започаткувати підрозділи самооборони. Декілька тисяч добровольців звернулися до комендатури. Ми організували 24-годинне патрулювання, а поспати могли собі дозволити тільки на стільцях.

Тільки наприкінці листопада нас поінформували про “листопадовий переворот” в Галичині, де Українська Національна Рада під керівництвом д-ра Євгена Петрушевича захопила владу та проголосила незалежність Західно-Української націоналістичної республіки, тобто всіх українських територій, які донедавна були частиною Австро-Угорської імперії. Секретаріат з військових питань під керівництвом полковника Д.Витовського почав організовувати Українську галичанську армію (УГА), використовуючи переваги резервів легіону Січових стрільців як центральне ядро. Часу для організації майже не було, тому що з першого дня поляки, що мали у Львові військову організацію, підняли збройне повстання проти українських органів влади – почалася українсько-польська війна. Тепер українці були змушені битися на два фронти: на сході та на заході. Нас у Харкові поглинула боротьба проти більшовиків, і ми мало знали про події в Галичині, але скоро до нас дійшли новини про те, що поляки захопили Львів. Директорія, незважаючи на обмежену кількість людських ресурсів на фронті проти більшовиків, виділила декілька підрозділів на допомогу нашим братам-галичанам. Це було більше вираженням національної єдності, оскільки галицький легіон Українських січових стрільців допомагав нам і в політичних питаннях, і у військових.

Тим часом більшовики просувалися вглиб України з півночі та зі сходу. Волонтери з підрозділу самооборони визивалися піти на передові рубежі, але це було неможливо внаслідок недостатньої кількості зброї та труднощів, пов'язаних з організацією постачання, і, безумовно, зовсім не хотілося посилати невишколених хлопчиків на фронт. Натомість вони вдало захищали декілька важливих об'єктів, та одну дружину було призначено в розпорядження начальника харківської міліції. Студенти також допомагали встановити пости оборони та барикади, де мали розміститися сили Запорізького корпусу. Перед Різдвом більшовики були вже біля самого Харкова. Бої йшли цілий тиждень, однак тільки 31 грудня полковник Труба видав наказ про евакуацію та переміщення військ у Полтаву. Вже було пізно щось рятувати, але, незважаючи на це, полковник Труба наказав мені евакуювати цінності з банківських сейфів. Мені надали декілька запряжених у сани коней та охорону з чотирьох офіцерів. Більшовики вже були на під'їздах до міста. Ми ледве встигли загрузити треті сани, як місцеві більшовики відкрили проти нас вогонь з вікон, та незагружені сани зникли. Добре, що нам самим вдалося врятуватися, ми впоралися і доставили все на поїзд. Тільки декілька з наших славних молодиків приєдналися до запоріжців та відійшли разом з нами. Коли

ми вже були готові виступити, з'ясувалося, що наш інженер зник, і надія коли-небудь залишити Харків покинула нас. Під час мого командування бронепоездом я декілька разів управлявся з його керуванням під парюю і зараз, у цій безвихідній ситуації, визвався повести поїзд. Я рушив досить повільно, але досяг Полтави, і це було дуже вчасно, тому що більшовики наближалися до Полтави з боку Сум! Під час короткої зупинки в полтавському депо мене викликали до полковника Попсія-Шапки і наказали перебрати від капітана Гавриленка командування батальйоном, того що евакуювався тим самим поїздом. За наказом командуючого Труби мій підрозділ було доукомплектовано польовими піхотними формуваннями, що рухалися на Полтаву. Після доукомплектації батальйон став бойовою ланкою Запорізького корпусу як незалежний Запорізький стрілковий батальйон. Для завершення комплектації батальйон мав виступити в місто Лубни, а також його бойовим завданням є захист лінії фронту в напрямку на Ромни та утримання невеликого гарнізону на залізничній станції в Гребінці. Капітан Гавриленко призначався на посаду або мого помічника, або командуючого підрозділом.

4

Незалежний Запорізький стрілковий батальйон

Ми всі негайно вирушили в Лубни та прибули туди 4 січня. Я особисто перевіряв персонал та матеріальні ресурси батальйону: не було ані зброї, ані продовольства, ані запасів. Не було людей, що могли б виконувати обов'язки медперсоналу. Кожен мав сам "здобувати" собі провіант. Більшість солдатів за браком військової форми носили цивільний одяг, тільки один з десяти мав чоботи. Я терміново призначив свого брата Олександра до квартирмейстерського підрозділу; хоч я категорично проти будь-якої форми "кумовства" та "сімейності", але іншого вибору просто не було. Знаючи хист мого брата до організаційної діяльності, я був певний, що він зробить все можливе, щоб допомогти мені. Я вже зазначив, що Олександр перебував у Лубнах і мав там багато друзів. Він зв'язався з міською адміністрацією і йому видали сукно на сто комплектів мундирів та шинелей (в Лубнах була першокласна фабрика з виробництва вовняних тканин С.Шеремета, відомого українського провідника гетьмансько-землевласницького руху). Місцеві чоботарі отримали замовлення на виготовлення 200 пар чобіт. З військових складів нам виписали зброю, посуд, матраци, простирадла та ковдри.

Нам довелося відрядити частину наших більш-менш екіпірованих вояків у напрямку від Ромен на Гребінку, де був дуже важливий залізничний вузол і для нас, і для Запорізького корпусу, тому що забезпечував пряме сполучення з Києвом. За декілька днів нам вдалося підготувати бригаду з більш як 70 добре одягнених та озброєних солдатів. Вони пройшли маршем через усе місто. Це справило враження на людей: повага до нас надзвичайно зросла, населення відчувало себе в безпеці. Зазначу, що перед нашою появою у Лубнах місцевий сержант-комуніст сформував кавалерійську бригаду в селищі Тимки і тероризував Лубни та околиці. Місто навіть виплатило винагороду у 100 тисяч карбованців за його затримання. Як командир гарнізону я встановив комендантську годину для попередження нічних

прибувань та оголосив призов добровольців серед молоді на службу до батальйону. Записалося близько 30 місцевих студентів, серед них – один єврей Бухман. Члени штабу та я із частиною батальйону були розквартировані в поїзді на станції, і це надавало можливість кращого зв'язку між Полтавою, Києвом, Гребінкою та Ромнами. Я щодня інспектував пости вартових. Мої люди помітили, що деякі цивільні, можливо, внаслідок чуток вороже ставляться до них та називають буржуйськими наймитами. В батальйоні були гарна дисципліна та здоровий моральний клімат, а така реакція була схожа на реакцію селян, що підпали під більшовицьку агітацію. Багато більшовицьких агентів нищпорили по селах, але у мене не було ані часу, ані вільних людей, щоб вести спостереження за агентами ворога. Їм було легко проникати в села, тим більше що в деяких місцях не було ніяких представників влади. Протистояння між більшовиками та всеукраїнськими силами точилося вздовж залізничних шляхів: наші сили були нерівні, крім того, стояла зима, ми рідко перевіряли села, навіть не завжди міста, що були розташовані далеко від залізниці.

Мій однокласник В. Мошинський з 7-го класу Острозької гімназії був вчителем математики в місцевій школі для дівчаток. Він приїхав побачитися зі мною. Про мене він довідався з листівка. Відразу на початку розмови попередив, що він є комуністом, але українським. Сказав, що засуджує напад російських більшовиків на Україну, їхні недемократичні методи та політичну демагогію, але впевнений, що московські більшовики залишать Україну після закінчення війни, тому що, за його припущенням, український більшовицький уряд ширив їх в Україну. Мошинський запропонував мені залишитися в Лубнах під його протекцією та приєднатися до червоних, коли ті прийдуть. Червоним конче потрібні винахідливі та досвідчені офіцери. Він додав, що Український червоний уряд вже функціонує в Харкові, серед його членів наші однокласники та колеги: Д.З.Манушський, Г.Ландер, Г.Пятаков. Всі вони, безумовно, будуть раді бачити мене в лавах української більшовицької армії. Зі свого боку, я інформував його, що ми, українці, свого часу в старших класах школи були членами української “Громади”, організації, що чітко відокремлювала себе від московських політичних течій. Я додав, що добре усвідомлюю: більшовики ніколи не залишать Україну добровільно. В той самий час я висловив щире здивування його детальною обізнаністю про те, що відбувається у Харкові. Коли Мошинський побачив, що його слова мене не переконали, він сказав на прощання: “Можливо, ти правий, побачимо.” Дійсно, в серпні цього року його

стратили більшовики за опозиційні думки незважаючи на те, що він обіймав високу посаду комісара Житомирської області.

Через декілька днів делегат нашого уряду пан Степан Скрипник¹ прийшов до мене з Києва з наказом евакуювати кошти державної скарбниці області. Він перший сказав мені, що Симона Петлюру призначено Директорією Головнокомандуючим армій Української Національної Республіки, та його посада – Головний отаман армій УНР. З грошей, реквізованих з казни області, С.Скрипник дав мені 20 тисяч карбованців (їхня вартість – 500 довоєнних карбованців) на потреби батальйону. Це була перша сума, що надала мені можливість придбати безліч необхідних речей, в першу чергу медикаменти, а також виплатити кожному солдатів по 25 карбованців.

За декілька днів батальйон взяв участь в військовій операції. Капітан Мусієнко повідомив мені по телефону з Гребінки, що він вступив у битву з більшовицькою бандою, яка наближається до Гребінки з боку Драбової-Барятинської. Атаку банди було тимчасово відбито, але капітан боявся, що його можуть атакувати вночі, тому що сили банди в десять разів сильніші за його власні. Я взяв два взводи та негайно вирушив на Гребінку. Разом з капітаном Мусієнком повів атаку на Драбову, в результаті якої ми просто розосередили супротивника кулеметним вогнем. Але мені потрібно було надати капітанові Мусієнку підкріплення і залишити йому один із моїх взводів. Я наказав йому утримувати потужні патрулі на підступах до Гребінки.

Того ж дня зовсім несподівано саморобний бронепοїзд увійшов у Лубни з боку Гребінки. Капітан Мусієнко не міг мене завчасно попередити, бо телефонні та телеграфні лінії обірвалися. Правда, нам вдалося їх скоро полагодити. В поїзді було близько 30 чоловіків під керівництвом отамана М'ясника. Спершу з його слів та поведінки було важко зрозуміти, для чого він прибув, але його загадковий і дещо бандитський вигляд примусив мене дати розпорядження батальйонові бути наготові. Я відрядив половину команди із кулеметами з теологічної семінарії в Лубнах до залізничного депо. Здалося, після цього ентузіазм М'ясника охолов. Тим часом комуністичне формування з Тимків заступило в місто і почало перестрілку з моїми патрулями. Я запропонував М'яснику, щоб він допоміг мені ліквідувати більшовицьку банду, і він надав в моє розпорядження 20 чоловік.

¹Зараз він Архієпископ Української православної автокефальної церкви в Сполучених Штатах.

Він виявив, що має накази уряду взяти гроші з державної скарбниці. Коли я натякнув, що гроші вже взято до Києва, він розлютився та сказав, що мусить це перевірити. Він негайно відізвав своїх людей, що збиралися нам допомагати. Тоді мені стало цілком зрозуміло, що М'ясник прибув пограбувати скарбницю і, можливо, місто, але ми йому перешкодили. Він поїхав на бронепоїзді далі на Гребінку. Мене дуже непокоїло питання: хто дозволив йому сформувати бронепоїзд та безконтрольно вештатися по всіх шляхах? Єдиний цей факт дав мені уявлення про повний брак військового та адміністративного контролю в нашій області. Пізніше ми дізналися, що М'ясник вилучив гроші зі скарбниці в Пирятині, а потім пограбував усі залізничні станції в секторі Яготин – Гребінка. Надалі його ім'я зникло зі сторінок визвольної боротьби. Можливо, він приєднався до більшовиків.

Ми провели битву з тимківською бандою більшовиків та ліквідували її. Після цього мали кілька днів спокою. Декілька хлопців з більшовиків приєдналися до мого батальйону, кажучи, що більшовики примусили їх піти на службу і тримали під страхом. Може тому вони були зразковими солдатами. На гребінківському фронті було спокійно.

Протягом цих днів полковник Попсій-Шапка проїжджав через Лубни на Київ, звичайно, він провів деякий час зі мною. Він повідомив, що Запорізький корпус проходить через Кременчук та Знаменку і має завдання обороняти цей сектор і приєднатися до нас, коли почнуться операції в районах Одеса – Николаїв та Дніпропетровськ – Запоріжжя. Потім у разі необхідності корпус перетне Румунію, увійде до Галичини та приєднається до решти армії, що розташована в районі Луцьк – Рівне – Проскурів – Гусятин з метою реорганізації. Також полковник Попсій-Шапка сказав мені, що за порадою Генерального штабу Верховний головнокомандуючий Симон Петлюра погодився, щоб армія відійшла від ворога під прикриття тилової оборони для відпочинку та перегрупування для наступної контратаки ранішею весною. Для того щоб тримати більшовиків у напруженні всередині країни, головнокомандуючий залишає у багатьох місцях неперевірених людей, від них ми будемо отримувати накази стосовно організації партизанських повстанських загонів. Такі загоны, розташовані в лісах в районі Трипілля біля Києва та в районі Ковель – Сарни, контролюватимуть комунікаційні лінії. До 1919 року повстансько-партизанський рух так розвинувся, що більшовики не могли з ним впоратися. Дійсно, це були великі формування кількістю

близько декількох тисяч чоловік в тилу більшовиків без всяких перешкод, як, наприклад, група отамана Юрка Тютюнника, чисельністю 4000 членів, та, що пізніше влилася в регулярні частини армії і поповнила Київську дивізію. Полковник Попсій-Шапка також доставив мені наказ від полковника Болбочана стосовно переходу мого батальйону в розпорядження штабу армії в Вінниці.

Відразу після від'їзду полковника Попсія-Шапки штаб армії повідомив мене, що я мушу взяти участь у ліквідації більшовицької банди в районі Яготина. З київського напрямку банду атакуватиме бригада Січових стрільців під командуванням полковника Р.Сушка. Після ліквідації банди наш батальйон мав прослідувати на Вінницю через Бердичів і там чекати на подальші накази. Наступного дня батальйон вирушив на двох поїздах на Гребінку, до нас приєдналася група капітана Мусієнка, під прикриттям двох озброєних дрезин ми направилися на Яготин. До того як досягли його, ми побачили на нашому шляху сліди битви і довідалися, що бригада полковника Сушка зненацька вночі наздогнала більшовицьку банду та негайно відійшла назад в сторону Києва. Через станційного наглядача він залишив для нас наказ йти на Київ без зупинки у Вінниці, тому що для Києва існує загроза з боку Крутів – Ніжин. Наші поїзди рушили, та незабаром ми досягли станції Київ-3, що знаходилась на лівому березі Дніпра. Картина, яку я побачив на станції, була жахлива: всі шляхи були зайняті поїздами, що евакуювалися, це були переважно вантажні вагони; Дніпро можна було перетнути поїздом тільки через один міст, і в середньому по цьому мосту проходив один поїзд за півгодини. Комендант станції отаман Самусенко без будь-яких вагань сказав моєму ад'ютанту капітану Ліницькому, що пропустить наші поїзди позачергово за 100 тисяч карбованців. Тільки уявіть, як такі люди, що наживаються на чужій біді, призначаються на відповідальні посади! Це був той самий Самусенко, що планомірно керував погромом в Проскурові, і за це йому було винесено смертний вирок військово-польовим судом. Революція створювала дивні ситуації, такі, що з ними не міг зладнати закон, особливо у воєнні часи. Я видав наказ про арешт Самусенка, взяв на себе керівництво станцією і разом з станційним наглядачем взявся розв'язувати "пробку". Знадобилося 12 годин, щоб перевірити вміст та кінцевий пункт руху поїздів, кількість та стан локомотивів, уладнати справи з комендантом станції Київ-Пасажирський на правому березі Дніпра, звільнити шляхи для покращення комунікацій. Наш поїзд вирушив пізно вночі, і ми добралися до Вінниці через 24 години.

В той час у Вінниці стояв штаб армії, і я сподівався, що справи набудуть більшого порядку. Але дарма. Тільки пізніше, коли я почав розуміти закони та беззаконня революційних часів, я збагнув, що мені не вистачає досвіду та здібності для пристосування до анархії та безпринципності розумних людей. Я ніколи не зраджував своїй натурі суворого солдата, що в ці часи здавалося недоречним, але абсолютно незамінним, якщо треба стати опортуністом, та пожертвувати майбутнім надія сучасного. Тільки ті, хто перебував у подібних обставинах, можуть зрозуміти, що я маю на увазі. Але я з'ясував, що інколи необхідно застосовувати політичну та психологічну гнучкість. Я ніколи не набув моральної гнучкості, навіть перед обличчям смерті. Жоден воєнк, особливо той, якому судилося долею займати досить відповідальну посаду, не повинен намагатися бути "морально гнучким". На жаль, протягом нашої революції, наступних тяжких років заслання, в умовах нових нестатків другої світової війни та, нарешті, після більш тісного контакту з Заходом я спостерігав багато проявів подібної надзвичайної гнучкості, що споріднена із безхребетністю. Я ніколи не помічав, що така відмова від моральних принципів може бути виправдана ані ходом справи, ані людиною.

У Вінниці я доповів міністру військових справ полковнику О. Шаповалу, колишньому командуючому 1-го Богданівського полку Запорізького корпусу. Слід зазначити, що хоча полковник Шаповал був членом однієї з лівацьких соціалістичних груп, він довів, що був справжнім державним діячем. Він був солдатом-патріотом, людиною твердої вдачі, що ставила військові інтереси попереду партійної тактики. Заслухавши мій рапорт, полковник Шаповал призначив огляд батальйону на 7-му годину ранку наступного дня, 8 лютого. Яскрашим холодним ранком на пероні вокзалу вишукалися мої люди для огляду. Чотири стрілкових команди, одна команда артилеристів-кулеметників, один взвод кавалерії та підрозділи зв'язку та постачання. Ми не були в повному складі, тільки 250 чоловік, але підтягнуті та в однаковій формі. Всі були добре підготовані, тому що у кожному годину хвилину я проводив тренування. Навіть я сам був вражений своїм виглядом та очікував міністра з відчуттям гордості. Велика група офіцерів та офіційних осіб різних міністерств негайно зібралася біля дещо, всі цікавилися, чиє це угруповання. Найбільш вражаючим було те, що всі мої люди були в сталевих касках, які відшукав мій брат капітан Шандрук під час нашого продовженого перебування в Києві. Точно о 7-й я віддав наказ салютувати піднятими рушницями і підійшов з рапортом до міністра, що прибув на огляд у супроводі всього

штабу, включаючи полковника М.Какуріна, офіцера російського Генштабу. Останній був радником міністра та визнаним експертом з військових питань¹. Мені було дуже приємно почути від полковників Шаповала та Какуріна, що вони ще не бачили такого гарного формування і що наступного дня мені слід представити батальйон для огляду головнокомандуючому Симону Петлюрі. Мені зробили особливий запис Верховного командування Української Національної Республіки, підписаний Симоном Петлюрою. Пізніше я мав довгі бесіди з полковниками Шаповалом та Какуріним, а також отаманом Трубою, під час яких я назвав потреби батальйону. Всі мої прохання були підтверджені твердими наказами: батальйон буде докомплектовано в Браїлові (наступна станція після Вінниці), де вже розташовані всі наші формування, виведені з Харкова; я отримаю необхідне обладнання, сукно для форми та взуття (але нічого ще не було готово, це мало бути зроблено на замовлення); і нарешті, до батальйону приписали терапевта, лікаря Юрка Добриловського. Отаман Труба також дав мені в присутності міністра 250 тисяч карбованців на потреби батальйону. Після завершення організаційної роботи, – щотижня я робив звіти про хід її виконання, – батальйон було переведено до залізничного вузла Ярмольниці з наказом тримати цей пункт та захищати Гусятинсько-Ярмольницький напрямок. Це був приклад дійсної турботи про військове формування, і можливість віддячити за неї – тільки в боях. Здається, того ж дня ми вирушили на Браїлів через Проскурів.

¹Пізніше, у 1919 році полковник Какурін приєднався до комуністів та був командуючим операціями у генерала Тухачевського в війні проти Польщі 1920 року. Потім він був професором, викладачем тактики у вищому навчальному закладі Генерального штабу Червоної армії (так званій Фрунзенській академії в Москві). Шкода, що після відставки полковника Шаповала нашому військовому командуванню не вдалося залучити полковника Какуріна на наш бік. Полковник Какурін – співавтор книги "Война с белополяками в 1920 г." (рос. мовою).

5

Несподіванки в Браїлові

Йшов кінець лютого. Козаки з харківських місцевих формувань чекали на нас. Ми активізували дії з надання батальйону повної бойової потужності. Тепер його було укомплектовано таким чином: чотири стрілкових відділення по три офіцери та 120 солдатів в кожному; відділення пересувної артилерії, в якому – три офіцери та 60 солдатів, шість кулеметів, два з них – на платформах; у складі кавалерійського відділення було три офіцери, 65 солдатів, три гармати та 90 коней; відділення зв'язку, що мало технічне обладнання для прокладання комунікацій довжиною близько 40 кілометрів; медичне відділення та інтендантська команда. Загальна потужність батальйону – 27 офіцерів, 600 солдатів, 110 коней. Я призначив капітана І. Шевцова своїм заступником; командирами підрозділів були: лейтенант В.Петров, капітани Водяницький, Мусієнко, Благовіщенський, Гавриленко, Мороз (на прізвище “Тарас Бульба”, яке він отримав за міцну статуру ще у 17-у російському полку, де був разом зі мною та з моїм братом). Капітан Ліницький був ад'ютантом батальйону, капітан О.Шандрук-Шандрушкевич – інтендантом, лікар Ю.Добриловський – військовим медиком. Батальйон було розквартировано в пустих шкільних приміщеннях біля депо. Всі кравці та чоботарі в Браїлові були задіяні для виробництва уніформи, починаючи від ідентичної до моєї та далі для інших рангів. Незважаючи на суворі умови зими, батальйон не втрачав жодного дня тренувань.

Одного дня єврейська делегація з міста на чолі з головним рабином І. Фелдфіксом прийшла до мене та попросила, щоб ми патрулювали місто вночі. З'явилися бандити, що грабували єврейське населення. Залізничне депо було розташоване на відстані близько восьми кілометрів від міста, але я зважив на їхнє прохання, і пограбувань більше не було.

Поїзди на станціях охоронялися. Якось вранці о 6-й годині вартіві підняли мене та команду по тривозі прямо у поїзді. Нас оточили солдати з ручними гранатами і попередили не залишати поїзд. Було ще темно, і не можна було роздивитися, з ким ми маємо справу. Однак через

Через кілька хвилин прибігли мої солдати під командуванням лейтенанта Істрова, що були розквартировані в шкільному приміщенні, і, в свою чергу, оточили наших уявних нападників. Лише один схибний рух, і доля інциденту могла опинитися в наших руках. Я вийшов з поїзда, наказав моїм людям опустити рушниці і запитав незнайомих, хто вони такі та чого хочуть. Один з чоловіків відповів, що вони Українські січові стрільці. Їхній командир підійшов ближче та запитав, чи то я буду старшим. Ми дізналися, що то був батальйон охорони штабу армії. Це угруповання діяло під керівництвом лейтенанта Кметюка, він отримав від командуючого штабу полковника А.Мельника наказ роззброїти нас “як пробільшовицьке об’єднання, що відмовляється йти на фронт”. Ось вам наочний приклад дезорганізації та дезінформації – постійний закон революції: головнокомандуючий та міністр оборони перевіряють батальйон та роблять пам’ятний запис у наказі, і в той самий час штаб армії підозрює нас у симпатіях до комуністів. Я гадаю, що це сталося внаслідок подвійного ставлення до мене з боку служби розвідки штабу, і пізніше таке припущення підтвердилося. Разом з лейтенантом Кметюком я пішов на станцію, тримаючи в руках пам’ятний запис головнокомандуючого, і ми зателефонували полковнику Мельнику. Лейтенант Кметюк підтвердив своєму керівникові, що запис справжній. Він зауважив, що це непорозуміння, і навіть якщо йому наказуть продовжувати виконувати наказ з роззброєння, це буде неможливо внаслідок миці та ставлення батальйону. Полковник Мельник виявив себе джентльменом, вибачився за непорозуміння та наказав лейтенантові Кметюку повертатися у Вінницю. Нагомість я попросив дозволу в полковника Мельника відрядити обидва наші підрозділи на пошуки зброї, прихованої демобілізованими солдатами у найближчих селах з метою захисту населення від пограбувань. Ми знайшли багато гвинтівок і навіть гармату, приховану в копиці сіна.

Інколи виникали інші дивні ситуації. Наприклад, після цієї спільної експедиції інтендант мого батальйону капітан Шевцов пригостив хлопців лейтенанта Кметюка вечерєю. Після того як вони пішли, капітан розгублено сказав мені: “Ми їх годуємо, а вони позабирали з собою ложки, чим тепер будуть їсти наші хлопці?”

Через декілька днів я отримав наказ від полковника Мельника виступити з частиною батальйону в місто Проскурів, припинити погроми, що охопили місто, та покарати винуватих. Такий самий наказ отримав батальйон Січових стрільців. Погром не тільки євреїв, а й усього мирного населення розпочав “отаман” Самусенко, та сама людина, з якою ми мали проблеми в Києві. Відразу після того, як ми увійшли в місто, бандити зникли і ми знайшли тільки кількох специ-

Фічно одиґісних “самусенківців”, яких під вартою відправили у Вінни-
цю. Я шиктав до місцевої комендатури. Там знайшов капітана Калени-
ка Лесюка, на той час він був комендантом. (Починаючи з 1922 року
Мешкав у Сполучених Штатах і є директором Українського музею в
Чикаго, штат Іллінойс.) Він розповів, що Самусенко в супроводі де-
сяткох солдатів робив напади на комендатуру, тероризував її працівни-
ків з допомогою ручних гранат та розпочав погром. Капітанові Лесюку
привувало людей для того, щоб впоратися з ситуацією, а місцева полі-
ція шила у підпілля. Невдовзі після того, як порядок було відновлено,
в комендатурі з’явилася делегація з міської ради, у її складі був рабин,
що представляв єврейське населення. Вони щиро дякували нам за вста-
новлення спокою і особливо капітанові Лесюку за контролювання міста
під час останнього інциденту. Вони навіть називали його “батьком”.
Пініше ми довідалися, що Самусенка було заарештовано за наказом
голови комендуючого С. Петлюри та приречено до страти військово-
процурові було те, що вісім молодих євреїв, колишніх вояків царсь-
кої армії, записалися до нашого батальйону. Серед них був заможний
місцевий комерсант Г. Ройтберг. Я дуже добре пам’ятаю його. За про-
позицією мого заступника я призначив його посередником між нами
та єврейським населенням. Ройтберг – він тепер перебуває у Сполуче-
них Штатах – робив багато корисного для нашого батальйону. Він до-
помагав нам діставати продовольчі та інші запаси, особливо медика-
менти, також багато робив для євреїв, заспокоював їх. Євреї в той час
жили під страхом, породженим перебільшеними чутками про погро-
ми. Вони приймали крайнощі за норму і не вірили, що за них хтось
заступиться. Широко відомий факт про те, що євреї підтримували
міцний зв’язок поміж собою на території усїєї країни. Мені розповіда-
ли, що там, де з’являлися “червоні”, вони призначали євреїв на відпо-
відальні посади, наприклад комісарами міста чи області тощо, і вима-
гали від них збирати різноманітні речі, включаючи й коштовності: го-
динники, прикраси, золото. Якщо “комісари” були неспроможні вико-
нувати накази, більшовики покладали на них персональну відпові-
дальність. Населення вороже ставилося до таких “комісарів”, вважа-
ючи, що призначені на ці посади реквізують речі для власного зиску.
Більшовики, у свою чергу, підтримували такі наївні переконання, тоб-
то це була явна провокація, що завершувалася погромами. Євреї вико-
ристовували всі можливі засоби для того, щоб відмовити своїх одно-
часників від співробітництва з комуністами. У більшості випадків
більшовики грабували євреїв та провокували єврейські погроми.

Оборона Ярмолинсько-Гусятинського сектора

Було необхідно перемістити уряд та штаб армії далі на захід від лінії фронту. Мені було наказано рухатися до залізничного вузла Ярмолинці, водночас мене призначили командиром гарнізону району навколо Ярмолинців радіусом 30 км. Я мав підготувати організацію оборони в цьому районі і евакуювати великий склад набоїв та артилерійських припасів, розташований у Вікторії, що близько 10 км на захід від Ярмолинців, ближче до Галичини. Коли у Браїлові поширилася звістка, що батальйон відходить, до нас прийшли делегати від місцевого населення на чолі із згаданим вище головним рабином І. Фелдфіксом. Вони звернулися до мене з відчайдушним проханням залишити хоча б маленьку команду у Браїлові для підтримання порядку. Я міг дати рабину лише одну пораду: йому слід зробити запит до штабу армії або до міністра з єврейських питань. Рабин Фелдфікс протягнув мені конверт з документом, написаним на івриті, та, підносячи обидві руки догори, сказав: “Якщо Ви будь-коли у своєму житті опинитесь у небезпеці, покажіть цього листа будь-кому з євреїв, і Вам нададуть допомогу, таку, яку тільки зможуть”¹.

Після прибуття мого батальйону на станцію Ярмолинці я відрядив два стрілецькі та один кавалерійський загони до найближчого міста Ярмолинці, а решту залишив на станції. Я розмістив низку патрулів вздовж усєї східної лінії моєї ділянки фронту. Одного дня верховий привіз мені коротку записку від капітана Мороза. В ній значилося, що негайно потрібна моя присутність у місті. Коли я прибув,

¹Перш за все я попросив мого офіцера зв'язку Г. Ройтберга перекласти мені зміст документа. Він прочитав, потім поцілував листа і сказав: “Ви заслуговуєте на це, я спостерігав, як Ви ставитеся до населення і особливо до євреїв”. Але він не сказав мені, про що говорилося в документі. Жоден з інших євреїв також не сказав мені цього. Було декілька випадків, коли цей документ ставав мені у пригоді. Як я вже зазначив, Г. Ройтберг зараз мешкає у Сполучених Штатах.

Мороз розповів, що близько двох годин раніше група з 19 вершників на чолі з "отаманом" Богуном увійшла в місто та почала грабувати населення. Мороз оточив їх, роззброїв, і зараз грабіжники знаходяться під арештом у приміщенні школи. Я видав Богуни судове повідомлення, але він з пихатим виглядом заявив, що я не маю права затримувати ні його самого, ані його людей, і повинен негайно їх звільнити та повернути зброю. Коли я почав пояснювати, що він звичайнісінький грабіжник і відповідно до законів воєнного часу його буде судити військово-польовий суд, він зареготав. Я негайно скликав суд під командуванням капітана Мороза за участю ще двох офіцерів та двох понятих. До страти приговорили тільки Богуна, і за 24 години смертний вирок підтвердив Головнокомандуючий Симон Петлюра. Я мав розмову з групою Богуна, і вони всі записалися до мого батальйону. Я переконався, що вони гарні та дисципліновані солдати. Як твердить українське прислів'я: "Риба починає тхнути з голови".

Цевдовзі після того до мене прийшли лейтенант Федорчак та молодший офіцер Федяк з верховної ставки Української Галицької армії з документом, що підтверджував згоду штабу армії на евакуацію артилерійських складів з Вікторії та розпорядження щодня відвантажувати двадцять вагонів. Я виділив у їхнє розпорядження 4-й підрозділ під командуванням капітана Мусієнка та перевів їх у Вікторію. Поки ми були в Ярмолинцях, я продовжував обмундирування батальйону, мені поталанило отримати 200 пар взуття. За декілька днів штаб армії видав мені наказ перевести батальйон до Вікторії, щоб прискорити евакуацію артилерійських складів. Я мав передати нахист залізничного вузла Ярмолинці групі гайдамаків під командуванням отамана М. Середи. Він прибув того ж дня, і я відправив батальйон на Вікторію. Після прибуття на місце я побачив незвичайну картину: капітан Мусієнко повідомив мені, що декілька годин тому у Вікторію прибуло формування під командуванням майора Каспарянца (вірмена за походженням, колишнього некоммуніста у російській царській армії). Дев'ятеро вояків встановили тридюймову гармату як раз перед залізничною станцією, і Каспарянец особисто вів вогонь у радіусі 360 градусів навколо. Коли я запитав, чому він це робить, його відповідь була: "Для того, щоб тримати прокоммуністично налаштоване місцеве населення в остраху." Я попросив його залишити місце і доповів у штаб армії. Більше я ніколи не чув про Каспарянца. Нам доводилося боротися з такими випадками, незважаючи на суворі міри покарання, визначені для злочинців. Це, правда, досить

нормальні явища для кожної революції. Як студент-історик, я добре знав, що відбувалося у Франції наприкінці XVI століття, в Англії протягом майже двох століть та знов у Франції під час Великої французької революції. Хоча різниця полягала в тім, що революційні події в Україні були по природі проявом окремого дрібного бандитизму, в той час як у великих історичних революціях гинули тисячі людей, особливо представники іншої віри, як, наприклад, євреї. Українська революція ніколи не набувала характеру масового знищення, як у Радянському Союзі, де помирали мільйони, включаючи самих більшовицьких лідерів, а штучно створений голодомор забрав життя декількох мільйонів моїх співвітчизників. У 1917–1921 рр. в Україні перебіг подій у якійсь мірі знаходився під контролем, головним чином завдяки ставленню нашого Уряду та Головнокомандуючого Симона Петлюри. Але деякі газети на Заході намагалися спалювати український визвольний рух в цілому і українські збройні сили, їх критикували за брак культури та схильність до анархії. З одного боку, їх дезінформували щодо подій у Східній Європі, з іншого боку, росіяни навмисно сприяли непорозумінню. Цілком зрозуміло, що новий Український уряд не міг мати такі політичні та дипломатичні контакти, як росіяни, наш уряд не мав фінансових ресурсів для пропаганди контрзасобів, а в нашу прагматичну епоху це дійсно єдиний фактор, що впливає на політичні рішення. Українському урядові слід було роздруковувати інформацію про всі позитивні факти боротьби за незалежність та виправляти непідтверджені “фальшивки”. На цьому етапі було б доречно відповідати всім провокаторам, як “червоним”, так і “білим”, словами українського прислів’я: “Люди можуть повірити у деякі з ваших байок, але ненадовго”.

Для того щоб розвідати, наскільки вірогідні твердження Каспарянца про прокомуністичні настрої у передмісті, я терміново відрядив патрулі під командуванням капітана Мусієнка до найбільшого села у районі, його назву я вже не пам’ятаю. Патрулі повернулися з хвилюючими повідомленнями. Люди у районі не зовсім підпали під комуністичну агітацію, але скрізь сила-силенна більшовицьких агітаторів. Єдина втішна новина: селяни не збираються чинити опір нашому батальйону, кажучи: “Це складне завдання боротися проти цих хлопців у залізних касках.” Однак тієї ж ночі зник капітан Мусієнко, і були всі підстави вважати, що ця акція пройшла не без участі комуністів. Потрібно було прийняти особливі засоби безпеки. Наступного дня я сів на дрезину і поїхав у Ярмолинці отримати пакет від отамана Середи, і по дорозі я майже не потрапив у пастку більшо-

вони вони були там, але приховували свою присутність і дозволили нам під'їхати зовсім близько. Мені треба було поспішати та виставити захист навколо Вікторії, тому що, як довідався один з робітників машини з телефонної розмови з колегою, туди прибув більшовицький бронепοїзд. Ми оперативно висадили в повітря всі мости між Ярмолинцями та Вікторією, але більшовицький бронепοїзд міг досягти нас артилерійським вогнем, і ми були змушені відійти десть на шість кілометрів на захід від Вікторії. Протягом трьох днів більшовицькі загони не турбували нас, але пізніше ми довідалися, що вони примусово озброїли навколишніх жителів, саме для того щоб оточити нас. Доки ми ще були в Ярмолинцях, румунський офіцер лейтенант С.Мадрі подавав мені звіти. Він був артилеристом, і з його допомогою я організував у Вікторії батарею: дві тридцятилітрові гармати, встановлені на колеса, ще дві на платформах, – щось на зразок імпровізованого бронепοїзда. Я розташував кавалерійський загін і батарею в Гуродку, за чотири кілометри від Вікторії, і пояснив капітану Морозу, що у разі виникнення боїв його ескадрон захищатиме батарею. Батальйон був добре екіпірований, озброєний, загальна кількість людей – 700 осіб, – і це було багато у порівнянні з тим, що деякі з наших дивізій мали не більш як 400–500 осіб. Я не був здивований, коли одного дня – одного з багатьох днів, сповнених різноманітною та важкою роботою настільки, що ми з моїми офіцерами часто спали одягненими, а часом змушені були обходитися без сну по два-три дні – батальйон відвідав головнокомандуючий у супроводі командира Чортківського військового району майора М. Оробка. Ставка, як правило, передавала мої рапорти головнокомандуючому, і він після огляду висловив своє задоволення станом мого війська та порядком, що панував у районах, підлеглих нашому контролю. Наступного дня після від'їзду головнокомандуючого Симона Петлюри наш батальйон пройшов скрізь важкі бойові випробування, на жаль, з великими та непередбаченими втратами.

Тим часом ситуація на фронтах проти більшовиків зовсім не була рожевою. Наскільки я міг судити з рапортів, що надходили з штабу, наша армія відступала на всіх фронтах. Запорізький батальйон та місцеве угруповання відступали в напрямку до Тирасполя і намагалися за допомогою нашого уряду дістати дозвіл перетнути Румунію та увійти в Галичину і досягти району Проскурова або Волочиська. Корпус Січових стрільців та інші об'єднання, що прилучилися до цього, відступали по лінії Проскурів-Волочиськ, а північна та Холмська групи рухалися на Сарни та Луцьк. Тоді, і це досить звичайна

річ за умови військових втрат, стали траплятися різноманітні пригоди. Вони не були підпорядковані будь-яким ідеалам, єдина мета цих вчинків – задоволення власних амбіцій та пошуки матеріального зиску. Так, наприклад, командир північної групи майор П. Оскілко проголосив себе командуючим всіх військових сил України і дійшов до того, що взяв під арешт членів уряду. Звичайно, все це підсилювало занепад моралі та бойового духу наших військ на північному фронті. Інший “саморобний” “отаман” Волох, що у загадковий спосіб перетворився на командуючого Запорізьким корпусом, проголосив, що він знаходиться під протекцією комуністичного порядку в Україні, і почав неавторизовані переговори про примирення з головою українського радянського уряду Християном Раковським. У наших військах ширилася дезорганізація та деморалізація. Головнокомандуючий та штаб армії робили гарячкові спроби відновити дисципліну, і невдовзі досягли успіху, тому що маси українських військ були у патріотичному настрої та розуміли, що авантюри шкідливі.

З самого початку набуття влади Директорія шукала будь-яких можливих дипломатичних засобів, щоб отримати допомогу від переможних країн-союзників, щоб продовжити опір проти “червоних”. Делегати Українського уряду вели переговори з представниками союзників, де тільки це було можливо, переважно у Румунії. Але все було безрезультатно, частково тому, що союзники схилилися на користь відновлення Росії, а їхні урядові особи вважали, що Росію можна розбудувати на демократичних принципах. Їх дурили закордонні агенти Москви, ті, що мали попередні контракти з іноземними урядами. Можливо, в той час насправді важко було передбачити “пришестя Сатани”. Ми знали про допомогу Заходу Польщі та Балтійським державам. Україна була єдиною країною, якій було відмовлено в допомозі. Весь світ був разом з росіянами, проти боротьби українського народу. Старі російські дипломати ще царських часів висвітлювали український націоналістичний рух як український більшовизм. Набагато пізніше я мав нагоду ознайомитися з мемуарною літературою, передусім з російською, і переконався, що росіяни були готові визнати існування більшовицької Росії, але незалежної України – ніколи. Світ зазнав великої шкоди внаслідок русофільних тенденцій та політичної короткозорості таких політичних лідерів, навіть скоріше диктаторів, як Жорж Клемансо, Девід Ллойд Джордж, до певної міри, Уїнстон Черчілль. Ми завжди пам’ятатимемо, що вони “поховали” справу української свободи та створили більшовицьку владу. У 1917 році Леніна та компанію доставили в Росію не тільки німці,

ли державні діячі країн-союзників. Вони стали дійсними співавто-рами більшовизму, тому що не хотіли зруйнувати владу “червоних” і в такий спосіб зробили свій внесок у піднесення радянської імперії. Вони несуть відповідальність за занепад влади власних націй: Франція, напевно, не підведеться знов, Англія повільно рухається за нею. Однак існують можливості зупинити московський імперіалізм шляхом надання допомоги Україні та іншим націям Туркестану, Білорусії тощо. Натомість ми зараз маємо розквіт червоного імперіалізму, що стоїть на шляху до завоювання світу, навіть не приховуючи своїх планів. Якщо правда, що людині властиво помилятися, то французи мають кращий вислів: “C’est plus qu’un crime, c’est faute” – “Це більше, ніж злочин, це – помилка” (помилки гірші за злочини). Проте, до якої міри Захід був політично та військово деморалізований перед закінченням першої світової війни, свідчить такий факт. Поступаючись постійним наполегливим вимогам посланника Тимчасового російського уряду П. Ізвольського та делегата Павла Мілюковича, Клемансо вирішив створити на півдні України біля Одеси базу для допомоги російській Добровольчій армії. Ця армія формувалася на Кавказі під командуванням генерала Л. Корнілова, а після його смерті – генералів Алексеева та Денікіна для боротьби з “червоними”. Чотири дивізії союзників висадилися в Одесі, їх підтримували відповідні морські сили. Це були одна французька, одна грецька та дві французькі колоніальні дивізії. Між українським гарнізоном в Одесі та російською Білою гвардією, що була організована під протекторатом союзників, почався бій. Український гарнізон відступив від Одеси, та його негайно атакувала група повстанців отамана Григор’єва силою у 6000 вояків, яка складалася не тільки з розрізнених “добровольців”, а й корпусу союзників, що залишив Одесу, та грецьких об’єднань. Останні, згідно з мемуарними джерелами, єдині чинили справжній опір. На жаль, Григор’єв був одним з багатьох наївних, хто повірив Москві. Він приєднався до більшовиків, та згодом вони його стратили.

7

Боротьба Української Галицької армії проти Польщі

Тим часом події в Галичині набули сумного повороту. Так звана голуба армія генерала Галлера, рекрутована і сформована в Америці та Франції, прибула до Польщі силою у 75 тисяч вояків, добре озброєних та обмундированих. Це підсилило перевагу поляків над Українською Галицькою армією, і остання була змушена відступити на схід. Виникло питання: куди? Армія Української Націоналістичної Республіки вже відступила під натиском більшовиків на захід, і зараз лише тоненька смужка відокремлювала дві українські армії. В цій критичній ситуації молоді галицькі офіцери звернулися з проханням до свого вищого командування призначити контратаку. Галицький президент Є. Петрушевич призначив головнокомандуючим генерала О. Грекова і визначив дату контратаки. Важко повірити, це було диво, але українська Галицька армія з нелюдськими зусиллями прорвала польський фронт. Поставки амуніції та боеприпасів були настільки обмеженими, що після одного бойового дня солдатам нормували видачу тільки на декілька “раундів” на день, і вони могли стріляти тільки згідно з точними вказівками офіцерів. Українська Галицька армія почала наступ 8 червня, він отримав назву Чортківського. За дев’ять днів армія просунулася вперед приблизно на 150 км від лінії Чортків – Тербовля – Тернопіль до лінії Станіслав – Бурштин – Перемишляни. Поляки кинули “свіжі” сили, і український наступ було зупинено. Припаси українців були вичерпані, хоча вони і захопили великі склади поляків, але набої не підходили до їхньої зброї. Новий відступ Української Галицької армії, що намагалася відірватися від переслідувань ворога та передислокувати свої сили. Українська Галицька армія була майже виснажена через втрати, хвороби, вона не мала можливості набрати свіже поповнення. Чортківський наступ був дуже важливий в цілому для операцій армії УНР, тому що на знач-

ний час зупинив поляків. Повільно наступаючи за Українською Галицькою армією, поляки витратили більш як три тижні, щоб знов відняти втрачені території. Цей час був дуже цінний для армії УНР. Генер Українська Галицька армія, готова для боїв та впевнена в остаточній перемозі, зібралася в тилу армії УНР для спільного наступу проти “червоних”. Уряд УНР був добре обізнаний щодо складної стратегічної позиції України, що виникла внаслідок необхідності битися на два фронти та за умови не зовсім дружнього нейтралітету з боку Румунії. Тому уряд вирішив шукати перемиріння з Польщею. Це ми визначили на підставі звітів із штабу армії. Якщо розглядати політичну сторону справи, слід зазначити, що і уряд Західно Української республіки, і самі вояки були проти цього, але стратегічне становище обох армій було безнадійним, і єдиним виходом було укласти мир з одним з ворогів та розв’язати руки для боротьби з іншим. Переговори з Польщею тривали досить довго, і українська делегація робила все можливе, щоб врахувати вимоги Української Галицької армії та уряду. Однак зовсім несподівано Верховна рада союзників видала директиву Польському урядові вистіти тимчасову окупацію всієї Галичини на всьому шляху до р. Збруч. Українській делегації нічого не залишалось, як прийняти ці умови та отримати згоду поляків припинити операції, для того щоб Українська Галицька армія могла перетнути Збруч без втрат. Нам також була потрібна територія, на якій Українська Галицька армія могла перегрупуватися, і її треба було забрати у більшовиків. Ситуація трохи покращилася в той час, тому що більшовики не наважилися переходити Збруч, та їхній наступ на Волині був зовсім несподіваним. Армія УНР почала наступ для того, щоб завоювати територію для галицької армії. В червні армія УНР досягла лінії Кам’янець-Подільський – Дунаєвці – Проскурів, але з великими зусиллями та за допомогою Української Галицької армії.

Набагато пізніше, коли я вивчав подробиці українських визвольних операцій, я розмірковував над обставинами так званого “листопадового подвигу”. Ці події поклали початок державності українських галицьких територій та були здійснені невеличкою групою українських патріотів-галичан. У самому Львові група “листопадового подвигу” ледве нараховувала більш як 1500 осіб, більшість з яких були солдатами попередніх років призову та таких, що одужували і не зовсім були спроможні воювати. Насправді Львів захопили не більш як 500 осіб, та операція пройшла успішно тільки завдяки рішучості та надзвичайним зусиллям невеличкої групи офіцерів на чолі з

полковником Дмитром Витовським. Він став головнокомандуючим Української Галицької армії та секретарем з питань війни. У сільській місцевості перебрання влади проходило набагато спокійніше, тому що не було організованого опору з боку поляків і тому що польське населення було незначним. Ми також були сповнені гордістю та захопленням здатністю галицьких українців організувати сильну армію за короткий період часу та в складних умовах. На початку 1919 року вона була чисельністю у 80 тисяч вояків. Цю цифру легко зараз називати, але ми повинні брати до уваги труднощі з мобілізацією, організацією технічного, матеріального та медичного забезпечення, транспортування тощо. Все це відбувалося в зруйнованій після першої світової війни Галичині, яка була головним театром воєнних операцій між центральними силами та Росією і незліченну кількість разів переходила з рук в руки.

Відхід через р. Збруч біля Гусятин

Під Вікторією батальйон було оточено ворогом, і тільки одна дорога залишалася вільною: залізниця Вікторія – Лісоводи – Гусятин, яку постійно патрулював взвод на платформах, озброєний пересувними гарматами. Наступного дня після зникнення лейтенанта Мусієнка наші взводи вартових перестрілювалися з ворогом з самого ранку та були змушені відступити. Нам потрібно було прорвати оточення, та відступ ускладнювався тим, що я мав лише один локомотив. Інженером був поляк, але у нас була можливість переконатися, що йому можна довіряти. Більше того, одного дня він відверто попросив мене дозволити йому перейти до своїх після того, як ми перетнемо Збруч, і я пообіцяв це зробити. У другій половині цього ж дня я відрядив перший поїзд з припасами до Гусятин, що на захід від Збруча. Коли через дві години локомотив прибув назад, все було готове для негайного від'їзду під прямим прикриттям з платформ. Я наказав капітану Морозу та лейтенанту Мадію відразу залишити Городок та крокувати крізь Лісоводи на Східний Гусятин, де батарея мала підготувати позицію з пунктом нагляду за крутовиною на східному березі ріки. Там залишилися траншеї ще з першої світової війни, і хоча вони були розташовані на захід, їх можна було використовувати також і на інший бік. Я звернув особливу увагу капітана Мороза на тіснину у лісі трохи західніше від Городка, де може буде розташована засада. Все трапилося так, як я і побоювався. По-перше, капітан Мороз виступив пізніше. Весь батальйон вже був у Лісоводах, коли ми почули постріли з рушниць, потім три постріли з гармати в лісі, потім стало тихо. За кілька хвилин капітан Мороз та його ескадрон вибігли з лісу у повному безладді та зупинилися перед нами. Я був із взводом прикриття на дорозі. Батарея загинула! Вона постанала перед очима за декілька хвилин повністю розбитою! Як я і очікував, в лісі батарею атакували більшовики і, можливо, навколишні

есляни. Ми отримували звіти про те, що ворог дуже сильний, а наш кавалерійський батальйон не тільки не захистив батарею, але й сам себе. Лейтенанта Мадія та декількох некомуністів з нашої батареї було схоплено, декількох вбито, декількох поранено. Це була жаклива та безглузда втрата. Почало темніти, патрулі доповідали, що ворог все ще оточує нас, тому я видав наказ негайно виступати на Гусятин. Я звільнив капітана Мороза від командування кавалерійським загоном.

Вночі я розставив патрулі навколо Гусятинського моста і зосередив увагу вартових на східну околицю селища Великий Ольховець з метою захисту Гусятини від артилерійського вогню ворога. Поки я займався цим, я зустрів лейтенанта З. Стефаніва Української Галицької армії. Його група охороняла західний берег Збруча. Наступного ранку більшовики вийшли на лінію моїх патрулів та почали обстрілювати Гусятин вогнем з двох батарей та з бронепоїзда. Фактично це був перший бій мого батальйону. Патрулі не зупинили ворога, хоча нас підтримала артилерія Української Галицької армії, що вела вогонь з позицій західніше від Гусятини. Ми почали переправлятися через р.Збруч. Я залишив тільки угруповання з двома пересувними знаряддями в траншеях на пагорбі, щоб зупиняти просування ворога. Я залишався разом з цією групою, для того щоб мати чітку картину ситуації, та, крім того, я помітив, що моя присутність необхідна. Моральний дух моїх солдатів похитнувся, можливо, внаслідок втрати батареї та відчутно більшої кількості ворогів.

За браком будь-яких наказів від мого вищого командування я залишив групу капітана Благовіщенського, щоб виставити на ніч вартових на західному березі Збруча разом з лейтенантом Стефанівим, та відвів мій батальйон до найближчого селища Васильківці. Весь сектор Збруча, так званий третій сектор, утримувався двома галицькими батальйонами з двома батареями під командуванням майора Мартиновича. Мартинович мав свій штаб разом із штабом третього сектора в селищі Крогулець. Того ж вечора майор Мартинович у супроводі свого заступника капітана Пенчака прибув зустрітися зі мною та запропонував, щоб мій батальйон приєднався до цього сектора. Він сказав, що переведе у моє розпорядження шосту батарею під керівництвом капітана В. Зарицького. Невдовзі майор Оробко прийшов до мене з подібними пропозиціями від штабу армії. Він був комендантом Чортківського військового району. Також він приніс мені призначення командувати третім сектором та відповідати за оборону лінії Збруч від Скали до Підволочиська. На південь

від моєї дільниці Збручанська лінія утримувалася групою полковника М. Шаповала, а на північ лінія фронту оборонялася отаманом Божко.

Більшовики не робили спроб форсувати Збруч, і я наказав залишити міст в Гусятині недоторканим, лише тримати його під прицільним вогнем. Однієї ночі ми зробили вилазку на східний берег Збруча та захопили декілька полонених. Ми дізналися від них, що проти нас виступають 12-й та 13-й Волочиські полки. На фронті було відносно тихо, і мені вдалося організувати батарею з двома гарматами. Незабаром у зв'язку з запланованим наступом на схід мені надідали додаткові війська: полк Рибника приблизно з 200 вояками під командуванням полковника Мацяка. Відтепер за наказом штабу армії мій батальйон, полк Рибника, шоста СС батарея сформували так звану групу полковника Шандрука.

Ми не мали нових наказів до 21 травня. Однак за цей час відбулися нові події. В процесі реорганізації армії полковника В. Сальського було призначено командуючим Запорізького корпусу, а полковника П. Болбочана перевели в резерв, у розпорядження головнокомандуючого Української Галицької армії. Полковник Болбочан вважав, що з ним вчинили несправедливо і намагався повернутися до командування корпусом. Можливо, внаслідок того, що Запорізький батальйон спочатку був частиною корпусу (хоча пізніше нас відокремили), полковник Болбочан приїхав до мене 16 травня та попросив поговорити наодинці. Полковник Болбочан розповів мені свою сумну історію. Його усунули від командування без будь-якої причини. Він додав, що командири дивізії корпусу всіх рангів виступали за його повернення, тому що без нього корпус може втратити свою історичну бойову цінність. Він також сказав, що був змушений зробити це, незважаючи на згоду Головнокомандуючого Симона Петлюри. Полковник Болбочан запитав мене, чи може він розраховувати на мою підтримку. Я відповів: "Не вважаю, що це доцільно – робити такий "переворот" в складних умовах війни. На мою думку, командири дивізії корпусу можуть представити справу через канали штабу армії і висунути пропозицію відносно Вашого відновлення на посаді командуючого. Не має значення, чи буде батальйон задіяно у бойові операції, чи ні, але я буду радий, якщо його справа закінчиться на його користь, але законним шляхом". Пізніше ми дізналися, що полковник Болбочан домігся свого, силою перебрав командування корпусом та заарештував полковника Сальського. Як наслідок було видано наказ про арешт полковника Болбочана. Зго-

дом відбувся військово-польовий суд, який виніс Болбочану смертний вирок, виконаний через десять днів.

Треба зазначити, що в той час в армії було введено державну інспекцію. До її завдань входили з'ясування політичних уподобань командирів, освітня та культурна робота у війську, а також контроль за інтендантським корпусом. Таку інновацію, мабуть, було скопійовано за зразком "самої демократичної" більшовицької системи, тому що інститут політкомісарів існував тільки там. Однак в нашій армії це викликало хвилю незадоволення серед офіцерів корпусу як ознака припущення браку їхнього патріотизму. Я не пам'ятаю, хто був автором цього політичного кроку, але зрозуміло, що це справа політичних партій на чолі з прем'єр-міністром І.Мазепою, що були при владі. Незважаючи на незадоволення та випадки ігнорування співробітників державної інспекції, офіцерський корпус примирився з такою несанкціонованою та несподіваною підозрою у невірності. Натомість, заради історичної правди треба зазначити, що державна інспекція не була чимось визначним, але й ніякої шкоди не завдала, за винятком декількох випадків непорозуміння між командирами та агентами інспекції, що претендували на роль політичних комісарів. Інспекції не потрібно було розглядати справи нелояльності щодо держави, у неї не було часу займатися освітою солдатів, тому що вони завжди були в поході або в боях. Державну інспекцію очолив полковник В.Кедровський, шляхетна людина та патріот. Він був здатний надати необхідні вказівки в роботі своїх підлеглих і вимагав від них повністю підтримувати командних офіцерів. Мені пощастило, оскільки інспектор нашого полку зовсім не втручався в справи, інспектор генерального штабу виявився моїм однокурсником з історико-філологічного факультету капітаном М.Гладким, а інспектор військового міністерства був мій особистий друг А.Певний. Все це набуло значення, коли мене призначили командиром першого рекрутського полку в Кам'янці. У всякому разі діяльність державної інспекції припинилася і не відновлялася з 1920 року.

9

Атака на Україну

Вночі 23 травня я отримав через майора Мартиновича наказ із штабу армії негайно переправлятися через Збруч та рухатися в напрямку на Дунаєвці. Командири по сусідству від мене одностайно почали наступ: полковник Шаповал на Кам'янець, а отаман Божко – на Солобківці. Шкода, що ця спільна акція не мала єдиного командування з метою координації. Майор Мартинович пообіцяв підтримати мою атаку двома батареями та надати один загін піхоти з чотирма кулеметами у мій резерв. Протягом ночі 25 травня я відмітив усю лінію фронту за допомогою цього підрозділу. Знаючи точне знаходження та розпорядок ворога, я відвів свої війська в ліси на 5 км на північ від Гусятина, для того щоб здійснити похід в тил ворога та повністю оточити Гусятинський сектор. Ми захопили ворога зненацька, після перших пострілів він почав тікати, і близько 7-ї години ранку ми ліквідували два полки супротивника, взяли 150 полонених, захопили три гармати, сім кулеметів на платформах, велику кількість припасів та більш як 40 коней. Я наказав Запорізькому батальйону поставити вартових вздовж сектора п'яти-шести кілометрів, а полк Рибника перевів у резерв до села Великий Ольховець. Впродовж всіх трьох операцій не вщухав вогонь на схід від Великого Ольховця. Кур'єри зв'язку, відкомандировані у розпорядження командира 2-го підрозділу капітана Водяницького, не повернулися. Тому я вирішив піти туди самостійно. Мене супроводжували полковник Маштак, мій заступник капітан Ліницький та три ординарці на конях. На сході від Великого Ольховця на горі височіли руїни садиби, знешкодженої під час війни, дорога проходила через глибоку лощину. Коли наша група наблизилася до руїн, що стояли з обох боків дороги, ми не побачили своїх вартових, які мали би там бути. Натомість, з правого боку будівлі банда з 15–20 “червоних” вистрибнула із криками “Оточуйте!” та почала стріляти з 40–50 кроків. Коня піді мною було вбито, він впав на мою ліву ногу. Кулі буквально дряпали мене. Я ледь

звільнив ногу та негайно вихопив свій автоматичний браунінг, не бажаючи, щоб мене захопили живим. Тим часом капітан Ліницький та солдати зійшли з коней та кинулися на насип "червоних", ховаючись за стінами з іншого боку. Це дало мені можливість підвестися та приєднатися до них. Під прикриттям зруйнованих стін нам вдалося дістатися з заднього боку будинків на північній околиці села, але й там нас зустрів вогонь. Ми зрозуміли, що це був патруль, що проводив перегрупування серед руїн. Полковник Маштак повернув коня назад до Гусятина, щоб попередити резерви. Коли ми вже були майже біля міста, то зустріли загін, що йшов рятувати нас. Пізніше я розряджав свій пістолет та з'ясував, що він заблокований. Доля рятувала мене від куль ворога, а може й від моєї власної.

До мене надійшов рапорт від майора Мартиновича відносно того, що ані полковник Шаповал, ані отаман Божко не розпочали свої атаки, тому що вчасно не були готові: ось результат браку єдиного командування. Ми захопили плацдарм біля мосту, наступ було перенесено на 27 травня. Того ранку, виконуючи наказ, група почала рухатися на Дунаївці, не зустрічаючи опору. Час від часу ми чули важкий артилерійський вогонь праворуч та ліворуч від нас. У район перед Дунаївцями біля містечка Шатава прибув Головнокомандувачий. Після мого рапорту він наказав колоні відпочити та ознайомив мене з ситуацією. Новий командуючий скалівської групи полковник О.Удовиченко, що замінив полковника Шаповала, вже захопив Кам'янець-Подільський та направлявся в бік Дунаївців, де йшли бої. Отаман Божко також перетнув Збруч, але його похід на схід зупинили значні сили противника. Запорізький корпус розосередив ворога у верхньому Горинському районі та рухався на Проскурів. Мою групу було перейменовано у 9-й кавалерійський полк, він увійшов до складу 3-ї кавалерійської дивізії, колишнього угруповання полковника Удовиченка. Інші полки в дивізії були: 7-й Голубий полк під командуванням полковника Вишнівського, 8-й Чорноморський полк під командуванням полковника Г.Чижевського, артилерійський полк під командуванням полковника М.Крата. В Дунаївцях я доповів полковникові Удовиченку, якого зустрічав під час перебування у Ярмолинцях, коли він був командуючим штабу Слободського корпусу.

Наступного дня полк атакував у напрямку на місто Нова Ушиця. Я був гордий та щасливий, коли спостерігав, як 1-й батальйон (колишній Запорізький) під обстрілом ворога рішуче передислоковував свої шеренги, так нібито на маневрах. Я мав змогу бачити поле бою повністю з мого командного посту, але досвідчений командир ба-

батальйону капітан Шевцов вислав мені повідомлення щодо розвитку атаки. Моя шоста батарея вела вогонь проти ворога майже з лінії піхоти. Однак 2-й батальйон (колишній Рибинський полк) не проявляв активності на лівому фланзі атаки, і я послав гінців з наказами прискорити рух, особливо в секторі батальйону біля Замихова, де ворог також був бездіяльним. Я стояв на пункті спостереження під великим старим деревом у двох кілометрах на захід від Нової Ушиці і почув жалісний звук однієї з гармат ворога. Я не мав часу сховатися, і снаряд впав прямо мені під ноги, але не вибухнув. Того дня полк досяг Мінківців без особливого опору з боку ворога.

Наступними днями полк йшов маршем вперед через Вербовець та Кирилівці Муровані, щоб взяти станцію Котюжани на лінії Жмеринка – Могилів та перешкодити евакуації ворога з Могильова на Жмеринку. Завдання було виконано: 40 кілометрів за три дні, опір ворога був відносно тяжким. Після взяття Котюжанів я відрядив 1-й батальйон в Копайгород для захисту Котюжанів з півночі та сходу. В Новій Ушиці, в Вербовці, Кирилицях Мурованих та взагалі усюди нас радо зустрічали, в тому числі і єврейське населення. Але коли батальйон у бойовому порядку входив в Копайгород, з будинків лунали поодинокі постріли, і декілька бійців було поранено. Я був з батальйоном та наказав патрулям залишити місто, а батальйону оточити його та нікому не дозволяти виходити, тому що більшовиків важко було відрізнити від мирного населення. Патрулі обшукали місто і визначили, з яких будинків по нас стріляли. Я був впевнений, що постріли з нікон вели більшовики, яким не вдалося втекти з міста. Коли ми показали затриманих членам міської ради, ті підтвердили, що всі вони місцеві жителі. Це були молоді євреї, та ми з'ясували, що вони мають зброю та амуніцію. Я привів їх до приміщення школи та провів особисте розслідування у присутності членів міської ради, місцевого рабина та фармацевта, який також був євреєм. У відповідь на запитання всі затримані визнали, що стріляли вони. Їх було близько 15 хлопчиків. Вони сказали, що озброїв їх та намовив стріляти по нас більшовицький комендант міста, припускаючи, що ми були "гайдамаками"¹, які влаштують криваву бійню для всіх місцевих євреїв! Комендантом був місцевий кравець-єврей, і тому не дивно, що хлопчики його послушалися. Це був перший випадок, коли я скористався листом, який мав від рабина Фелдфікса. Коли рабин Копайгорода прочитав його, він дуже різко звернувся до молодих євреїв, і вони всі попада-

¹ Гайдамаки – українські революціонери XVIII століття.

ли на коліна, благаючи вибачення. Ми навіть нікого з них не заарештували, лише попросили їхні сім'ї подбати про наших поранених.

Полк зупинився в районі Копайгород – Котюжани на декілька днів, тому що ми довідалися, що дивізія не може просуватися вперед. 2-й дивізії отамана Божко “Запорозька Січ” – передбачалося, що вона має брати Жмеринку – довелося відступити під тиском сил ворога, що значно переважали чисельністю, спочатку на Бар, а потім на північний захід на Ялтушків. Ворог просунувся на 30 кілометрів поза позиції полку. Коли більшовики підвели в Жмеринку підкріплення з двома бронепоездами, дивізія була змушена відступити по всьому фронту до Нової Ушиці. Треба зазначити, що цей відхід, крім політичних та моральних ускладнень, також створив тактичні перешкоди, тому що всі дороги через великі міста розташовані в глибоких річкових долинах (Стара Ушиця, Калуш, Лозова) паралельно лінії фронту. Свіжими силами 41-ї Бесарабської дивізії ворог намагався зруйнувати нашу дивізію, але полковник Удовиченко зіпсував їхні плани спритними маневрами, що завдали тяжких втрат ворогові.

У цій складній та неясній ситуації відомий ватажок з Биковні отаман В.Топущак приїхав до мене та розповів, що привів з собою з Биковні, окупованої зараз румунами, батальйон добрих солдатів. Він хотів, щоб його батальйон приєднався як незалежне угруповання до відповідного підрозділу нашої армії. Головнокомандуючий дозволив йому відвідати фронт та вибрати підрозділ. Він відвідав всіх, включаючи 9-й полк, без нашого відома. Головнокомандуючий задовольнив його прохання приєднатися до нашого полку, і зараз він питався у мене, чи візьму я його батальйон під своє командування. Я міг тільки подякувати отаманові Топущаку за його довіру, його батальйон приєднався до мого полку у Новій Ушиці. Батальйон складався з трьох піхотних та однієї артилерійської частин з додатковими підрозділами та запасними частинами. Командував батальйоном капітан Зіпсер, його заступником був лейтенант Кантемир. Загалом було 320 чоловік. Я завжди намагався оберігати це об'єднання таких гарних хлопців від втрат та наказував їм вступати в бій тільки тоді, коли це було вкрай необхідно. Так мій полк несподівано збільшився, і незважаючи на втрати, які, на щастя, не були тяжкими, складався на той час з 900 осіб. І тоді дуже загострилася проблема одягу і особливо взуття. Під час боїв та переходів все зносилось! Мені дуже допомагав інтендант дивізії капітан Базилевич. Він перевів у Дунаївці майстерні кравців та кожум'як, прямо за наші ряди.

Укріплена дивізія “Запорозька Січ” остаточно взяла Жмеринку і наша дивізія отримала наказ просуватися до залізничного вузла Вапнярка. Цього разу я мав повести атаку через Кирилівці Муровані на Могильов. Могильов захищав “червоний” полк під командуванням Чабана, що складався з більш як 1000 осіб, бронепοїзда та значної кількості гармат. Пам’ятаючи про невдалий досвід з 2-м батальйоном, я поставив його в резерв і повів атаку на Могильов з 1-м та 3-м батальйонами. Перший мав завдання атакувати на північ від Могильова і відрізати Чабану шлях до відступу на схід. Ми розсіяли сили ворога після відносно короткого бою і захопили сім гармат, бронепοїзд та 200 полонених. Коли я з моїм військом рухався униз по дорозі на Могилів, що лежала в глибокій долині Дністра, з іншого боку ріки нас обстріляла румунська артилерія! Капітан Зіпсер відразу відрядив трьох офіцерів на човні під прапором перемир’я через Дністер, і вони пояснили румунському командир сектора в місті Атакі, хто ми є насправді. Вогонь відразу припинився, але ми мали декількох вбитих та поранених. Наші делегати принесли рапорт з румунської сторони про те, що Чабан надав їм інформацію, що Могильов атакували бандити, і саме тому вони стріляли по нас.

У Могильові місцеве населення організувало прийом для всього полку, на якому виступили голова міської ради та голова обласної ради – брати Дядинюки (один з них був батьком відомого українського художника та гравера В.Дядинюка). Банкет на мою честь та на честь моїх офіцерів було організовано в мерії, а для солдатів – в школах. Румунський комендант міста Атакі мер Йованеску був присутній на банкеті і в своїй промові попросив вибачення за стрілянину. Брати Дядинюки пізніше розповіли мені, що всі гості схвильовано чекали моєї промови, сподіваючись почути, що вони будуть захищені від більшовиків та зможуть спокійно спати, не побоюючись несподіваних неприємностей. За їхньою реакцією на мою промову стало зрозуміло, що невійськові керівники зітхнули з полегшенням. Міська рада запропонувала подарунок для полку: 200 комплектів форми разом із взуттям. Подарунок доставили пізніше, восени, після того як ми перемістилися у Кам’янець. Мій старий друг та співробітник по харківській комендатурі лейтенант-полковник П.Нечитайло прийшов запропонувати свої послуги в Могильові. Я призначив його полковим інтендантом, тому що мого брата, який тимчасово обіймав цю посаду, було призначено до зарубіжного відділу Генерального штабу, і він виїхав у Кам’янець.

Три дні потому в Могильові я збирав доповіді розвідників з Ямпільського напрямку, полк просунувся через Старгород та Джури́н. Він мав на меті допомогти у взятті станції Рахни і таким чином створити бар'єр з боку Жмеринки для подальших операцій дивізії у напрямку на Вапнярку. Ворог підвів значне підкріплення. Дивізії, що була розтягнута у різних напрямках вздовж 60-кілометрової лінії фронту, довелося проводити складні маневри протягом тижня, щоб закріпити базу у районі Джури́н – Мурафа – Рахни для майбутніх операцій у Вапнярці. Полковник Удовиченко проявив значні оперативні здібності та розгромив ворога по всіх секторах. Полк зупинився на лінії р.Мурафа для захисту основних операцій дивізії. Він був втягнутий у тяжкі бої з переважаючою кількістю супротивника, що чинив тиск з боку Жмеринки на півночі та з боку Тиврів-Красного на сході.

10 *На Київ*

Реорганізація нашого вищого командування, що очолило обидві армії – Української Національної Республіки (УНР) та Українську Галицьку армію (УГА), централізація операцій та керівництво в бойових умовах вимагали значно більших зусиль від головнокомандуючого та його штабу. Принаймні у солдат не було сумнівів щодо можливості побороти більшовиків завдяки спільним зусиллям обох армій, що відтепер мали чисельність 150 тисяч. Але ентузіазм тривав тільки декілька днів. Нікому не спадало на думку, що трапиться, наприклад, восени, але про це думали командування та уряд.

Політичні міркування, мабуть, вимагали концентрації всіх наших зусиль на Києві, але стратегічно було важливо встановити контакт із світом через Одеський порт. Політики перемогли, та основні операції були спрямовані на Київ, а також засоби безпеки було вжито як на півночі, так і на півдні. Безпосередню атаку на Київ провели 3-й корпус УГА та Запорізький корпус, як група генерала А.Крауса. 30 серпня Київ був у наших руках. Через декілька днів ми дізналися, що наші сили знов відкинуті від Києва, і це завдало жахливого морального удару нашим солдатам.

Ми знали з комюніке Генерального штабу, що наші стратегічні позиції погіршилися у зв'язку з пересуванням білої російської армії генерала Денікіна, що не приховував своїх агресивних планів щодо України та інших націй, які проголосили про своє відокремлення від Росії. Денікін, звичайно, знав, що своєму успіху у боротьбі з більшовиками він не стільки зобов'язаний західним союзникам, скільки українській армії, що “розсіяла” сили “червоних”. Відновлені зусилля нашого уряду та командування щодо досягнення порозуміння з Денікіним (було відправлено дві делегації) виявилися марними. Денікін проголосив, що його метою є відновлення Росії, “єдиної та невідомої”. В районах України, що підпали під його окупацію, всі прояви політичної активності українців врешті-решт були пов'язані з

ним. Треба зазначити, що Денікін проявляв таку ж саму ворожість щодо інших неруських народів, що проголосили свою незалежність після падіння царської Росії на Дону, на Кубані, в Грузії тощо. Він наказав стратити провідних ватажків цих країн, наприклад повісити кубанського патріота В.Калабухова. Денікін відмовився розмовляти з українськими делегатами, навіть погрожував їм арештом. Заклики, відправлені нашим урядом до союзників, були однаково марними, як ті, що безпосередньо направлялися представникам спільноти, прикріплених до нашого командування, так і передані через наших дипломатичних представників у Парижі та в Лондоні. Одне тільки слово від Клемансо або від Ллойд Джорджа могло б покласти край війсьній авантюрі Денікіна, а разом вирішити долю більшовиків завдяки спрямуванню всіх сил противників в єдиному фронті. Але союзники все ще мріяли про відновлення великої Росії з її прибутковим та безмежним ринком. Важко збагнути хід думок Денікіна та “великих” державних діячів тих часів. Схоже, що вони не заглядали в історію, тактику або досвід. Ми можемо відшукати причини занепаду Англії та Франції у подіях того періоду.

Коли 31 серпня війська групи генерала Крауса йшли парадним маршем на Київ, група генерала Бредова денікінської білої армії атакувала наші передові патрулі, що захищали мости через Дніпро, та увірвалася в Київ. Генерал Краус перш за все підкорявся розпорядженням нашого штабу та наказав своїм військам відійти в західну частину Києва та чекав на політичне вирішення проблеми наших взаємовідносин з Денікіним. Генерал Бредов, однак, скористався ситуацією та посилив атаку на наші війська. Генеральний штаб командування наказав припинити операції як проти “червоних”, так і проти “білих” та дозволити “червоним” рухатися з півдня, щоб натрапити на “білих”, – дуже розумний стратегічний хід.

В Кам'янці-Подільському

У той час я потерпав від рецидиву моєї застарілої хвороби – нефриту, і полковник Удовиченко надав мені тиждень відпустки для того, щоб побути на постільному режимі та одужати. По дорозі на Кам'янець – там знаходилася моя дружина – у Вербовці я зустрів головнокомандуючого. Він прямував на лінію фронту до нашої дивізії. Головнокомандуючий отримав мій рапорт про ситуацію в дивізії і довідався, що я збираюся у відпустку. Командуючий сказав, що хотів поговорити про мене з полковником Удовиченком. Він мав намір перевести мене в Кам'янець, тимчасову столицю, і доручити командування 1-м рекрутським полком, який там було сформовано. У міському гарнізоні цей полк вважався підрозділом охорони. Я відчув, що мушу відмовитися від нового призначення, принаймні, з двох причин. По-перше, я не хотів залишати своїх бойових товаришів та солдат, по-друге, я мав сумніви щодо того, чи дозволить полковник Удовиченко мені піти. Прийняття рішення було складним, оскільки я не міг розпитати командуючого про подробиці нового призначення. Однак заступник командуючого полковник Доценко скористався нагодою та шепнув мені: "Погоджуйтесь, ми надамо Вам підтримку" (він мав на увазі штаб командуючого). Я відповів, що якщо буду почувати себе краще та полковник Удовиченко дозволить мені забрати деяких офіцерів з мого полку, я піду у розпорядження командуючого. Коли за тиждень я повернувся в полк, полковник Удовиченко із щирістю для нього толерантністю та стриманістю не тільки погодився на мій перехід, але й дозволив взяти кількох офіцерів, добре знаючи, що я візьму кращих і полк стане слабшим. Але мені насправді були потрібні надійні помічники, щоб сформувати новий дисциплінарний полк. Так почався новий період мого життя.

По приїзді в Кам'янець я доповів військовому міністру полковникові Петрову і отримав перші інструкції. Перший рекрутський полк буде під командуванням військового міністра, яке здійснюватиме

головний інтендант штабу генерал С.Дядюша, що мав повноваження командуючого дивізії по відношенню до полку. Полк мав розміститися в казармах колишнього російського 45-го Азовського полку. Основний склад офіцерів та персонал з числа некомуністів були в нашому розпорядженні, і тимчасовим командиром був капітан Колодяж, молдаванин. Після візиту до генерала Дядюша я доповів державному інспекторові військового міністерства А.Певному, якого я знав ще з Харкова. Я мав з ним сердечну розмову стосовно призначення державного інспектора для полку. Він сказав мені, що визначиться з призначенням після консультації з полковником Кедровським та капітаном Гладким, державним інспектором, приписаним до генерального штабу. Я також відвідав Гладкого та попросив його бути не тільки інспектором, але й контролером за умови, що я буду виявляти ініціативу та не зупинятися на деталях. Людина, яку призначили, був капітан Герасим Драченко з дивізії “сірожупанників”. Він надав мені повну підтримку та навіть захищав мене від усіляких чуток, що надходили з різних партійних кіл. У моїх подальших розмовах з полковником Петровим та генералом Дядюшем я наполягав на постачанні продовольства та одягу для полку, тому що за існуючих умов це було найважливішим для солдатів. У цьому я також мав підтримку Державної інспекції.

Після прискіпливого знайомства з персоналом полку я призначив своїм заступником капітана Колодяжа, капітана Шевцова з 9-го піхотного полку – командиром 1-го батальйону, капітана Вінницького – командиром 2-го батальйону та капітана Сіренка – командиром 3-го батальйону. Лейтенант-полковник Нечитайло, також з 9-го полку, був моїм інтендантом. Іншими офіцерами, що я забрав їх з 9-го полку, були капітан Водяницький, лейтенант Раскін, лейтенант Овчаренко та декілька молодших офіцерів. Я негайно наказав спочатку прибрати в казармах і потім готувати їжу. Найбільшою проблемою було забезпечення одягом та взуттям, але якось владналося. На полковому складі було достатньо ще довоєнного запасу брезенту, і генерал-інтендант дозволив пустити його на черевики, а також доставив необхідну кількість шкіри для підметок та обробки. Майстерня чоботарів не була обладнана. Тоді я звернувся до міської ради, та її голова пан Фішер (я показав йому листа від рабина Фельдфікса) погодився надіслати мені майстра-чоботаря, щоб налагодити виробництво. Я наполягав, щоб майстерня знаходилася в казармах полку для кращого контролю. Через декілька днів майстерня запрацювала, виробляючи 65–70 пар черевиків на день. Черевики були настільки

гарними, що я бачив солдатів, які носили їх і на другий рік без будь-яких ознак того, що вони зношені. Багато державних діячів, включаючи прем'єр-міністра І.П.Мазепу, приїжджали в полк та висловлювали захоплення нашим виробництвом взуття. З того часу ми не мали проблем із отриманням фондів та сировини від генерал-інтенданта. Складніше було з військовою формою, це також була турбота генерал-інтенданта. В першу чергу форму постачали на передову. Моєму полку також трохи виписали, але було ще тепло, й моє військо носило теплі білі сорочки – запас яких був достатнім – більшовики не захопили його під час евакуації. За цими сорочками моїх солдатів називали “нашою білою гвардією”. Труднощів з харчами не було, і недовзі ми мали змогу організувати окремо харчування для офіцерів. Кавалерійська комісія поставила нам певну кількість коней та візків, фургони ми мали відремонтувати самі. В цьому мені дуже допоміг підполковник Нечитайло. Але нашим головним завданням було тренування та навчання війська.

З середини вересня щодня стали прибувати некомуністи, а трохи пізніше рекрути. З некомуністами ми проводили прискорений огляд за декілька днів згідно з правилами Запорізького батальйону. Інспекційна комісія на чолі з капітаном Драченком відмовила тільки декільком некомуністам, що підозрювалися у симпатіях до комунізму, їх відіслали назад до голови призивного пункту. Рекрути приходили переважно з районів Могильова та Ушиці, двадцятирічні хлопці групами від сорока до ста осіб. В полку організували дві комісії: медичну та освітню. Остання повинна була відбирати найбільш здібних та освічених до школи виборних офіцерів. Дуже дивно, але майже всі рекрути приходили в казарми практично в одній білизні, подеколи в довгій нічній сорочці та босоніж. Коли їх розпитували, всі відповідали, що більше нічого з речей не мають, їхні батьки могли відрядити їх тільки в такому вигляді. Хлопці отримали вдома наказ: “Не бійся з Онікінім” (Денікін), чиї війська просувалися на північ Правобережжя України (Бредов). Генерал Дядюша та полковник Петров часто відвідували польові заняття та давали цінні поради. Через 10–12 днів в полку було дві тисячі чоловік, яких поступово вдягали та інтенсивно тренували. Головнокомандуючий відвідав нас перед святом Божої Матері (14 жовтня) та повідомив, що на святу неділю відбудеться “Священна присяга”, і полк має підготуватися. До того часу ми навіть організували свій оркестр.

14 жовтня проходила присяга. Я привів полк, що вишикувався по батальйонах, хоча деякі підрозділи не були в повному бойовому

складі, – ми не могли виставляти на парад тих, хто був босоніж. Озброєний полк, що крокував на центральну площу під оркестр, справляв надзвичайне враження. Іноземні військові агенти спостерігали за подіями, що відбувалися. Генерал Дядюша представив мене деяким з них, та вони не могли повірити, що полк існує всього три тижні. Церемонія підняла нам настрій, особливо чудова промова головного капелана вельмишановного Павла Пащевського.

Тепер, хоча й роботу в полку було налагоджено, турбот у мене та в моїх підлеглих збільшилося. У зв'язку з відходом наших армій та наближенням російської білої гвардії зросла кількість дезертирів з полку. Ми мали повідомлення про те, що червоні краще билися, ніж білі, і особливо острах на білих наводила кінна група Будьонного. На наших рекрутів, без сумніву, вплинуло наближення маршу до передової, ми мали тренування з бойовою зброєю тільки одного разу, та, крім того, наші війська не мали зимового одягу. Ще наші солдати побачили тисячі хворих на тиф, яких привозили у Кам'янець з фронту. Некомуністи та призовники однаково реагували в цій ситуації, і тому я наказав, щоб один офіцер з кожного підрозділу чергував вночі у казармі зі своїми солдатами. Насправді я та капітан Драченко кожного дня інформували наших керівників про випадки дезертирства та ситуацію, що склалася. Щодня ми розмовляли з людьми, розповідали про причини нашої боротьби та намагалися створити з них свідомих патріотів. Я попросив полковника Петрова подати пропозицію до ради міністрів відносно того, щоб увести смертну кару за дезертирство, але він заперечив на тій підставі, що такий закон буде недемократичним (полковник Петров був членом соціал-революційної партії). Всупереч існуючій процедурі я звернувся безпосередньо до головнокомандуючого, і закон було прийнято. Тим часом я сформував декілька патрулів з некомуністів на чолі з офіцерами та відрядив їх по селах ловити дезертирів. Але якщо вдень повертали 50 хлопців, тієї ночі така ж кількість зникала, незважаючи на всі перестороги. На початку грудня батьки рекрутів приїхали та й забрали своїх хлопців додому. Не мало сенсу навіть і гадати про застосування смертної кари.

Наприкінці листопада ситуація в наших збройних силах була ненадійною. Замість ворога атакувала тяжка зима, нам не вистачало одягу та медикаментів, сталася катастрофа “четвірки смерті” у Любар-Остропільському районі. Дві об'єднані армії, які повинні були атакувати Київ і мали 100 тисяч вояків та 300 гармат, до кінця листопада зменшилися до чотирьох тисяч людей, що могли ще нести зброю, але вже не могли битися. Виникає питання: що трапилося? Нелічені

тисячі загинули від тифу, тисячі замерзли в полях. У кожній селянській хаті було від 10 до 20 хворих солдат, а ще у школах на підлозі, та більш як тисяча у невеличкому госпіталі, розрахованому на сто хворих, – всі вони без будь-якої медичної допомоги. Всі ці невідомі герої благали своїх командирів у своєму гарячковому маренні пристрелити їх та не залишати напризволяще. Не було води та жодного, хто б міг подати її. Немає таких слів, щоб описати ці страждання, та немає хоробрості, щоб говорити про ці жертви наших героїчних солдатів.

Бідолашне населення, переважно селяни у зонах бойових дій наших військ, також було уражене хворобами. Вони приходили на допомогу нашим військам не стільки як солдатам, а як живим істотам, та проявляли до них безмежне співчуття. Коли весною 1920 року я готувався до наступу, який ми планували разом з поляками, я розташувався з моєю бригадою в декількох селах Ново-Ушицької волості. Там я побачив спустошені цілі села, та трагічні чорні об'яви на вході повідомляли: "Обережно, село знищено тифом". В одному селі я знайшов родину мого доброго друга А.М. Гамалії, правника з Лубен, який втік із заходу разом з військами Денікіна. Вони виглядали, як скелети, і я не впізнав їх, але вони впізнали мене, розповіли про себе, і наш лікар врятував їхні життя.

Я часто чув, що наші солдати помирали від поганого недостатнього харчування. Це правда тільки в одному – не було кому доглядати за харчовими припасами, а їжі було достатньо, ми могли отримати будь-які продукти у селян. Це підтвердило: незважаючи на війну, що тривала в Україні декілька років, незважаючи на революцію, ревінції більшовиків, німців та денікінців, земля не збідніла, землероби часто відмовлялися брати знецінені гроші, надавали їжу безкоштовно). Організація постачання продовольства була особливо ефективною в УГА.

12 Армія під час зимового походу

Тоді настав епічний “зимовий похід”. На початку грудня я отримав наказ сформувати батальйон із тих, хто залишився в полку, та послати в Ярмолинці захищати лінію Проскурів – Кам’янець від денікінських військ. Я призначив капітана Вінницького командиром батальйону. Він повернувся в Кам’янець 7 грудня тільки з купкою офіцерів, тому що всі солдати втекли. Коли я отримав наказ, то пояснив ситуацію генералові Дядюші та попередив його, що це безнадійний жест: солдати все одно втечуть. Так воно і вийшло.

2 грудня головнокомандуючий викликав мене та сказав, що він від’їжджає та приєднається до армії у зв’язку з ситуацією на фронті, та залишаючи мене у Кам’янці, він сподівається, що буду підтримувати настрої офіцерів, чекати на весну, яка “може принести абсолютно несподівані зміни наших позицій”. Він сказав мені підтримувати зв’язок із міністром, президентом Кам’янецького університету проф. І.Огієнком. Уряд призначив його головним представником разом із генералом Колодієм, останній був заступником міністра Огієнка з військових питань. В той час я не збагнув сенсу слів командуючого, але невдовзі вони підтвердилися.

На конференції членів уряду та командирів армій в Любарі було вирішено, що головнокомандуючий разом із деякими міністрами кабінету, в першу чергу із міністром закордонних справ А.М.Лівицьким, будуть шукати притулку в Польщі. Дипломатичні стосунки із Польщею вже відновилися, і армія, яка все ще частково знаходиться у бойовому порядку, здійснить напад на Україну поза лініями ворога. Армія почала похід 6 грудня, це був історичний “зимовий похід”. Генерал Омелянович-Павленко був призначений командуючим армією, але справжнім натхненником був генерал Ю.Тютюнник.

У той час УГА опинилася за лінією армії Денікіна, та командир УГА генерал М.Тарнавський уклав перемир'я з Денікіним, щоб врятувати решту своїх військ. За це його було усунуто з посади та передано до військово-польового суду президентом Є.Петрушевичем, але польовий суд реабілітував його. Новий командуючий УГА генерал О.Микитка потрапив у павутиння обставин. УГА тимчасово була розташована в районі Козятин – Гайсин – Хмельник, армія УНР крокувала в цьому напрямку. Після реорганізації вона нараховувала близько 3 тис. чоловік, майже босих, погано вдягнених, без амуніції. Але вони були перевірені українськими патріотами. Разом з армією був прем'єр-міністр І.Мазепа.

Необхідно трохи зазирнути у майбутнє, щоб пояснити, які повідомлення про “зимовий похід” надходили до нас у Кам'янець і які насправді були результати походу. По-перше, поява армії поза лініями Денікіна так його вразила та налякала, що він запропонував перемир'я та організацію спільних дій проти більшовиків. Червоні також, коли побачили нашу армію поза лініями Денікіна, запропонували перемир'я та спільну операцію проти “імперіаліста Денікіна”. Однак генерал Омелянович-Павленко відмовився розмовляти із будь-ким з них, і армія спочатку билася з білими, а потім із червоними. Становлення населення до армії було сприятливим, тому що люди вже відчули правління обох російських армій. Люди давали армії харчі, шини в солдати, допомагали у розвідці. Рух армії викликав хвилю повстань на обох берегах Дніпра, армія також здійснила рейд на лівий берег.

Під час довгих зимових місяців армія була у поході та провела серію боїв з обома супротивниками, захопила цінну зброю у денікінських військ. Коли червоні наблизилися до Одеси, де знаходилася велика боєприпасів денікінців, навіть делегація країн-союзників висловила готовність провести переговори з українцями, але українці намагалися передати їм повноваження в цих районах та негайний вихід денікінських військ з Одеського району. Йшов січень 1920 року. План не було виконано всупереч згоді союзників, тому що через декілька днів Одесу окупували червоні. Кораблі союзників евакуювали переважно більшість денікінських військ у Крим. Вони були підкріплені та підпорядковані під командування генерала Врангеля, що змінив на цьому посту Денікіна. В Одесі було багато українських солдатів, вони приєдналися до нашої армії, підкріплюючи її чисельно. Червоні намагалися оточити та знищити нашу армію, але завдяки вда-

лим маневрам та діям поза їхніми рядами наша армія витримала. Більше того, загони УГА та окремі галичани приєдналися до наших військ, і таким чином у квітні її ряди зросли до 6 тис. чоловік, а також 1 тис. коней.

Тим часом уряд та головнокомандуючий розпочали переговори із Польщею стосовно визнання Українського уряду та надання допомоги у боротьбі проти Москви. Польський державний лідер Юзеф Пілсудський був так само обізнаний відносно загрози для Польщі з боку червоної Москви, та як згодом стало відомо з його мемуарів, в той час він шукав спільників. Активність "росіян", що проявилася також і в масовій концентрації військ на польському кордоні, вимагала негайних дій, щоб відвести небезпеку. Українсько-польську угоду та військову конвенцію було підписано 22 квітня 1920 року. За нею польська армія мала найскоріше увійти в Україну та допомагати її звільненню.

Повернемося до подій у Кам'янці: польські війська вступили у Кам'янець 8 грудня 1919 року та рухалися на схід вздовж р. Ушиця на Проскурів – Шепетівку – Олевськ. На півдні вони тримали фронт для захисту від Денікіна. Під тиском червоних денікінські війська були оточені поляками, останні стримали подальший наступ “червоних” у цьому напрямку. Під час польської окупації не було миру в Кам'янецькому регіоні, тому що нижчі польські чини почали відбирати продукти у населення, яке відповіло саботажем. Офіцери 1-го рекрутського полку часто приходили до мене та розповідали про поведінку польської влади. У Кам'янці була відносно велика польська спільнота, і мої польські сусіди спостерігали, як до мене приходять підозрілі. Однієї ночі декілька представників польської військової поліції прийшли до моєї квартири, обшукали її, а мене вивести. Коли мене забирали у поліцейську машину, я почув слова сусідів: “Це – він”. Капітан польської поліції відразу провів допит, але коли я пояснив, навіщо до мене приходили всі ці люди, наказав мене відпустити.

Не маючи багато занять, я відновив зв'язки з моїми шкільними друзями. Лікар Б.Матусов та інженер Г.Лернер перебували у Кам'янці. Останній був посадовцем Міністерства з єврейських питань. Він розповів мені цікаву історію. Здається, у вересні у Міністерство надійшла скарга, підписана євреями Могильова, в якій стверджувалося, що “полковник Шандрук пригнічує євреїв, вимагає від них гроші, загрожуючи закидати ручні гранати у їхні оселі, примушує їх робити хрести, їсти бруд тощо”. Міністр П.Красний наказав провести таємне розслідування, яке провели Лернер та голова відділу. Результат був водночас дивним та смішним. Коли тих, хто писав скаргу, попросили описати Шандрука, вони сказали: “Шандрук невеликий на зріст та має руду борідку”. У присутності міністра Лернер відповів, що це якась провокація, тому що “Шандрук високий та не

носить бороди, тільки вуса”. На жаль, більше нічого не робилося для розслідування цієї справи, хоча я припускаю, хто саме міг діяти від мого імені.

Наприкінці січня 1920 року наш міністр закордонних справ прибув у Кам’янець з Варшави, де він також був на чолі української делегації на переговорах з Польщею. Він скликав нараду з відповідальних українських осіб для доповіді про хід переговорів: Я був присутній та почув, що всі, хто там був, – представники різних політичних партій – висловлювалися на користь того, щоб наш уряд попросив у Польщі політичної та військової допомоги за умови повного розуміння поляками нашого політичного становища.

Декілька днів потому генерал Колодій попросив мене почати роботу із складання списку призначених та виборних офіцерів у Кам’янецькому районі. Наказ було видано нашим міністром з військових питань полковником В.Сальським, а потім у Варшаві схвалено польською владою. Однак негайно виникали ускладнення, передусім внаслідок браку узгодженості: такий самий наказ отримав полковник О.Шаповал, що був призначений командувати у Кам’янці 2-ю піхотною бригадою, йому належало її сформувати. Я запропонував свої послуги полковникові Шаповалу та пообіцяв, що приєднаюся до його бригади разом з усіма моїми колишніми підлеглими. За інструкцією військового міністра бригада мала складатися з трьох батальйонів піхоти, артилерійської дивізії та кавалерійського загону. У майбутньому із розширенням бригади вона мала перетворитися на дивізію, а батальйони – на полки. Для обговорення деталей цієї справи міністр Огієнко, діючи за рекомендаціями генерала Колодія та полковника Шаповала, відрядив мене до Варшави. Дорога була тяжкою, але дуже цікавою. Цікаво було тому, що я їхав у формі, за військовими дорожніми документами, виданими командиром 18-ї польської дивізії генералом Крайовським. Він тримав фронт проти більшовиків у Кам’янецькому секторі. Поїздка була важкою, тому що пасажирські вагони до Тернополя не обігрівалися, а на дворі був січень. Моя поява у Варшаві у формі створила сенсацію, польські офіцери розпитували мене на вулиці, якої я національності. Протягом двотижневого перебування у Варшаві я доповідав про військову ситуацію головнокомандуючому та військовому міністру. Вони дали мені гроші для полковника Шаповала та для організаційних проектів.

Уже там я довідався, що після мого від’їзду з Кам’янця значні озброєні сили партизанів почали операції проти більшовиків навколо Могильова. Партизанів організував полковник Удовиченко, який

у трудні хворів на тиф та був перевезений до Одеси. Після одужання на зворотному шляху він доїхав до Могильова. Полковник Сальський мав намір надати полковникові Удовиченку командування 2-ю дивізією, яка б включила решту Першого рекрутського полку як ядро 1-ї піхотної бригади (це було організаційною новиною, тому що раніше дивізії склалися з трьох бригад). Полковник Сальський сказав мені, що поставить мене командувати 4-ю бригадою, але остаточне рішення залежатиме від полковника Удовиченка.

У цей час полковник Сальський також повідомив мене про хід дипломатичних переговорів з поляками щодо українсько-польського альянсу та зазначив, що польські парламентські та партійні кола чинять перешкоди у визнанні України, але остаточне рішення – в руках голови держави Юзефа Пілсудського, чие ставлення сприятливе. Нашим військовим аташе у польському вищому командуванні був полковник Б.Гомзин, про нього згадувалося вище, він інформував головнокомандуючого про всі військові справи.

Я повернувся в Кам'янець з надією та в гарному гуморі. На мене з нетерпінням чекали, тому що всі хотіли почути про можливість завершення війни з більшовиками. Полковник Удовиченко вже отримав наказ перебрати командування Другою дивізією. Він був у Кам'янці та запропонував мені посаду командуючого 4-ї піхотної бригади. Дивізія мала складатися з четвертої, п'ятої, шостої бригад, однієї артилерійської бригади та кавалерійського полку з усіма додатковими службами. Невдовзі ми сподівалися реорганізувати за цим зразком всі інші дивізії. Я зустрів пропозицію полковника Удовиченка з піднесенням. Полковник Шаповал отримав дипломатичне призначення.

Я мав знову розпочати набирати персонал, та знову почалися труднощі із військовою формою, харчуванням тощо. На початку квітня я перевів основний склад трьох батальйонів у Івашківці – Борсуківці, де бригада мала отримати поповнення у трьох вікових групах з призивного пункту в області Нова Ушиця. Командирами батальйонів були: 10-го – капітан Колодяж, 11-го – капітан Грабченко (мій колега з 232-го російського резервного полку), 12-го – лейтенант-полковник (майор) Білан, капітан Верега очолив кавалерійську групу. Артилерійське об'єднання було складовою частиною артилерійської бригади, але тільки фактично було під моїм командуванням, на його чолі був лейтенант-полковник (майор) Лобуренко. Очікуючи підкріплення, ми проводили щоденні тренування з кадрами, але й зараз ми мали труднощі із-за браку зброї, особливо кулеметів для технічних та тактичних вправ. Переговори між полковником Удовиченком та командиром 18-ї польської дивізії генералом Крайовським були малоефективними, тому що, по-перше, польській дивізії самій бракувало зброї, по-друге, незважаючи на те що голова Польської держави Юзеф Пілсудський видав належні укази, вони ніколи не дійшли до генерала Крайовського. Про це ми також довідалися пізніше.

Ми отримали інформацію, що наступ польських та українських сил мав початися 24 квітня. Насправді у нас ще не було достатньої кількості людей та озброєння. З усього складу дивізії полковник Удовиченко сформував окремий загін під моїм командуванням, що складався із 350 піхотинців та двох гармат. Разом із 35-ю польською бригадою під командуванням полковника Ладося наш підрозділ розпочав наступ у напрямку на Озаринці (на північ від Могильова) через Вербовець. Другий кавалерійський полк полковника М. Фролова просувався вздовж Дністра. Цей полк разом із командиром залишив добровольчу армію генерала Бредова та приєднався до нас. За день наш підрозділ наблизився до лінії Вендичани – Озаринці – Могильов. Там ми зупинилися для мобілізації та організації, а 18-та польська дивізія вирушила далі на схід. Бригада, розквартирована в Озаринському районі, незабаром поповнилася людьми, була озброєна, вдягнена та організована. Населення Могильова влаштувало дивізії гарний прийом. Присутніми були також польські офіцери 18-ї польської дивізії разом із генералом Крайовським та полковником Ладосем. У слушний момент останній чудово танцював козацький танок під гучні оплески всіх українців.

6 травня армія УНР, овіяна славою свого легендарного “зимового походу” та блискучими перемогами, увійшла у Могильовський район з тилу більшовиків та розпочала тяжкі бої. В результаті армія УНР остаточно знищила 14-ту радянську армію в Рибницькому та Рудницькому районах. З незначною охороною та не маючи клопоту із ворогом, армія УНР залишалася у Могильовському і Ямпольському районах та реорганізувалась у п’ять піхотних та одну кавалерійську дивізію, а також дві резервні бригади. В той час наша дивізія отримала своє колишнє ім’я, те, яке мала торік, – Третя піхотна дивізія, тому що більшість офіцерів, якими зараз керував полковник Удовиченко, були з ним у 1919 році, а люди були з тих самих місць. Моя бригада була названа Сьоомою.

Близько середини травня я отримав наказ від генерала Удовиченка пройти в ліс приблизно на сім кілометрів на північ від Ямполя, там включити у свій склад Галицький загін лейтенанта Яремича, якому пощастило приєднатися до нас із тилу більшовиків. Їх було 260 чоловік, вони мали кулемет та обладнання. Ось ще один вияв бойових товариських відносин між арміями УГА та УНР. Галицькі солдати приєднувалися до нас майже кожного дня, серед них було багато офіцерів. Я добре пам’ятаю чудового офіцера капітана Д. Гриневича. Для мене особисто це був новий доказ довіри галичан до

мене. Генерал Удовиченко сказав: “Ви завжди були покровителем галичан, і коли вони довідалися, що ви тут, просяться до Вашої бригади”. Я приєднав це угруповання до бригади як 21-й батальйон, а решта увійшла до частини бригадної поліції.

Наше перебування в районі тривало до 27 травня, коли дивізія отримала наказ виступити на фронт по річці Марківка. Бригада повинна була утримувати лінію Мясківка – Гарячівка. В останній день делегація євреїв міста Озаринці прийшла до мене та подарувала сувій, у якому, зокрема, говорилося: “Ми, євреї Озаринців, ніколи з початку революції 1917 року не мали такого спокою, як у період, коли тут перебувала 7-ма бригада”.

Розташування бригади було найбільш розтягнутим у північному крилі армії, та ми підтримували зв'язок із сусідніми польськими угрупованнями. Весь фронт Армії витягнувся на більш як 80 кілометрів. До нас надходили новини, що 3-я польська армія, яка включала нашу Шосту піхотну дивізію, складалася з наших людей, що утримувалися поляками як військовополонені, після того як поляки захопили Київ, і нашого головнокомандуючого приймали у Києві. Спочатку ми не знали, чому не просуваємося на схід, але на початку червня з комюніке стало відомо, що більшовики посилили фронт на південному сході проти нас та поляків, а кінна армія Будьонного знаходиться в районі Липовця. Тому польське командування припинило наступ для того, щоб знищити Будьонного на підготованих позиціях. Однак після декількох спроб Будьонному пощастило розбити польський фронт біля Самгородка, полякам не вдалося зупинити його, незважаючи на те, що втрати його були замінені з резерву. Відступ розпочався на всьому фронті від Києва до Дністра, але, незважаючи на перевагу більшовиків у кількості, їм не вдалося оточити і знищити будь-яке угруповання українців або поляків. Ситуація ускладнилася фактами дезертирства, причиною яких був наш відступ. Насправді дезертирство не набуло такої масовості, як минулого року, але все одно наші ряди зменшилися. Коли ми увійшли в Галичину, відступаючи на захід, велика кількість галичан також розійшлася по домівках. Інша відносно велика частина 5-ї Херсонської дивізії перетнула Карпати та увійшла в Чехословаччину.

Бригада вела тяжкі бої проти ворога, що значно перевищував у силах, особливо проти кавалерії біля Сидоріва (на схід від Чортківа) та на лінії вздовж річок Серет та Стрип, але відходили ми без значних втрат. В Сидорівському районі кавалерія ворога успішно вибила 21-й батальйон з Васильківців, якому вдалося утримати лише захід-

ну частину села. Нам треба було відвоювати назад свої позиції за будь-яку ціну, тому що фланги сусідніх підрозділів опинилися під загрозою. 19-й резервний батальйон мав наказ знов зайняти Васильківці. На жаль, командир батальйону залишив село без супроводу і був атакований кавалерією ворога, що ховалася в низині перед селом. Втікаючи від кавалеристів, батальйон кинувся назад у село – це був єдиний найкоротший вихід, але він втратив 15 чоловік – надзвичайна втрата для нас у той час, коли всього батальйон мав 60. Ця втрата завдала також і морального удару. На моє прохання генерал Удовиченко вислав нам на допомогу кавалерійську групу з 8-ї бригади та дві групи з 3-го кавалерійського полку з резерву дивізії, і наша кавалерія відновила наші втрачені позиції. Однак незабаром ворог кинув величезну кавалерійську групу, наша дивізія не мала змоги утриматися. Нарешті з резерву прийшла наша кавалерійська дивізія, разом ми розгромили ворожу кінноту: кавалерійську дивізію червоних козаків та башкирську кавалерійську бригаду. Цей приклад показав, що ворог не перевищує нас. Наша дивізія боролася на цьому фронті майже два тижні, наказ відійти за лінію річки Стрип надійшов тільки у зв'язку з ситуацією на польському фронті.

В останній день перед відходом за лінію Стрипа бригада отримала поповнення: цілий батальйон із 250 вояків, що пройшли тренування у польському таборі під командуванням капітана Трутенка. Я залишив цей батальйон у тому самому вигляді, як 21-й батальйон, а 21-й поділив між 19-м та 20-м. Наш відхід був дуже повільним, та протягом ночі наша бригада зайняла декілька сіл на східному березі Стрипа для організації оборони, батальйон капітана Трутенка повністю заповнив східну частину великого села Трибухівці. Я був повністю виснажений, і тому особисто не оглядав розташування патрулів, сподіваючись, що капітан Трутенко, як досвідчений офіцер з першої світової війни, візьме на себе клопіт з нашої охорони вночі. Я нервував, і моє хвилювання виправдалося: вночі більшовики атакували Трибухівці, виникла паніка. Однак коли я з моїми вояками прибув на місце, порядок уже було відновлено. Батальйон утримувався у північній частині села і тільки до ранку, потім ми перейшли на західний берег Стрипа. Після цієї події я поставив замість капітана Трутенка майора Базилевського.

На півночі, де тримала захист Перша Запорізька дивізія, кавалерія ворога прорвалася крізь її тил та створила загрозу всьому фронту, але знов кавалерійська дивізія зруйнувала плани противника та нанікала йому значної поразки. Тим часом 6-та польська армія, що була у взаємодії з нашою армією, відступила на Львів і залишила

відкритим увесь наш північний фланг. Це примусило наше командування почати відступ через Дністер. Він завершився приблизно 18–19 серпня після важких боїв. Бригаді, що прикривала відхід дивізії, було наказано рухатися у район Виноград – Ясенів, а потім розташуватися у секторі фронту вздовж Дністра, з центром оборони навколо моста в Нижнівці. Тільки вдень ми обмінювалися пострілами з ворогом, але пасивна оборона не входила в плани генерала Удовиченка. Протягом тих семи чи восьми днів, що ми стояли вздовж Дністра, ми робили нічні вилазки на той берег та в решті-решт закріпилися з того боку моста, а наш 3-й кавалерійський полк зробив рейд аж до Монастирська.

Під тиском обставин та за вимогою наших видатних вищих офіцерів саме в цей час було нарешті розглянуто питання чинів та просування по службі. Призначена спеціальна комісія на чолі з генералом М. Янчевським склала повний реєстр офіцерського корпусу армії з метою визначення рангів та висунула проект положення про підвищення по службі. Мене підтвердили у ранзі капітана з повною вислугою для негайного висування на чин полковника за зразкову військову службу.

Новини про те, що поляки розбили червоних під Варшавою, прийшли до нас тільки наприкінці серпня. Поляки вдарили з боку р. Вепрць проти південного крила більшовицького фронту, що простягався на всьому шляху від Дебліна до Торуна. Наша армія почала готуватися для атаки, 3-я дивізія просунулася на південь від Городянки, де вона мала форсувати Дністер та рухатися на схід, щоб захопити лінію Сколе – Гусятин. Протягом декількох ночей в лісі під прикриттям наш 3-й інженерний батальйон будував плоти та понтони. В ніч на 15 вересня 8-ма бригада перейшла Дністер на понтонах, а 3-й кавалерійський полк – уплав. Вартових ворога взяли у полон, червоні почали панічно відступати. За чотири дні дивізія пройшла 120 км з незначними сутичками та перетнула р. Збруч 21 вересня. На нашій рідній вільній землі всі солдати за власним бажанням зібралися біля гори неподалік Ориніна на Божу Службу, дякуючи Господу за щасливе повернення на Батьківщину.

Бригада була у поганому стані. Незважаючи на успішні спроби розбити ворога з найменшими власними втратами, наші втрати зростали. Деякі батальйони мали не більш як 50–60 чоловік, 12-й мав більше 100, а кавалерійський загін – 30 коней. Ми сподівалися, що ворог не буде перешкоджати проведенню нашої мобілізації в цьому районі, а також що поляки матимуть кращі можливості у постачанні нам зброї. Ворог у паніці відступав, і наше командування скористалося такою нагодою. Правда, незабаром більшовики вкинули свіжі

війська, ми зрозуміли, що всупереч нашій виснаженості ми повинні просуватися так скоро, як тільки можливо, використовуючи наш піднесений бойовий дух. Знову повторювалося одне й те саме: бої, прискорені походи, організаційна робота.

Несподівано надійшли відомості про те, що поляки прийняли пропозицію більшовиків про перемир'я та готові обговорювати питання встановлення миру. Генерал Удовиченко посилив атаку, щоб максимально просунути вглиб території і отримати "перепочинок". Врешті-решт дивізія просунулася вперед правого крила і досягла р.Марківки. Наша дивізія та новоутворена Перша самохідна дивізія склали праве угруповання армії генерала Удовиченка.

18 жовтня закінчився наш ратний труд на фронті вздовж р.Марківки. Ми були змушені припинити боротьбу за визволення нашої батьківщини, тому що поляки підписали перемир'я. Воно поширювалось на увесь фронт нашої армії. Поляки послали свої загони до лінії нашої фронту, щоб відмітити, що все це – польський фронт. Мені стало зрозуміло, що наша боротьба проти більшовиків, зважаючи на потенціал червоної Москви, вступила в новий етап кризи. Я зберігав усі ці погані передчуття при собі, щоб підтримувати моральний дух моїх військ у надії скорого відновлення операцій, тому перемир'я було дійсне тільки до 10 листопада. Я відчував, що більшовики не дотримуються того, що нам обіцяли. Поляки були не в змозі задовольнити наші потреби у бойових запасах. В першу чергу нам бракувало амуніції для піхоти. Наше командування сподівалося отримати зброю та амуніцію в румунів, які, в свою чергу, забрали склади Запорізького корпусу, коли корпус перетинав Румунію в 1919 році. Переговори з румунами закінчилися тим, що вони погодилися повернути нашу власність в обмін на цукор, який ми могли отримати на Вендичанській цукроварні, розташованій у районі дислокації 3-ї дивізії. Сам факт того, що румуни торгували нашою власністю, слід добре запам'ятати. Однак в той час це була єдина можливість поповнити наші запаси, а ми мали декілька тисяч призовників на мобілізаційних пунктах. Маючи цю зброю та залучивши до роботи зброярів, що чистили та приводили в порядок амуніцію, яку ми взяли в населення, ми нараховували лише 40–50 комплектів на бійця, та 4–6 стрічок для гармат. Гвинтівки були настільки підпрацьовані, що з них не можна було влучити в ціль на відстані у 100 кроків без помилки в декілька футів. Я це спостерігав особисто. Щодо одягу ситуація була кращою, ніж у 1919 році.

Я приїхав у Кам'янець 4 листопада, щоб зробити деякі справи під час тижневої відпустки. Рано-вранці 12 листопада Г.Ройтберг (про

якого я вже згадував вище) прибіг до мого помешкання у Кам'янці з новиною про те, що вони ледве уникнули оточення бригадою більшовиків. Я негайно вирушив на фронт, але зміг дістатися тільки до Нової Ушиці, фронт був на лінії р.Калуш. Генерал Удовиченко був надзвичайно зайнятий в обставинах, що склалися, але приділив трохи часу, щоб коротко розповісти мені про те, що на світанку 10 листопада великі сили кавалерії та піхоти більшовиків атакували нашу 9-ту бригаду в районі Шаргороду, прорвалися вглиб нашої оборони та майже знищили нашу дивізію. Моя бригада зазнала особливо тяжких втрат, її атакувала червона кавалерія на лінії оборони біля Чернівців, генерал відрядив на допомогу 8-му бригаду. Незабаром кінчилися бойові припаси, і бригади утримували фронт багнетами. Ворог не міг взяти Чернівці, тому пішов в обхід. Вночі бригади, від яких залишилася лише десята частина, відійшли до лінії Лучинець – Яришів. Деякі припаси надав інтендант армії, але ворога не вдалося зупинити. Штаб армії вислав кавалерійську дивізію проти атакуючих угруповань ворога, але вона зазнала тяжких втрат і не спромоглася спинити супротивника. Більшовики кинули в бій свіжі сили, і нам не вдалося зробити перегрупування армії та затримати ворога. Армія повністю відступила, але відступ проходив у повному порядку, для того щоб уникнути оточення та знищення. Група відходила на Збруч по лінії Волочиськ – Ожихівці і мала рухатися на Польщу за умов, узгоджених раніше. Вперше за весь час нашої боротьби за незалежність ми мали такі жахливі втрати і такі непевні перспективи на майбутнє. З розмов з моїми командирами батальйонів та із звітів командирів інших дивізій я мав змогу скласти єдину картину, а також побачити наші операційні помилки, які, власне, могли бути причиною ситуації, що склалася. Перш за все моя здогадка була правильною, нам не слід було чекати до останньої хвилини закінчення терміну перемир'я з початком наступу, тим більше що польські сили відійшли ще 3 листопада. У будь-якому випадку ми захопили б ініціативу, хоча, природно, можна було б прогнозувати фінал цього наступу. Командування армії не погоджувалося з пропозицією, яку висунув командуючий 3-го кавалерійського полку М.Фролов: створити мобільну атакуючу групу із кавалерійських підрозділів та провести у жовтні глибокий рейд у тил ворога, в той час як більшовики зосередили всі свої сили на нашому фронті. Це також було б оперативною розвідувальною акцією, але така операція не відбулася і навіть не було спроб провести тактичну розвідку. Як ми довідалися з доповідей розвідки штабу армії, всі розвідувальні дані збиралися агентами за допомогою системи, яка

навжди вважалася ненадійною. Пору року була “проти” нас, але й так само не на користь ворогові. За факторами наявності людей та забезпечення ворог був безперечно сильніший за нас¹. Обговорювалися думки щодо того, що армія могла б здійснити ще один зимовий похід, але було цілком зрозуміло, що ані співвідношення сил, ані оперативні умови не будуть на користь такої акції, і більшовики вже не будуть відволікатися на інші фронти, як це було 1919 року.

За даними штабу армії з 10 листопада армія утримувала фронт від Дністра біля Ямпольа через Бор на Літин, тобто в межах 120 кілометрів. Наші показники були такими: близько 14 тисяч піхоти, близько 3 тисяч кавалерії, 80 кулеметів, декілька бронемашин. Проте червоні зосередили близько 25 тисяч піхоти (12-та та 14-та армії), близько 5 тисяч кавалерії з незрівняно сильнішою артилерією та повним технічним та матеріальним забезпеченням.² Можливо, наш досвід ведення війни проти більшовиків та визначення того, що ми можемо розраховувати на певний початковий успіх, могли перерости у дещо більше у зв'язку з тим, що моральний дух червоних військ був низьким внаслідок поразки під Варшавою. Але це тільки припущення, що базувалося на логічному аналізі.

Одинадцять днів у тяжких та нерівних боях армія відступала на захід під прикриттям кавалерійських рядів, що ріділи, та кулеметів, розташованих на платформах. Наш відхід також прикривала так звана 3-тя російська армія генерала Перемикіна, сформована в Польщі під егідою Російського політичного визвольного комітету. Його очолював відомий політичний лідер Борис Савінков, який визнав незалежність України. Сили тієї армії були дуже слабкими, однак вони зупинили просування червоних. Разом із генералом Удовиченком нам вдалося перетнути міст у Волочиську в ніч на 21 листопада під обстрілом ворога. Більшовики не отримали після нас багато трофеїв, тому що все, що можна було перевезти (поїзди, коні, артилерія), ми переправили на польську територію.

Війна закінчилася, але всупереч абсолютно невиправданому оптимізму офіційних кіл я не бачив ніяких перспектив зміни політичної та військової ситуації на нашу користь, я не бачив ніякої можливості нового військового повстання.

¹ Сальський В., Шандрук П. Українсько-Московська війна в документах. – Варшава, 1935.

² Меліков Е., Какурін М. Война с белополяками (“Війна проти білополяків”). – Москва, 1928.

Після роззброєння нас направили в різні табори, побудовані німцями для військовополонених під час першої світової війни. Третя дивізія у повному складі подорожувала декілька днів у неопалюваних товарних вагонах та прибула у Каліж (табір №10). Після перших оглядин табору нас не залишала думка, що після розміщення потрібно буде якось обладнатися – ми вже мали досвід виживання протягом чотирьох років війни в таких умовах, які важко оповісти. Спочатку мене було призначено комендантом табору, але за декілька тижнів у табір прибула Друга Волинська дивізія, та для обох дивізій було призначено загального коменданта. Після короткого відпочинку та найпростішої організації побуту для приблизно п'яти тисяч осіб перед нами постала проблема, чим зайняти таку величезну кількість людей, що зібрані разом. Добре відомо, якщо тримати без будь-яких занять, нехай, найдисциплінованіше зібрання людей, це може призвести до духовних та навіть до психічних конфліктів. Ситуація ускладнювалася тим, що їжі було обмаль, польський комітет постачання виділяв нам продовольство в розрахунку 1400–1500 калорій на кожного. Одяг наших людей був у катастрофічному стані, навіть деякі офіцери не могли виходити вдень із своїх помешкань, тому що не мали що вдягнути. Ми почали шукати вихід, адже, крім того, що ми самі були голодні, нас почали “заїдати” воші. Переговори наших дипломатичних представників з польськими установами у Варшаві та звернення до благодійних організацій YMCA (Міжнародної молодіжної спілки) та BRM (Британської місії допомоги) принесли певні результати: YMCA надала нам певну кількість натільної та постільної білизни, одягу, черевиків та сухого молока для дітей (принаймні 2000 жінок та дітей були евакуйовані разом з армією, та незабаром у таборах народилося ще більше дітей). Поляки поступово збільшували якість та кількість їжі та виписали трохи грошей на необхідні медикаменти. Щоб припинити годувати “нероб”, поляки запропону-

вали колективну працю, наприклад на лісопильнях у великих мастках, на цукроварнях. Багато солдатів скористалися нагодою, таким чином 3-й кавалерійський полк направився працювати на лісопильню в Сувалках, 20-й батальйон – у мисливський заповідник “Біловезька Пуца”. Ми також заснували декілька майстерень та крамниць: з обробки деревини, пошиття одягу, виробництва взуття. Старий офіцер капітан Мельніков був відповідальним за цю ділянку в нашому таборі. Для жінок спілка УМСА організувала вишивальне підприємство. Це давало дуже маленький прибуток за гарну роботу. Насправді малий, тому що, наприклад, художньо розшита скатертину із 12 серветками (жінка мала працювати над цим 4–5 тижнів, довгими вечорами при світлі свічки) “приносила” тільки 5–6 доларів у еквівалентній сумі польської валюти. Крім того, було організовано майстерні художників. Наші майстри продавали досить гарні картини, хоча подеколи їх купували із благодійних мотивів. Продаж картин по всій країні створив численний прошарок “мандрівних торговців”, які покращували життєвий рівень, як свій власний, так і своїх поставальників. Таким був матеріальний бік справи.

Моральний стан був дуже добрим, організований з розумом. По-перше, у кожному таборі в бараках на власні кошти інтернованих побудували каплички. Першим священиком у нашому таборі був капелан 7-ї бригади шановний отець П’ятаченко, потім головний капелан армії вельмишановний отець Пашевський, добре відомий своїми патріотичними промовами. Пізніше були засновані школи: початкові класи, різноманітні додаткові курси і навіть старші класи школи, де я викладав історію, географію та французьку мову. Цю роботу проводили культурно-освітні відділення дивізій під загальним наглядом нашого заслуженого професора шановного В.К. Прокоповича. Колишній міністр освіти підполковник М. Деркач очолював культурно-освітній відділ у нашому таборі та особисто докладав багато часу та зусиль до цієї роботи.

Тим часом більшовики скористалися все ще нез’ясованою обстановкою в молодій Польській республіці та всупереч мирній угоді, підписаній в Ризі, організували озброєні банди, що атакували села на кордоні з Польщею, спалювали та сплюндрували цілі поселення. Часом вони занурювалися з рейдами на 15 км вглиб Польщі. Генерал Ю. Тютюнник, добре відомий як організатор повстань проти більшовиків в Україні, хотів використати таку ситуацію – “нерозбериху” – вздовж кордону та отримав згоду від нашого головнокомандуючого на організацію рейду в Україну. Він зібрав великий загін волонтерів,

які бажали прийняти участь в організації повстання в Україні. Їхня діяльність трималася у таємниці від польського керівництва. Підготовка розпочалася у березні 1921 року, але через необхідність збереження таємності та за технічних умов рейд було відкладено. Група повстанців, що назвала себе “Українська повстанська армія” (УПА), була в змозі розпочати наступ з лісів Поділля та Полісся тільки наприкінці жовтня, коли погодні умови були вже зовсім несприятливі для таких операцій. Найважливішою проблемою було забезпечення зброєю та транспортом, тому що плани генерала Тютюнника потребували саме швидкого проникнення всередину території України для того, щоб дезінформувати ворога та запобігти можливому оточенню. Єдиною можливістю захватити зброю було проведення раптової атаки на один з прикордонних гарнізонів. Група, поділена на два загони, перетнула кордон на початку листопада, зруйнувала оборонні пости більшовиків на кордоні та захопила трохи зброї та коней. Швидко просуваючись, головні сили під особистим командуванням генерала Тютюнника досягли міста Коростень (більш як 100 км на схід від кордону) за два дні. Після раптової атаки на гарнізон ворога та після важкого бою вони захопили Коростень і створили там базу для подальших операцій. Генерал Тютюнник мав намір звідти атакувати Київ, потім повернути на південь для того, щоб приєднати інші повсталі групи, які й досі були активні у південній частині Київської області. Якби цю операцію було розпочато в іншу пору року, повстання мало б шанс поширитися на всю Україну, бо життя “під більшовиками” було дуже тяжким. Завойовники проводили репресії проти будь-якого пасивного опору українського народу, не кажучи вже про активні повстання. Однак більшовики провели успішну гру: вони “кинули” в бій кавалерійську дивізію Котовського, щоб оточити генерала Тютюнника. Частина українських сил, розташована неподалік від Києва, мусила відійти на захід внаслідок сильного снігу та холодної погоди. Кавалерія ворога повністю оточила групу біля села Минки. Частина пробилася з боями, але 359 солдатів було захоплено у полон. Коли наші солдати відмовилися від пропозиції червоних вступити до Червоної Армії, їх судив військово-польовий суд та приговорив до страти (розстрілу). Вони прийняли смерть в місті Новий Базар, співаючи український національний гімн. Інша група під командуванням полковника С.Палія-Сидоранського (від самого початку, як тільки вони перетнули кордон, її постійно атакував ворог) на щастя, пробилася назад до Польщі. Їх інтернували польські власті разом з тими, хто залишився з групи генерала Тютюнника.

Ми мали дипломатичну місію у Чехословаччині з 1919 року, та на її прохання уряд цієї країни погодився прийняти велику кількість наших вчених та заснував численні наукові та освітні заклади, такі як Педагогічний інститут, Економічна академія, Вільний університет, середня школа та різні курси. Український цивільний комітет очолив відомий довоєнний український громадський діяч М. Шаповал, людина, що була сповнена енергії, але політично однобічна, як колишній член партії соціалістів-революціонерів. Це певним чином впливало на його добір педагогів та персоналу для шкіл. Пізніше партійна завзятість Шаповала стала менш гострою. Новини про педагогічні можливості у Чехословаччині стали відомі нашим солдатам, вони почали шукати шляхів туди потрапити. Мої солдати прийшли до мене за порадою, і я відверто рекомендував їм їхати до Чехословаччини, замість того щоб сидіти у таборі та гаяти час, сподіваючись на зміну політичної ситуації. Чекання, я вважав, може зовсім не виправдатися. Український громадський комітет запропонував шлях, яким можна нелегально перетнути польсько-чехословацький кордон. Кордон перейшли у Карпатах, маючи координати пунктів прийому на тому боці. Обидва уряди, польський та чехословацький, можливо, знали про це, але дивилися на це крізь пальці, тому що то був непоодиноким випадок. Спочатку молоді люди великими масами переміщувалися до Чехословаччини, за ними прямували старші члени родини, потім ми отримали право подорожувати з паспортами. Один з тих, хто поїхав до Чехословаччини та закінчив економічну академію в Подєбрадах, був мій колишній командуючий штабу підполковник Д. Ліницький. Мое відношення до випадків від'їзду солдатів на навчання до Чехословаччини створило деяку "неприятність" до мене, тому що "командування табору" хотіло мати "армію", оскільки без "армії" їхні відзнаки втрачали сенс. З цієї причини командири вважали, що я веду "диверсійну" роботу та хотіли мене скомпрометувати. Я завжди хотів поїхати за кордон, навіть пішки йти на захід, але під час аудієнції з головнокомандуючим з приводу мого висунування на звання генерала (на початку 1925 року) він заборонив мені залишати Польщу, саме зважаючи на майбутні можливості. До того ж у зв'язку з від'їздом людей на навчання та на роботу життя у таборах стало більш сприйнятним для решти – краща їжа та більше одягу.

Стосовно нашої організаційної діяльності слід зазначити, що за ініціативою генерала Сальського було започатковано Українське швейцарське товариство (УВТ), яке згодом трансформувалося в Асоціа-

цію колишніх вояків армії УНР. Воно існувало до початку другої світової війни, аж тоді було ліквідовано німцями.

У той час я почав цікавитися військовою літературою. Це поклало початок мого скромного доробку у польських військових журналах “Bellona”, “Przegląd Wojskowy”, “Polska Zbrojna” та у французькому “Revue des Deux Mondes”. Тоді ж у мене зародилася ідея видання українського військово-історичного часопису для збереження нашої військової історії та пролиття хоча б деякого світла на епос наших збройних зусиль. Я обговорював це питання з генералом Кушем та проф. Прокоповичем, і вони підтримали мій проект. Генерал Куш став головним редактором, а я – секретарем. Назва видання була “Табір”, це був наш військово-історичний журнал, що згодом перетворився на військово-науковий. Наше видання існувало до другої світової війни. Я написав до нього декілька десятків статей, включаючи розробку про тактичне призначення в межах розгалуження “взвод – піхотний полк”. За наказом генерала Сальського в нашому таборі було відкрито курси для офіцерів штабу. Я викладав прикладну тактику та топографію, також брав участь у тактичних учбових іграх. Курсами керував генерал штабу генерал-лейтенант С. Дядюша. Серед моїх студентів я пам’ятаю капітанів В.Шевченка, А.Шевченка, П. Орла-Орленка. З останнім я мав дуже цікаву зустріч за деякий час.

Коли нестача житла перестала бути актуальною, я запропонував створити офіцерський клуб. Його прикрасили в українському стилі наші найкращі художники: В. Дядинюк, М. Жуків, Я. Щербак. На стінах були викарбувані різні військові афоризми та прислів’я відомих військових діячів, а на центральній стіні – портрет Симона Петлюри. Під ним вміщувався славнозвісний заклик Гарібальді до своїх солдатів.

Із свого боку, більшовики також не давали нам спокою. У 1922 році радянська місія відвідала табір декілька разів, звертаючись із розмовами до наших солдатів, щоб ті повернулися додому. За польсько-радянською угодою вони мали право звертатися безпосередньо до солдатів. У нашому таборі всіх мешканців зібрали на площі, але у відповідь на заклик делегатів повернутися додому запала глибока тиша, ніхто не вийшов вперед. Можливо, це відбулося і в інших таборах, яких загалом було сім. Більше більшовики не зверталися до солдатів. Вони вдалися до іншого заходу – підходили до людей індивідуально. Згодом ми довідалися, що одним із зрадників був заступник голови штабу нашої дивізії капітан Максименко. Одного дня він вийшов до Варшави без попередження і навіть забрав із собою части-

ну документів штабу. Він почав писати листи до офіцерів, намагаючись переконати їх повернутися додому. Ще один випадок трапився у моїй бригаді. Підполковник Нечитайло виїхав на роботу в Карпати в 1922 році, але за декілька тижнів він приїхав до мене з листами, які отримав від своєї дружини та від отамана І. Кобзи. Кобза був тимчасовим командиром Слободського корпусу в 1919 році та вважався другом Нечитайла. Вони обидва були членами Демократичної селянської партії. В листах вимагалось, щоб він негайно повертався додому. Йому гарантовано вибачення, а дружина та троє дітей безумовно потребують допомоги. Підполковник Нечитайло шукав поради. Я сказав йому уважно оцінити справу загалом перед тим, як прийняти остаточне рішення, і застеріг, що більшовики ніколи не тримають своє слово. Також я звернув його увагу на те, що доповідь пана Кобзи стосовно нових сприятливих умов “під більшовиками” в Україні виглядає досить дивно. Але він вирішив їхати. Невдовзі ми почули, що він так і не доїхав додому. Його було заслано у концентраційний табір на Колиму разом із Кобзою. Генерал Тютюнник, про якого я згадував вище, славнозвісний командуючий Четвертої Київської дивізії та ватажок партизанського загону у шість тисяч чоловіків, що у серпні 1919 року приєднався до армії, користувався надзвичайною репутацією в Україні. Він також повернувся додому за персонально отриманим дозволом та вибаченням. Спочатку він керував шкіряним заводом у Волзькому районі, але потім його стратили.

Загалом можна констатувати, що в період до 1926 року всі наші інтегровані солдати в Польщі підтвердили свій високий моральний рівень. Вони всебічно зберігали патріотичний дух, високі моральні якості, військову дисципліну, що в існуючих обставинах базувалася переважно на взаємній довірі та повазі.

1926 рік був перехідним у положенні українських емігрантів. У травні до влади у Польщі прийшов маршал Пілсудський. За декілька місяців ми відчули, що ставлення до нас з боку офіційних польських сил змінилося. Перед тим голова польського Генерального штабу генерал Шептицький говорив нашому генералові В. Сальському: “Геть із Польщі, ви, нероби!” Пізніше, у 1926 році генерал Сальський представив маршалу Пілсудському меморандум від імені уряду УНР про необхідність: 1) військових заходів на майбутнє; 2) догляду за нашими інвалідами; 3) формального визнання дозволу Українського циміального комітету діяти на території Польщі та опікуватися нашими емігрантами; 4) переведення нашого керівництва з табору в Каліжі, що надалі має слугувати як притулок для наших інвалідів та вояків

похилого віку. Всі ці питання були поступово ухвалені польською владою. Перш за все формальні санкції були надані Українському центральному комітетові (УЦК) із філіями в усіх місцевостях, де були сконцентровані наші емігранти. Українським емігрантам було надано легальний статус та право на так звані нансен-паспорти. Калізький табор було передано нашій незалежній адміністрації та названо "Українська станція". Всі емігранти, неспроможні працювати, знайшли там притулок. Інші табори було скасовано. УЦК призначив раду з керівництва станцією. Вона складалася із генерала Сальського, голови, генерала Куца, заступника голови, мене на посаді відповідального за житлові та адміністративні питання, генерала Г. Базилевського, відповідального за постачання. За один рік ми розбудували та відновили майже всі бараки як окремі будинки, мінімально мебльовані. Окремі будинки були для сімейних, гуртожитки – для самотніх. Генерал Базилевський відповідав за харчування, була спеціальна комісія, що обиралася кожних півроку. Вона піклувалася про кухню. В той час я запропонував заснувати курси водіїв на станції. УЦК прийняв пропозицію та виділив кошти на придбання двох нових автомобілів та на ремонтну майстерню. Я надавав консультації з керування та з ремонту. За два роки ми вишколили 57 водіїв, вони отримали права від екзаменаційної комісії у Лодзі. УЦК також отримав офіційну акредитацію середньої школи на станції, і перед початком другої світової війни ми мали більш як 250 випускників.

На початку 1928 року маршал Пілсудський задовольнив інші прохання, що ми їх висували. Наші інваліди отримали майже однаковий статус із поляками, і після проходження спеціальної комісії їм надали невеличкі пенсії.

Нашим найбільшим досягненням було заснування таємного штабу міністерства з військових питань у березні 1927 року. Штаб складався з трьох секцій: 1) організаційної; 2) розвідувальної; 4) пропагандистської. Головою штабу було призначено генерала Куца, я відповідав за роботу 1-ї секції. Генерал В. Змієнко був головою 2-ї секції і 3-ю керував проф. Л. Чикаленко. Всі секції розміщувалися у Варшаві на квартирах, які були абсолютно невідомі поліції, а частина 2-ї секції знаходилася десь в зоні східного кордону. Завданням 2-ї секції було проводити підготовку солдатів, що мешкали в різних місцях, до мобілізації на єдиному пункті в разі зміни політичної ситуації, та інформувати їх про наші військові справи, подальші проблеми та можливості. З цією метою нам треба було встановити контакт не тільки з групами солдатів, що зараз мали цивільний статус, але й з окремими людьми. Треба було підготувати дані по мобілізації (план мобілізації, реєстр), які враховують нашу позицію емігрантів, організаційні дані (ранги окремих осіб, перелік професій), калькуляцію щодо необхідної зброї, технічного та матеріального забезпечення, матеріальної бази для тренувань, обладнання тощо. Для утримання таємниці 1-ша секція займалася збиранням очевидних історичних матеріалів та їх публікацією, трибунами для цього висіли журналісти журнал "Табір" та тижневик "Тризуб", що друкувалися в Парижі під редакцією проф. Прокоповича.

25 травня 1926 року у Парижі на одній з вулиць Монмартру більшовицький агент Шварцбарт сімома пострілами вбив беззахисного Симона Петлюру. Ця подія співпала із моментом здачі влади маршалом Пілсудським у Польщі. Зрозуміло, що більшовики стежили за Петлюрою весь час, але він не сховався, незважаючи на попередження нашого уряду та всіх офіцерів старшого віку. Порівнюючи цю подію, можна дійти висновку, що Петлюра був дуже небезпечним ворогом більшовизму, перш за все тому, що був символом політич-

них сподівань нації, найбільш популярною фігурою в Україні. Вони помилалися так само, як і згодом, коли засобами штучного голодомору 1932–1933 рр. вдалися до акції фізичного знищення населення України, що чинило опір. Вони помилалися, тому що після смерті Петлюри в Україні виникла розвинута конспіраційна мережа “Союз визволення України”. Вона складалася із групи обраних українських інтелектуалів-ідеалістів під керівництвом професора, академіка А.М.Лівицького, не менш активного борця за Україну. Всі українські емігранти об’єдналися навколо нього в трагічну мить. Він був представником асоціації за визволення України на Заході.

Шварцбарта судили в Парижі в 1927 році, але відпустили на поруки більшовиків. Майже всі наші політичні діячі на чолі з А.М.Лівицьким переїхали з Польщі до Чехословаччини, щоб мати можливість спостерігати за ходом судової справи. Французький суд звільнив Шварцбарта, і маємо про це пам’ятати.

Духом натхнення, безпосереднім лідером нашої політичної діяльності, особливо в Польщі та в Чехословаччині, був наш новий президент А.М.Лівицький, людина високої особистої культури, невичерпної енергії, надзвичайної ерудиції та ініціативи. Людина, що знала, як розцінити поточні політичні умови, передбачати їх та відповідно використовувати. А.М.Лівицький активізував роботу уряду УНР, додатково залучив до уряду видатного міністра закордонних справ проф. О.Шульгіна та проф. Р.С.Смоль-Стоцького як заступника міністра закордонних справ, безпосередньо відповідального за дипломатичну діяльність уряду у Варшаві, покійного проф. О.Лотоцького, покійного проф. А.Яковліва та інших. Завдяки президентові Лівицькому БУД (Братерство української державності) поширило свою діяльність, працюючи як представництво Асоціації за визволення України на Заході¹. Я мав честь стати членом БУД за одностайним рішенням інших членів. БУД діяв як верховний вирішальний фактор української внутрішньої та зовнішньої еміграційної політики, аж доки не розпочалася друга світова війна. Тоді БУД ліквідувало гестапо.

У серпні 1927 року штаб міністерства з військових справ було реорганізовано. Мене зробили номінальним головою штабу із збереженням моєї посади керівника 1-ї секції. Генерал Куц присвятив весь свій час роботі у часописі “Табір”, що став щомісячним. 1-ша секція складалася з декількох підсекцій, я очолював підсекцію мобілізації та організації, полковник А. Кмета відповідав за тренування та

¹БУД було засновано в 1919–1920 рр. у Києві.

в'язок із "навчальними групами", які, власне, були мобілізаційними центрами. Підполковник О.Виговський вів статистику та особливі справи нашого офіцерського корпусу; майор І.Зваринчук був секретарем секції та моїм помічником. Я очолював секцію до 1936 року.

У 1928 році ми почали командувати наших офіцерів до закордонних армій за контрактами з метою їхньої підготовки як офіцерів вищого командування. Офіцери відбиралися на конференціях, на них головував президент А.М.Лівицький та брали участь генерали Н.Сальський, В.Куц, М.Безручко, В.Змієнко та я. Ми відбирали людей найбільш кваліфікованих та порівняно молодих. До 1936 року ми командували 57 офіцерів до польської армії, двох офіцерів до французької армії та по одному офіцеру до фінської та турецької. Крім того, декілька офіцерів отримали дозвіл від Міністерства військових справ записатися на приватні курси для штабних офіцерів, що їх проводив генерал Головін у Парижі. З метою збереження таємності декільком офіцерам були надані вигадані імена. Робота та служба цих офіцерів проходили під безпосереднім наглядом генерала Сальського. Вся кореспонденція передавалася в 1-шу секцію. Маю справжнє задоволення свідчити, що добір офіцерів був бездоганим. Та винятком двох моментів ставлення відповідних іноземних командувань та їхніх колег-офіцерів було шанобливим, особливо у Польщі. Відповідно до статуту польської армії видавалися щорічні звіти для просування офіцерів по службі. Рапорти на наших офіцерів були не тільки неупереджені та разом з тим схвальними, що я, який знав цих людей особисто, не міг би скласти краще. Потім нам також вдалося провести деяких наших офіцерів через коледж польського вищого командування та Генерального штабу. Один з них, полковник П.Самутін, закінчив його з винятково високими результатами. На моє прохання полковника Самутіна на три місяці відрядили до моєї секції, щоб надати допомогу в поточній роботі та застосувати набутий досвід у нашій секції. Наші випускники з коледжу Генерального штабу були відреккомендовані до Генерального штабу. Робота моєї секції, крім поточних справ, обробки кореспонденції міністра з військових питань, додатково приносила деякі результати, що, на жаль, були лише теоретичними. Таким чином, ми провели повну реєстрацію, яка включала всі особисті та послужні дані майже на 4 тисячі офіцерів та тільки 900 виборних офіцерів. Ми розробили план мобілізації, а саме – розташування мобілізаційних центрів, розклад збирання наших людей та їхньої поступової перепідготовки. Всі програми тре-

нування, що були розроблені, базувалися на нашому власному досвіді, матеріалах польських, французьких та німецьких підручників, з нашими традиційними видами озброєння та тактичними поглядами на військову підготовку. Я особисто розробив підручник з озброєння піхоти та правила для гарнізонних військ, виключив з них застарілі форми та методи, що ми їх копіювали з російських підручників. Сигнальні примірники було розіслано до всіх наших центрів та досвідчених офіцерів для збирання коментарів. Всі їхні зауваження (за винятком дуже приватних поглядів одного з офіцерів) були вміщені до фінального варіанта тексту підручника. Згодом я розпочав підручник з проведення польових занять, але так його і не закінчив. Найбільшою за обсягом роботою була класифікація всіх підрозділів (ОДБ) від взводу до піхотної дивізії з усіма складовими частинами: артилерією, кавалерією, кулеметних підрозділів, інженерних загонів, зв'язку, розвідки та постачання. Ми підраховали всі необхідні фонди для озброєння, військового обмундирування, продовольства, транспорту та приблизні норми платні. Підсумковий проект класифікації склав 350 сторінок. Наскільки я можу пригадати, ми також планували формування легких мобільних дивізій. За нашим проектом кожна дивізія мала б 400 офіцерів, тоді як подібні радянські та польські дивізії склалися із 600 та більше офіцерів.

Не менший обсяг організаційної роботи витрачався на так звані навчальні групи, тобто збори наших колишніх солдатів. Я вже зазначав, що через цю організацію ми мали можливість підтримувати зв'язок майже з усіма нашими солдатами, та – наскільки це було реально – ми заохочували їх вивчати військову літературу. Хоча штаб мав дуже обмежені фінансові можливості, але ми надали кожній групі невеличку військову бібліотечку, переважно на польській та російській мовах, і постійно поповнювали ці зібрання. Загальна кількість наших навчальних груп у Польщі сягала 70 та ще декілька в Чехословаччині, Румунії, Франції та Бельгії. Деякі групи проводили регулярні збори – штаб підтримував такі дії, – під час яких обговорювали прочитану літературу. Інші групи були менш активними, переважно це залежало від офіцерів, що їх призначали командувати групою. Я відвідував групи, які демонстрували діяльність тільки на папері, та звільняв командирів таких груп.

Мені пощастило зібрати велику військову бібліотеку для нашого штабу. На момент, коли я залишав штаб, вона складалася з більш як 400 томів таких авторів, як Ф.Фош, А.Діаз, М.Кюгель, Фюллер, Свечин, Какурін, Сікорський, Стахевич та ін., а також, безперечно, фон

Клаузевіц. Усі історичні, операційні та тактичні роботи, надруковані польською мовою, були надані нам безкоштовно історичним бюро.

Я вже писав, що наша щоденна робота проходила під прикриттям вивчення історії нашого недавнього минулого. Це відбувалося у польському бюро військової історії. Його керівник – генерал Стахевич, людина дуже поважна у польських військових колах, був дуже працелюбним, незважаючи на розвинуту форму туберкульозу. Він був справжнім шляхтичем, дуже освіченим, мав ґрунтовну військову ерудицію та блискучу пам'ять. Колишній член легіону Пілсудського, генерал Стахевич цілком розумівся на українській проблемі. У мене ніколи не викликало труднощів залучити його до підтримки нашої роботи. Наші відносини склалися так, що невдовзі перед смертю він подарував мені свій портрет із написом “Моєму дорогому генералу Шандруку”. Ад'ютантом та помічником генерала Стахевича був полковник штабу Є.Перкович. Він народився в Білій Церкві на Україні поблизу Києва, був моїм вірним другом та захисником української ідеї. Він блискуче розмовляв українською та був обізнаний з українською літературою настільки, що читав напам'ять “Гайдамаків”, “Кавказ”, “Заповіт” та інші вірші Шевченка. Внаслідок слабого здоров'я генерала Стахевича полковник Перкевич обговорював зі мною багато питань. Справа полегшувалася й тим, що він був досвідченим польовим та штабним офіцером. Полковник Перкович був людиною твердої вдачі та непохитної віри в українську незалежність. Він плекав українсько-польську дружбу та ідею необхідності альянсу між обома націями у захисті проти Москви. На той час я готував до друку свою книжку “Українсько-московські воєнні документи”, редаговану та видану Українським науковим інститутом у Варшаві. Полковник Перкович написав спеціальне дослідження на основі цієї збірки. Нові обставини, що виникли в 1938 році, не дозволили надрукувати цю роботу. Після генерала Стахевича його посаду перебрав полковник штабу Т.Раковський, також гарна людина та доблесний воєняк. Ми також мали багато справ із Національною дивізією Польського генерального штабу під безпосереднім керівництвом видатного пана полковника штабу Т.Цельчинського (згодом генерала, голови штабу ген. Т. Бор-Комаровського, командуючого польською армією – Армією Крайовою, або АК, на останніх етапах другої світової війни). Підполковник Чаражкевич командував дивізією, а безпосередньо нашими справами опікувався капітан В.Гутрі. Ми також співпрацювали з міністром, полковником Шетцелем, а наш уряд – з відомим польським діячем Т. Головко. Я згадав цих людей тому, що

вони вірили в українську справу, розцінювали її як таку, що відповідає загальнопольським інтересам, та не відхилялися від прямої стежки у допомозі нашим зусиллям.

За лінією цивільних зв'язків, про це я знав із звітів, що заслуговувалися на зборах ради БУДу, ми мали справжніх друзів у особі сенатора, члена сейму С.Седлецького, члена сейму полковника Адама І.Коця, члена сейму колишнього міністра Л.Василевського, директора Східного інституту С.Папроцького та інших. Серед молодшого покоління поляків були такі прибічники ідеї допомоги Україні у її визвольній боротьбі, як видатні журналісти В. Бажковський та Ж. Гедройч. Я мав нагоду досить часто спілкуватися з ними, і кожного разу пересвідчувався, що вони безкомпромісні у розумінні нашої справи. Природно, що ми не мали багатьох ворогів серед поляків, були люди, що просто ігнорували нас або вважали "русинами", тобто народом без особливих законних вимог щодо національного самовизначення. Я згадав про них та про їхнє ставлення тому, що під час виконання моїх обов'язків я мав нагоду спостерігати їх зблизька.

Якраз тоді виникла організація "Прометей", що об'єднала офіційних та громадських представників усіх емігрантських груп тих націй, які в минулому були у складі Росії та проголосили незалежність у 1917–1918 рр., але знов підпали під окупацію Москви. Постійним головою "Прометей" був професор Р.Смоль-Стоцький, він увів мене до складу української секції спілки. Під бездоганним керівництвом проф. Смоль-Стоцького "Прометей" об'єднав у своїх лавах стільки активних провідників націй, що підпали під ярмо Москви. Москва неодноразово вимагала від урядів Польщі та Франції ліквідувати спілку. В цих країнах дії спілки були найбільш активними. Крім того що "Прометей" об'єднав представників еміграції близько 25 націй, спілка знайшла шляхи, щоб підтримувати зв'язок з підпільними організаціями у відповідних країнах. Постійним секретарем "Прометей" був дуже активний діяч з Північного Кавказу пан Бало Білатті. Після окупації Польщі Німеччина розпустила "Прометей", згодом зробила теж саме у Франції, але всупереч цьому спілка підтримувала своє представництво на Заході.

У 1934 році Польське бюро військової історії почало видавати польську військову енциклопедію. Її редактором був відомий польський історик майор Отто Ласковські. Він запропонував мені взяти участь у складанні українських розділів енциклопедії, і я з готовністю погодився. Я працював приблизно над 80 статтями. Зазначу

найбільш важливі з них: “Хмельницький”, “Дорошенко”, “Полтавська битва”, “Козаки”, “Конотоп”, “Кубань”, “Сагайдачний”, “Армії УНР та УГА”, “Чортківський наступ”, “Ніжин”, “Могилів-Подільський”, “Симон Петлюра”, “А.Лівицький”, “В.Сальський”, “М.Безручко”, “Ю.Тютюнник” тощо. Всі мої статті було надруковано в енциклопедії без змін згідно з моїм викладенням фактів. Ця праця також була прикриттям для моєї іншої роботи.

17

Запрошення повернутися на Батьківщину

У березні 1933 року я отримав листа без зворотної адреси, написаного від руки, почерк був мені незнайомий. Лист було направлено на адресу Польського бюро військової історії. Я був дуже здивований, тому що ніхто не знав, що я там працюю, а тим, хто знав, не треба було писати, вони могли у будь-який день розмовляти зі мною. Я відкрив листа у присутності моїх співробітників. Лист був від капітана Орла-Орленка (його ім'я згадувалося серед студентів курсів нашого штабу). Він несподівано виїхав у Францію в 1925 році, очевидно, шукати роботу, але, як ми дізналися, звернувся до радянської місії з проханням допомогти йому повернутися додому. Ще раніше до нас дійшли чутки, що Орел-Орленко проводив підривну роботу серед українських робітників-емігрантів у Бельгії та Франції, переконуючи їх повертатися додому. Орел-Орленко запропонував зустрітися зі мною в Данцигу, він дав свою тамошню адресу і додав 10 доларів на мої подорожні витрати. Я взяв листа до генерала Сальського, і разом ми негайно рушили до президента Лівіцького. Після довгих роздумів президент Лівіцький дійшов висновку, що мені слід прийняти запрошення Орленка та з'ясувати, що за цим криється. Президент Лівіцький також вважав, що Орленко хотів, щоб я допоміг йому приїхати у Польщу працювати радянським агентом. Я твердо відмовився від ідеї зустрічатися з Орленком, і генерал Сальський підтримав мене. Ми також вирішили поінформувати генерала Стахевича про цю справу, а генерал Сальський – полковника Пельчинського. Генерал Стахевич цілком ухвалив мою позицію і зазначив, що він не бачить нічого сенсаційного в тому, що більшовики знають про мою роботу, вони можуть не виключати можливість планування мого викрадення. Добре відомо, що саме вони зробили з російським емігрантом генералом Кутеповим, який мешкав у Парижі. Безумовно, я не відповів Орленку, а 10 доларів віддав на пожертви. Два тижні потому я отримав новий лист від Орленка, направлений

на мою домашню адресу, в якому він, зокрема, писав: “Справа на-стільки цікава, що Ви насправді пошкодуєте, що не побажали зустрітис-ся”. Цього разу обговорення проходило між президентом Лівницьким, генералом Сальським, генералом Стахевичем та мною. Ми вирішили, що наразі я погоджуся на подорож до Данцигу, польська влада вживе певні заходи для гарантії моєї безпеки. Я знов відмовився та знов через два тижні потому отримав ще одного листа від Орленка подібного змісту. Після тривалих наполягань президента Лівницького я дав згоду їхати, але мене супроводжувала польська таємна поліція. Це не було складно для поляків, тому що Польща мала дипломатичне представництво та військову місію в Данцигу. Вони оточили го-тель “Континенталь” людьми у цивільному, кімнату, де я мав зустрічатися з Орленком, ретельно обшукали, а в холі посадили спецаген-га. В дорозі до Данцигу мене супроводжував офіцер військової поліції міцної статури, здатний владнати будь-яку ситуацію.

Зустріч відбулася 24 червня. На її початку я не простягнув Орленкові руку, і він так розгубився, що не міг відшукати слова, щоб розпочати бесіду, я ж не мав жодного бажання це робити. Протягом двогодинної розмови Орленко спробував змалювати мені картину національно-політичних здобутків України від Москви у вигляді окремого уряду, збройних сил, шкіл тощо. З цього приводу він висловлював припущення, що необхідні конструктивні сили для участі в розбудові “незалежної Радянської України”. Він показав мені дозвіл на розмову зі мною, підписаний радянським послом у Франції. У документі зазначалося, що всі пропозиції, зроблені мені Орленком, будуть задоволені Українським Радянським урядом. Орленко запропонував наступне: мені слід негайно піти у Радянське посольство у Варшаві, звідти мене заберуть в Париж, а потім у Київ. У Києві підтвердять моє звання генерала та призначать мене командиром 23-ї української радянської дивізії у Харкові (в той час 23-тя українська Чапаєвська дивізія знаходилася у Харкові). У мене не повинно виникнути жодних побоювань щодо недотримання умов цієї угоди або того, що на мене чекають якісь несподіванки. У разі згоди моя дружина може супроводжувати мене, і він (Орленко) готовий передати мені вже зараз тисячу доларів на витрати. На моє запитання, чи втертався він з тотожними пропозиціями до всіх українських генералів (тоді загалом в еміграції знаходилося близько 60 генералів), Орленко відповів: “Ми знаємо, до кого звертатися. Подібні пропозиції зроблені ще двом генералам, але ані їхні імена, ані їхні рішення не можуть бути розкриті”. Наприкінці нашої розмови я переконливо

відмовився від його пропозиції і зазначив, що не тільки я, але й всі українські солдати радо повернуться на Україну, якщо її покинуть москалі (я вжив саме це слово) та якщо візьме гору українська національна влада. Орленко також натякав, що не варто брати у союзники Польщу, тому що Польща – “тимчасова” держава. З розмови я дійшов висновку, що більшовики насправді знають про мою роботу в штабі, і для них це дуже важлива справа, тому що в разі виникнення конфлікту між СРСР та Польщею українська армія виступить на боці Польщі із своїми політичними вимогами, а тоді, безперечно, постане вся Україна та буде боротися проти московської окупації. Саме цьому вони хотіли запобігти. На прощання Орленко сказав мені, якщо я не бажаю їхати в Україну, він може запропонувати мені залишити Польщу та оселитися в Швейцарії, де Український Радянський уряд надасть мені повну підтримку. Під час мого перебування у Данцигу ані я, ані польська поліція не відчували жодного натяку на наміри більшовиків застосувати проти мене насильство, і я повернувся до Варшави без пригод. Розмова з Орленком була повністю записана на плівку. Але більше ніяких спроб розмовляти зі мною ані з його боку, ані будь-якого іншого агента Москви не було. Орленко зник з горизонту еміграції.

На початку 1936 року під час розмови з полковником Перковичем я запитав дозволу відвідувати курс у коледжі вищого командування та Генерального штабу. Він був дуже здивований, і не тому, що вважав це недоречним або непотрібним. Його вразило те, що у віці 48 років я все ще хочу вчитися. Дійсно, я завжди мав жагу до навчання, у 1929 році я закінчив радіотехнічний інститут військового типу під командуванням майора штабу Р.Яковського. Полковник Перкович запросив коменданта коледжу генерала Т.Курджебу та голову 2-го департаменту Генерального штабу полковника Т.Пельчинського. Справу було вирішено позитивно. На початку травня мені запропонували контракт у ранзі майора для проходження стажування у 18-му піхотному полку під час літніх військових зборів. Генерал Курджеба знав мене особисто по засіданнях Бюро військової історії, на яких він проводив багато часу, збираючи матеріал для своєї книжки. Її було надруковано у 1935 році під назвою “Wyprawa Kijowska” (“Київська експедиція 1920 року”). На його прохання я працював над організаційним та оперативним матеріалом відносно нашої участі в війні, особливо про нашу Шосту дивізію, що крокувала на Київ разом з 3-ю Польською армією. Єдине, в чому генерал Курджеба бачив труднощі, був мій ранг. Згідно із статутом, до коледжу приймали офіцерів тільки у ранзі від лейтенанта до майора. Коли полковник Перкович повідомив мені про це, я відповів, що польський військовий ранг не буде перешкодою. Із розмов з випускниками я з’ясував, що рівень навчання дуже високий, і я бажав збагатити свої знання тактики, нехай, і в такому віці. Я був дещо вражений головною тезою польської військової доктрини, на якій базувалося практичне тренування офіцерів. Це був девіз маршала Пілсудського: “Стратегія і тактика реальних ситуацій”.

Мені шкода було залишати штаб, я віддав багато сил роботі в ньому, але, з іншого боку, я радів перспективі отримати сучасну військову освіту.

Коли я прибув у 18-й піхотний полк 26-ї дивізії, на мене вже чекали. (Капітан Гуттрі зробив необхідне повідомлення.) Мене зустрів заступник командира полковник Т.Клімецький (під час війни він став генералом, головою ставки генерала Сікорського, вони обоє загинули під час авіакатастрофи над Гібралтаром у 1943 р.). Полковник Клімецький приписав мене на стажування до 2-го батальйону 18-го піхотного полку під командуванням підполковника штабу В.Вислоцького (згодом професора в інституті офіцерів піхоти, а під час війни – голову ставки оперативної групи генерала Ольбрихта). Справжній шляхтич, але дуже вибагливий як військовий, підполковник Вислоцький не витрачав час і зусилля, щоб розповісти мені всі таємниці польського військового мистецтва. Декілька днів потому з відпустки повернувся командир полку. То був полковник Ф.Матушак, легіонер Пілсудського. Він розмовляв українською, бо сам народився на Галичині. Він був першокласним тактиком та винятково інтелігентною людиною. Його відрізняла особлива риса – спостерігати, не промовляючи жодного слова. Ще він, наприклад, знав напам'ять всі таблиці ведення кулеметного вогню. За декілька днів він познайомив мене з генералом Т.Козицьким. Той запитав: чому я вступив до польської армії. Моя відповідь: “Вчитися” – зрівняла моє становище. Всі інші офіцери ставилися до мене, як до рівного, і це мене дуже влаштовувало. Під час наступних маневрів я командував батальйоном і тримав оборону позиції проти атак “ворога”. Я організував захист таким чином, що командуючий маневрами полковник Матушак та арбітри визнали право мого батальйону тримати позицію весь день, і тільки проти ночі дозволили “ворогові” проникнути на позицію батальйону на глибину порядку 200 метрів. Я виступив з ініціативою вибити “ворога” з його позиції під час нічної атаки. Атака виявилася успішною. На обговоренні, що послідувало, полковник Матушак та генерал Козицький схвалили мою ініціативу. Наступного разу на тренуванні дивізії я командував полком, тримаючи лінію оборони. Все йшло добре. Генерал Курджеба, він виступав у ролі інспектора армії та мав завдання інспектувати 26-ту дивізію, був у захваті від гарної організації оборони через відповідне використання артилерії та резервів.

Мої стосунки в колективі були найкращими. На загальних зборах офіцерів за пропозицією полковника Матушака мене, як усіх інших, нагородили полковим значком, незважаючи на те що я був у складі полку всього декілька місяців. За статутом для цього потрібно служити в полку як мінімум один рік. Після тренувань я зробив до-

повідь для офіцерів гарнізону (18-й піхотний та 26-й артилерійський полки) про боротьбу української нації за незалежність та проілюстрував за допомогою графіків початок та хід війни 1920 року. Завдяки щасливому випадку я мав можливість показати справжню карту з енциклопедії Брокгауза та Ефрона (російського видання 1869 р.), що характеризувала політичні умови в Європі близько 1340 р. від Різдва Христова. На ній зовсім не було міста Москва, а територія вздовж обох берегів Дніпра позначалася “Україна”. В моєму коментарі я зазначив, що навряд чи можна вважати видавців енциклопедії або російського цензора налаштованими “проукраїнськи”, просто вони не могли не показати справжні історичні факти. Заступник генерала Козицького полковник В. Гулевич вислухав мене, а потім узяв слово. Він схвально відізвався на мій виступ та від імені всіх присутніх побажав, щоб українці спромоглися “дуже скоро стати хозяєвами у своєму власному домі”, а особисто мені побажав успіхів у навчанні. Після виступів офіцерів відбувся банкет на мою честь, на якому підполковник Вислоцький виголосив дуже теплу та щирю промову. Ще хочу зазначити, що серед офіцерів полку найбільш ерудованим був капітан Гала. Він загинув у боях під Кутно у 1939 р.

Полк повернувся зі зборів наприкінці вересня, та мені надали трижневу відпустку для підготовки до вступу в коледж вищого командування та Генерального штабу. Заняття починалися 1 листопада.

В дійсності в коледжі не викладали стратегію, тільки методику штабної служби та давали необхідні знання для подальших студій. Стратегія, оперативні знання викладалися на спеціальних курсах, тренуваннях, зборах Генерального інспекторату. Навчання в коледжі тривало два роки. На першому курсі ми вивчали тактику підрозділів до рівня дивізії, потім ігри та картографія, маневри та польові заняття. На другому курсі: операції комбінованих родів військ на рівні оперативної групи, також ігри та картографія, потім навчання та маневри в польових умовах на місцевості. Як правило, ми вчилися на прикладах операцій першої світової війни. Крім того, з метою ознайомлення з виробництвом влітку курсанти оглядали укріплені об’єкти, арсенали та промислові заводи. Військові заводи та лабораторії в так званому Центральному промисловому окрузі (СОР – Centralny Okreg Przemyslowy) вразили мене спеціалізацією, спрямованою на виробництво важкої зброї, – в той час як Польща тільки 20 років, як була незалежною.

Перші тижні у коледжі здивували мене темпом, різноманітністю та кількістю тактичної і технічної термінології. Вона була настільки

багатою, що мені не залишалось часу на виконання домашніх завдань. Зазвичай, польські офіцери, зараховані до коледжу, мали декілька років стажу як офіцери армії, потім від них вимагалось пройти навчання в школі піхотних офіцерів і тільки після цього їх могли допустити до навчання в коледжі. Мені бракувало такої технічної підготовки та протягом перших тижнів потрібно було працювати, щоб встигати та просуватися у навчанні відповідними темпами. Мені було майже 50 років, але все йшло добре.

Я зберіг гарні враження від цього періоду, насиченого цікавими подіями. На літніх зборах після першого курсу ми мали так звані “каркасні”, тобто базові, маневри. Я командував полком, моїм помічником був капітан Браксал, мій колега, а арбітром – полковник штабу Вондолковський. У певній тактичній ситуації він запитав мене, якою буде моя думка та які аргументи я можу висунути на її підтвердження. Моя відповідь була правильною, він не зробив жодних зауважень. Після того як я закінчив, полковник запитав: “Що ж далі?” Я не зрозумів, чого він хоче. Капітан Браксал знов повторив усе, що я говорив раніше, і не міг нічого додати. Тоді полковник сказав: “В такому випадку, панове, ви залишаєтесь тут, а я буду просуватися вперед. Ви нічого не сказали про те, що збираєтесь робити далі. Треба було додати: тепер ми рухаємось вперед”. Такі несподіванки часто траплялися, перевірялася реакція курсантів. Кожна думка під час ігор або маневрів повинна була апелювати до арбітра, без його згоди не можна було зробити ані кроку. Цілком нормальна вимога, але у таборах під час маневрів люди так зайняті, що часом забувають обговорити рішення з арбітром та заручитися його згодою. Курс було набрано із найспритніших випускників, сповнених вогню та енергії. Серед них найбільш помітними були полковник штабу Літинський, підполковники штабу Сабатовський та Веріго. Деякі з курсантів були дуже дружніми до мене, особливо капітан (зараз він полковник) М. Тонн, капітан (зараз підполковник) М. Береза та інші. Всі були дуже приємні та вірні товариші.

Однієї зимової ночі група курсантів Військової командної школи прийшла до мене додому, і ми працювали над одним дуже складним та заплутаним груповим завданням. Вирішивши проблему, ми випили трохи кави з тістечками, і невдовзі після опівночі мої друзі пішли. На світанку я прокинувся через різкий біль в животі, вгамувати який мені не вдавалось ані за допомогою заспокійливих засобів, ані прогрівання. Нарешті дружина викликала швидку допомогу із військового госпіталю. Мене забрали майже непритомним. Після декількох

увони біль вшух, але шлунок надувався, і ніякі ліки не допомагали. Чіварі сказали, що, мабуть, я маю камені в нирках, і наступного дня мене будуть оперувати. Але якимось дивом я уникнув операції. В другій половині дня я заснув, а коли прокинувся, біль майже зник. Коли наступного дня мені зробили рентген, нирки виявилися в нормі, ніяких слідів каменів. Напад був спричинений заворотом кишок. Як правило, це фатально, але в моєму випадку все виправилося само по собі.

Я закінчив коледж у вересні 1938 року з добрими оцінками. Мені відразу запропонували контракт в ранзі підполковника з перспективою просунутися по службі в наступному році. 19 березня (традиційний день, коли відбувалися підвищення – день народження Пілсудського) я мав би отримати звання полковника.

Після випуску я повернувся до 18-го полку та обрав посаду заступника полкового командира. Життя в полку було досить рутинним, доки всередині березня внаслідок ультиматуму Гітлера полк разом із десятима іншими дивізіями було приведено в бойову готовність для можливої мобілізації. Від того часу я відповідав за керівництво тактичними вправами батальйонів та загалом полку, доки нас не перевели в район Познані на кордоні із сектором Ксиня. Я мав підготувати завдання для кожного батальйону та виступити як перевіряючий арбітр під час тактичних занять, тому що полковий командир “потонув” в адміністративній роботі і тільки час від часу міг приділяти керівникам тільки одну-дві години. Одного квітневого дня ми проводили оборонні заняття батальйону з бойовими набоями на полігоні лінії, звісно, із необхідною пересторогою. Три гармати з гаубиць ушли в 30 кроках від місця розгортання піхоти, і 23 особи було поранено. Я як командир стояв навіть ближче.

Наприкінці травня після того, як резерви забезпечили полку повну потужність, полк був готовий до боїв. Доки ще напруження між Польщею та Німеччиною не досягло критичного стану неминучої війни, Міністерство з військових питань розпорядилося, що полкові командири можуть надавати короткі відпустки за рахунок 30 відсотків реквізитів для впорядкування сімейних або службових справ. Але кожний випадок вимагав окремого розгляду. Мене призначили головою комісії з відпусток. До певної міри я був стороннім спостерігачем, і у зв'язку з цим я з'ясував декілька цікавих речей. Загалом офіцерський корпус польських збройних сил був сповнений патріотизму та національної гордості, готовий до жертв, гаряче підтримував рішення уряду протистояти німецькій агресії, а також добре вишкочений та підготований вести війну або інші бойові дії. Але такі

риси не були властиві військам, особливо резервним. Здавалося, що вони ставили сімейні інтереси вище за все інше та мали гостре почуття відірваності від своїх родин. Не існувало заходів соціального захисту та забезпечення для сімей чоловіків, що їх призвали на військову службу. Багато з них казали мені, що їхні сім'ї розпалися. Безперечно, це впливало на моральний дух резервістів, вони були змушені зважувати обов'язок перед батьківщиною із сімейними обов'язками. Перевага, як правило, віддавалась останнім внаслідок порівняно невисокого інтелектуального рівня. Всі прохання на відпустки майже без винятку були підтверджені офіцерами місцевої адміністрації. Кожного дня ми буквально потопали під сотнями таких прохань. Моє положення при цьому було досить ненадійним, і я попросив звільнити мене від цього обов'язку.

В ході моєї повсякденної роботи я також з'ясував, що матеріальне та технічне забезпечення польської армії, – хоча й високоякісне, – але часто у недостатній кількості (наприклад, протиповітряна артилерія, автоматична зброя, протитанкові гармати, автомашини тощо). Це не було дивиною для мене, незважаючи на всі пожертви, протягом лише двадцяти років існування незалежної державності поляки просто не могли побудувати машину, яка могла б протистояти Німеччині. Польські військові кола знали про це так само, як і я. Це було помітно навіть солдатам і викликало почуття пригнічення. В ретроспективі не можна не порівняти ситуацію 1939 року із піднесенням та патріотизмом поляків під час Варшавського повстання 1944 року, коли думки про родини більш їх не займали, вони не звертали увагу на технічні або матеріальні нестачі, без їжі і навіть без води атакували німецькі танки майже голими руками.

7 липня разом з усією дивізією полк загрузився у поїзди і ми рушили в район Познані біля міста Ксиня. Там, вздовж озер, дивізія готувала лінію оборони під командуванням командира дивізії полковника Парафінського. Я був підпорядкований до нього як голова штабу. За цією роботою ми з полковником багато разів мали нагоду оцінювати можливість спалаху війни між Польщею та Німеччиною та можливі шанси її закінчення, базуючись на власних спостереженнях. Я розумів, що війна неминуча і що технічна перевага німців, особливо у танках та авіації, шокує надмірна. На мою думку, кінець війни виглядає сумним для Польщі, тому що поляки можуть протистояти технічній міці німців тільки людськими ресурсами.

У цей час ми дізналися, що Спільна місія певний час вела переговори з Москвою, зважаючи, що позиція комуністів може попере-

дити війну. Але по мірі того, як переговори пробуксовували, стало зрозуміло, що комуністи ведуть свою власну гру. Їхня позиція не має на меті уникнення війни, натомість вони будуть сприяти її спалаху. Мені ввижалося, що Москва представляє більшу загрозу для Польщі, ніж Німеччина, лише на тому підґрунті, що вони ніколи не можуть забути свій розгром під Варшавою 1920 року.

Ближче до кінця липня полковник Матушак отримав підвищення заступника керівника департаменту піхоти, на його місце прибув полковник Маєвський. Мої стосунки з новим полковим командиром склалися якнайкраще. У зв'язку з від'їздом полковника Матушак офіцери вирішили придбати для нього подарунок на прощання, його мала переправити делегація у складі мене та майора С.Кульчицького. Ми завітали до полковника Матушак у Варшаві та вручили йому подарунок. Під час бесіди він все ще був оптимістичним та сподівався, що позиція Англії та Франції перешкоджатиме спалаху війни. Я не поділяв його оптимізму, але мав причини, щоб тримати свої думки при собі.

Перед поверненням до полку я обговорював можливість війни з дружиною та просив її триматися разом з іншими офіцерськими дружинами, ними опікуватиметься командуючий резервного батальйону майор Колендовський. Коли я дістався до Ксині, мої передчуття стали виправдовуватися: німці почали стягувати свої сили вздовж кордону. Очевидно, що концентруючись проти Познанської армії, вони намагалися розколоти Померанську армію генерала Бортновського та нашу армію під командуванням генерала Курджеби. Була оголошена повна бойова готовність, позиції, визначені для дивізії, тимчасово управлялися невеликими підрозділами.

Саме в цей час ми дізналися, що міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп 23 серпня вилетів до Москви, і за два дні було підписано якусь угоду, напевно, не на користь Польщі. То було нове підтвердження того факту, що Москва продовжує вести свою брудну гру: спільній місії не вдалося досягти угоди після місяців переговорів, а Ріббентроп спромігся зробити це за два дні. Його пропозиції, мабуть, були більш привабливими та більш відповідали стратегічним та політичним планам Москви. Я гадаю, що то був остаточний удар по польському оптимізму, який, скоріш за все, не поділяли відповідні керівники. 29 серпня Польща оголосила загальну мобілізацію, але за декілька годин під тиском Англії наказ було скасовано. Це спричинило анархію, яку не можна передати словами: всі шляхи на залізниці, призивні пункти були заповнені натовпами людей.

То був буквальний рух на місці. Дуже дивно, що ані британці, ані поляки не врахували всі негативні наслідки того, що вони завели механізм величезної машини мобілізації, а потім її зупинили. Наказ та його скасування призвели до безладдя. Не можу зрозуміти, чому британські військові лідери не пояснили озброєному парасолькою прем'єр-міністру Невіллу Чемберлену, що це одна з головних заповрок військової перемоги Гітлера навіть ще до того, як він розпочне війну. Я також не можу збагнути, чому полк отримав два протилежних накази, в результаті чого залишив дуже ретельно підготовані оборонні позиції та почав марш у напрямку на Вроцлав, де знов передбачалося комплектуватися в тилу дивізії. Перегрупування відбувалося вночі. Командири батальйонів після отримання наказів від командира полку, з яким вони "не знайшли спільної мови", через те що він ще дуже мало часу обіймав цю посаду, звернулися до мене за роз'ясненнями. Але що я міг сказати, крім того, що накази, видані командиром полку, базуються на наказах, що він їх отримав від командира дивізії, а також, що кожен з них може проявити власну ініціативу у виконанні наказу. Карти свідчили, що справи зовсім не в порядку. Найбільш знервованим був нині покійний командир 2-го батальйону 18-го полку майор Козубовський. Він отримав завдання встановити укріплений плацдарм перед мостом на шляху до головної дороги, що вела до Вроцлава. Тієї ночі ми дізналися про зміст промови Гітлера перед рейхстагом, у якій він перелічив причини оголошення війни Польщі, серед них він назвав необхідність покласти край переслідуванню німецької меншини в Польщі. За моїм власним досвідом та спостереженнями, то було стовідсотковою фальшивкою та провокативним звинуваченням. В Познанському воєводстві, там, де я мешкав і де німецька спільнота була досить численною, я ніколи не чув жодних натяків на будь-які ексцеси проти німецького населення. Навпаки, в мене склалося враження, що місцеві німці не приховують свого критичного ставлення до Гітлера.

І вересня на світанку німці розпочали війну, і ми негайно відчували її тягар. На марші нас атакували німецькі літаки.

19

Війна

Наш 18-й полк, за винятком 2-го батальйону, що залишився позаду захищати головну дорогу, нарешті досяг Вроцлава. Багато разів нас атакувала німецька авіація. Ми почали підготовку до оборони міста від танкової атаки. Ми з полковником Парафинським “ганяли” по всьому місту, а воно відносно велике, і наглядали за зведенням протитанкових огорож (бар’єрів). Наші війська, стомлені нічним походом, не виявляли достатньої енергії. Декілька разів за день місто бомбардували німецькі літаки, німці не мали втрат, тому що наша протиповітряна оборона була незначною, а з боку польської авіації зовсім не було ніякого опору. Пізно вночі ми отримали наказ рухатися до лісу на північний схід від Вроцлава захищати важливий шляхопровід, що перетинав ліс. Польські літаки-розвідники помітили велику танкову групу німців, що рухалася тим шляхом. Ми з полковником Маєвським виїхали по лісовій другорядній дорозі у напрямку до головної, коли раптом наш водій зупинився та дав задній хід назад до лісу, неподалік від головної дороги. Ми ледь встигли “відповзти” назад до краю лісу, як побачили два великі об’єкти – то були німецькі танки. Їхні екіпажі, можливо, позасинали, тому що нашу машину не помітили.

Того ж дня полковник Маєвський отримав наказ безпосередньо з Генерального штабу – негайно відрядити мене у Варшаву до штабу. То було 3 вересня, але я мав змогу виїхати тільки 5, скориставшись мотоциклом, що належав одному з наших сержантів. Полк не мав пересувних засобів, а залізниця було повністю паралізована через атаки німецької авіації. Два дні у мене пішло на те, щоб дістатися Варшави. Всі дороги були заповнені військами, резервістами, цивільним населенням, що евакуювалося. Мені прийшлося більшу частину дороги подолати пішки, штовхаючи мотоцикл перед собою. Вночі 7 вересня я досяг Скірнівце через Кутно та Лович. Моя квартира була зачинена, і я не міг дізнатися, що трапилося з моєю дружиною ані у сусідів, ані у солдатів з казарм. Деякі вважали, що вона

евакуювалася разом із сім'ями інших офіцерів у напрямку на Демблін. Я відразу вирушив далі на Варшаву. Від бомбардувань ворога Варшава лежала у руїнах, вулиці були перерізані протитанковими загородженнями. Всю ніч я намагався відшукати президента Лівіцького та генерала Сальського, але вони вирушили у напрямку на Хольм. В штаб-квартирі Українського комітету я знайшов найстарших українських провідників разом із генералом Безручко та генералом Змієнко, але й вони нічого не знали про президента Лівіцького або про генерала Сальського і ще менше про мою дружину, хоча я мав слабу надію, що може вона приїхала до Варшави.

О 8-й годині ранку я доповів комендантові міста, а о 10-й ранку – голові Генштабу генералу В. Стахевичу, який тільки привітався зі мною та відразу від'їхав до свого заступника, полковника Яклича. Той повідомив таке: німці просуваються по всій довжині польсько-німецького кордону. В голові у них – потужні танкові колони, а на північ від лінії Варшава – Каліж знаходяться принаймні дві танкові дивізії в армії генерала Бласковіца. Йшли тяжкі бої в районі Кутно на заході від Ловича та у Верхній Сілезії. Всі польські комунікаційні лінії було пошкоджено, і штаб підтримував із своїми арміями тільки радіозв'язок. Штаб робив усе можливе, для того щоб зібрати резерви, хоча б тимчасово зупинити просування ворога та підготуватися до оборони Варшави вздовж лінії Модлін – Жегрже – Жирадов. Головною метою було виграти хоча б трохи часу перед тим, як активізуються дії на франко-британському фронті. Генштаб усвідомлював, що можливе російське вторгнення, та планував організувати оборону Галичини. Маючи це на меті, під моїм командуванням мали бути організовані дві українські бригади. На поточний момент мені треба проїхати машиною до лісового масиву на схід від Праги (передмістя Варшави), і там за допомогою декількох взводів військової поліції зупинити потік дезорганізованих підрозділів 1-ї Польської армії на схід. Ці підрозділи знаходяться у місцевості з Пултуска. Мені потрібно їх реорганізувати та задіяти до оборони фронту вздовж лінії Раджимін – Модлін. Цю пропозицію було зроблено за умови, що я не проголошую свій контракт недійсним. Згідно з одним із пунктів наших контрактів, а також згідно з усною домовленістю між нашим урядом та Польщею ми мали право розірвати свій контракт, особливо в разі війни з Німеччиною. Але я не міг й подумати про те, щоб носити форму польського солдата та скинути її в час, коли в Польщі лихо. В будь-якому випадку я ніколи не припускав цього, і більшість наших контрактних

офіцерів залишилися у збройних силах та з честю виконували свій обов'язок.

За ніч декілька офіцерів під моїм командуванням зібрали близько 6 тис. чоловік, і до них відразу приєдналися офіцери. Ми нагодували людей та дали їм ніч відпочити. Майже на світанку німецький літак скинув бомби та обстріляв ліс в декількох місцях, і люди знов розбіглися по місцевості. Атака німців була настільки вивіреною та точною, що в мене виникло відчуття, нібито вони були поінформовані про наші збори в лісі. Я відрядив одного з офіцерів з рапортом про те, що трапилося, до Генерального штабу. У відповідь я отримав наказ рухатися на Гарволин, місце знаходження резервного батальйону нашого полку. Там я знайшов командира батальйону майора Колендовського з малочисельним штабом, який чекав на решту батальйону. Майор Колендовський нічого не знав про мою дружину і гадав, що вона виїхала із "усією офіцерською родиною" на Ковель та Рожище на Волині. Така новина мене дуже схвилювала, тому що дружина могла потрапити до рук комуністів, але інстинктивно я вірив в її спокійну вдачу та можливість передбачати події.

В районі Красного Ставу зібралася велика кількість солдатів, і мене призначили головою штабу полковника Братро. Він командував зведеною бригадою з частинами 18-ї піхотної дивізії. Ми отримали наказ захопити місто Хольм, що вже було в руках німців. Підготовану мною нічну атаку не було проведено, тому що вночі німці залишили Хольм. В лісах під Хольмом, Трубенівом та Замостям зібралися багато солдатів, і там я знайшов моїх вчителів і колег з коледжу Вищого командування та Генштабу. Полковник Вислоцький був тепер головою штабу 39-го піхотного полку і водночас головою ставки оперативної групи генерала Ольбрихта. Мене призначили командиром групи, що складалася з частини полковника Братро (на той момент він вже потрапив у німецький полон), групи полковника Вані, групи полковника Жулевича та з групи підполковника Гумовського разом із протиповітряною батареєю лейтенанта Лажкевича¹. Завданням гру-

¹Копія наказу генерала Ольбрихта від 23.09.1939 (переклад з польської): № 85/ор. Вересень 23, 1939, 17:45

Формуються дві групи:

- 1) під командуванням полковника штабу Духа, складена з підрозділів 39-ї дивізії;
- 2) під командуванням полковника Шандрука, складена із групи полковника Братро, групи полковника Вані, групи полковника Жулевича, протиповітряної батареї лейтенанта Лажкевича та групи підполковника Гумовського.

*Командуючий 39-ї дивізії
Ольбрихт, генерал армії*

пи були захист району міста Красноброд, надання прикриття для евакуації, що проводилася за лінією оборони на південь у напрямку на Румунію. Але вже було 23 вересня, німці вступили в Варшаву, а комуністи наближалися до лінії Львів – Сокаль. Ми були між молотом та наковальнею, я організував оборону Красноброду, бої там йшли два дні. Я був на передовій, і це давало можливість спостерігати сміливість та здатність до самопожертви польських солдатів, особливо моїх офіцерів. Один лейтенант, тяжко поранений в ногу, не залишав свого кулемета, доки не розстріляв всі набої, і тільки після цього зголосився виконати мій наказ – його віднесли до медсанчастини. З іншого боку, були причини захоплюватися німцями під час атаки: вони крокували під вогнем у бойових колонах так, нібито на параді. Повсюди навколо нас були сотні трупів, вбитих коней, побитих гармат, візків з боеприпасами, – жахливе видовище катастрофи навіть для солдата, що часто заглядав в очі смерті. До мене дійшла звістка від полковника Вислоцького, що радянські війська наблизилися до Островця на відстань близько 12 км від нас і мені потрібно бути присутнім на нараді, яку скликає цієї ночі генерал Ольбрихт. Прибула відносно велика кількість офіцерів. Після того як генерал Ольбрихт ознайомив нас з ситуацією, він запропонував вихід: здаватися або німцям, або росіянам. Запала глибока тиша. Я взяв слово і зазначив, що здаватися більшовикам означає тортури, а для мене, безперечно, – й шибеницю. Більшість взяла мій бік, але дехто вирішив піти до більшовиків. Наступного дня ми дозволили людям розійтися по домівках, а ми, офіцери, під командуванням генерала Ольбрихта в колоні автомобілів рушили на Островець, де нас оточили німці та переправили нас в Кельце. Там нас розмістили в казарми 4-го артилерійського полку. Декілька днів без їжі, тільки раз на день “німецька ерзац-кава”, не було ані води помитися, ані чогось придатного для сну, тільки гола підлога.

Під час битви під Краснобродом я відчув біль в шиї за лівим вухом. Можливо, брудними руками я вніс інфекцію у незначне поранення, і воно набрякло у велику пухлину. Тільки після втручання полковника Вислоцького до німців в Кельце мене з високою температурою забрали до госпіталю, де пухлину розрізали, лікар витягнув уламок сталі, мабуть від гранати. За два тижні мене забрали в Offlag (табір) у Бреслау, але я все ще перебував у табірному госпіталі під наглядом лікарів-поляків. На жаль, я був дуже слабкий і не запам’ятав ім’я лікаря, який зробив зі мною справжнє диво. Мій стан був критичним: я нічого не їв та зовсім не спав, мене рятували уколи.

М постав перед німецькою медкомісією, яка, побачивши мій безнадійний стан, випустила мене з табору із дозволом повернутися додому. Лікар-поляк навіть запитав, куди мене треба доставити, бо головний хірург, німець, дозволив відвезти мене на санітарній машині. М попросив, щоб мене відвезли назад у Кельце до помешкання капітана В.Зарицького. Полковник Крат, українець, мій колега з 1919–1920 рр. відвідав мене у Кельце. Він був колишнім заступником командира нашої 3-ї Залізної дивізії і не тільки досвідчений польовий офіцер, а й чуйна людина. Я поділився з ним моїми побоюваннями щодо долі моєї дружини, і він запропонував, що поїде її шукати у Скірнівці. Вона дійсно повернулася у Скірнівці, і полковник Крат шийшов її там.

Ось історія моєї дружини. 1 вересня німці скинули бомби на казарми в Скірнівці, всі, хто залишився живим, втекли разом із майором Колендовським в сільську місцевість, а звідти – згідно з планом – на Хольм. Після бомбардування моя дружина послала свою служницю до казарм з'ясувати, де знаходяться офіцерські дружини, що ж робити їй самій. Казарми палали, й розпитувати було нікого. Дружина вийшла з будинку, розповіла все поліцейському, запитала в нього поради. Він негайно вислав їй реквізований візок, і моя дружина разом із служницею та її чоловіком (він правив за візницею, бо той втік першої ж ночі) вирушили на Демблін і далі на схід. Після двох тижнів подорожування сільськими дорогами вони дісталися Ковеля, що знаходився на відстані 400 км від Скірнівці. За два чи три дні перебування у Ковелі чоловік служниці раптом прибіг із шокуючою новиною: в місто ввійшли більшовики. Вони ледь встигли втекти, тому що дороги знову були заповнені біженцями. І дружина вирішила повернутися назад у Скірнівці. У Дембліні треба було перейти Віслу потонним мостом, побудованим німцями. Німецькі вартові не дозволили їй пройти. Моя дружина не могла зосередитися та порозумітися з ними, але потім показала їм карту та вказала на Скірнівці із словами: "Там мій дім". Німці пропустили її. Ще два тижні вона доїжджала назад у Скірнівці. Наш дім було пограбовано німцями. Вони забрали всю мою військову форму, а також і цивільний одяг, велику колекцію поштових марок, меч, подарований мені нашим урядом з підписами президента Лівичького та генерала Сальського на рукоятці. Після німців місцеві жителі завершили розкрадання всього, включаючи меблі. Ватажок грабіжників, як потім мені розповіли, був поротарем у школі, розташованій поблизу. А в 1945 р. комуністи призначили цього воротаря комендантом міста. Тим часом моя дру-

жина знайшла притулок в домі сержанта, там і знайшов її полковник Крат. Звідти вони вдвох вирушили до мого брата в Лодзь, маючи намір їхати до мене в Кельце. Справи змінилися на краще для нас: в той самий час я послав братові листа з молодим польським офіцером, якого звільнили разом зі мною, він хворів на туберкульоз. В листі я написав, що як тільки мій стан покращиться, я приєднаюся до них. Лист дійшов до брата саме тоді, як до нього прибула моя дружина. Там я й знайшов їх обох 6 листопада.

Під час перебування у брата я все ще проходив лікування, мене відвідували місцеві українці. Один з них, полковник Нагнибіда, розповів мені, що до німецького районного командування приписаний один офіцер-українець. То був капітан, проф. І. Мірчук. Ми всі знали, що він є директором Українського наукового інституту в Берліні. Мої друзі вирішили, що для мене буде добре отримати рекомендаційного листа від д-ра Мірчука до коменданта у Скірнівці. Я отримав такого листа, але коли я представив його комендантові Скірнівці, той закричав на мене: хто дав мені дозвіл звертатися до капітана Мірчука. Хоча мене не було взято під арешт, комендант із задоволенням садиста потирив долоні та наказав мені приходити в комендатуру тричі на день доповідати. Така вимога не давала мені можливості знайти яку-небудь роботу, і ми були в глухому куті. Ми отримували трохи харчів від місцевої ради, яку очолював колишній вчитель місцевої школи для старшокласників Х. Віттенберг. Він був німецького походження. Щоправда, незабаром призначили нового коменданта. Той виявився більш гуманною людиною, бо видав наказ для польських офіцерів доповідати тільки раз на день, а за декілька місяців це скасувалося до двох разів на тиждень.

20 *В катівнях гестапо*

17 січня 1940 року я був у Варшаві, а коли повернувся додому, дружина у розпачі розповіла, що на двох машинах приїжджали люди з гестапо та питалися про мене. Вони обшукали весь дім, а наприкінці сказали, що я повинен з'явитися у відділення гестапо у Варшаві за адресою: Ал. Жуха, 25. Наступного дня я з'явився у гестапо і мусив декілька годин чекати. Я помітив, що офіцери різних рангів, що виходили у кімнату очікування, дивляться на мене прискіпливо. Нарешті показався якийсь офіцер та наказав мені йти за ним через двері з гралями до підвалу. Там, в довгому коридорі я побачив чимало людей, що стояли обличчям до стіни. Офіцер підвів мене до вартового, а той відвів у кінець коридору, поставив обличчям до стіни та попередив, що я не повинен озиратися, а якщо мені щось буде потрібно, я мушу підняти руку. Був полудень, 18 січня. У мене на руці був годинник, його не вбрали і взагалі не робили особистий обшук. Я стояв там до 9-ї години вчора, після чого знепритомнів. Прокинувся, лежачи на підлозі, в холодній камері, де не було навіть стільця. Була четверта ранку. О 8-й ранку я почув голос у коридорі: "Полковник Шандрук, тільки холодна кáva двічі на день та 200 грамів хліба без гарячої їжі." Вранці 21 січня в тюремному фургоні в супроводі озброєних гестапівців мене перевезли до Мокотовської в'язниці та помістили у камеру-одиночку на 5-му поверсі. Там мені вперше дали теплий суп. У в'язниці нас годували тричі на день. Вранці – чашка несолодкої, ледь теплої ерзац-кави та 200 грамів хліба. То була лише одна назва, що хліб. Така ж чашка кави ввечері, а вдень миска супу, звареного або з гороху, або з вівсяної крупи, або з гороху, змішаного із брудом. За кілька днів я відчув страшенний біль у шлунку, я був близький до нового завороту кишок, але цього не трапилося. Можливо, тому що я годинами лежав животом на батареї, навіть очі собі шкіру. Так тривало до 21 лютого, і кожного дня я дивився мертві в очі. 21 лютого на тому самому тюремному фургоні мене відвезли назад у відділення гестапо на вулиці Ал. Жуха. На сходах, якими

мене вели на другий поверх, я почув, що хтось плаче у кімнаті очікування на першому поверсі. Я озирнувся і побачив свою дружину. Як вона потім розповідала, спочатку вона мене не впізнала, потім зойкнула, налякана моєю зовнішністю. Я обернувся, і вартовий вдарив мене по голові прикладом свого револьвера. Але я зрадив, коли побачив свою дружину, бо боявся, що її також арештували. Пізніше від неї я довідався, що її викликали на допит з приводу моєї справи. Мене допитували дуже пильно аж до 5-ї години вечора. Предметом допиту були мої відносини із польськими військовими колами, особливу увагу акцентували на припущенні, що польський генеральний штаб наказав мені організувати саботажні акції на польській території, окупованій німцями. Мені наказали постійно посилатися на терміни всіх моїх призначень та місця перебування, починаючи від 1 вересня. Я розповів їм все, що міг пригадати, зокрема про свою роботу у штабі Міністерства з військових справ, його завдання та причини того, чому саме я хотів учитися у коледжі Генштабу та вищого командування. На звинувачення в тому, що мені було наказано організувати саботаж, я досить іронічно відповів – всупереч моему трагічному становищу, – що для такої справи поляки мають достатньо власних молодих офіцерів і не мають потреби залучати до неї іноземця та ще й старшого віку. Я додав, бодай хтось із польського генштабу й зробив би мені таку недоладну пропозицію, я б не погодився. Потім мене запитали про мої стосунки з деякими нашими офіцерами. Після допиту мене знову відвезли у в'язницю, але цього разу у звичайній машині та без охорони. Після цього мене ще принаймні разів шість допитували у різний час.

Вже після першого допиту поляк, тюремний охоронець, прийшов у мою камеру, подав мені знак поводитися спокійно й запропонував передати листа до дружини, якщо вона мешкає у Варшаві. Я не дав йому листа через пересторогу, але дав адресу нашого полковника С. Івановича. Вже на другий день він приніс мені трохи цукру та масла від полковника Івановича та новину про те, що моя дружина зв'язалася із полковником з приводу моєї справи та незабаром вона знов приїде у Варшаву. За декілька днів охоронець передав мені листа від дружини, у якому вона дуже коротко написала, що робить все можливе, щоб довідатися по причину мого арешту. Декілька разів її допитували у гестапо, особливо про мою роботу у польській армії та мої стосунки з офіцерами, про яких я згадував вище. Тобто її питали про те саме, що і мене. Стало зрозуміло, що зміна у становленні до мене відбулася тому, що наші свідчення не відрізнялися, і це вразило слідчого.

Після чергового розслідування у нескінченному ряді допитів, на які мене вже доставляли без охорони, слідчий сказав, що мою дружину також декілька разів викликали і що зараз із моєю справою розібралися, але людина, яка донесла на мене, отримала нові звинувачення проти мене, які потрібно з'ясувати. Український інформатор має зв'язок із Берліном, а вони не схильні знов відкривати мою справу, якщо її раз вже буде закрито. Між іншим, мені запропонували перейти у більшу камеру, щоб я не почувався самотньо. Я відмовився. Тепер я міг читати книжки із тюремної бібліотеки, їжа стала кращою, дружині дозволили посилати мені посилки із провіантом. Зі свого боку, я попросив жінку не передавати мені їжі, тому що я не міг їсти багато після загострення мого захворювання шлунка. Так мене тримали до кінця квітня, коли нарешті мене викликали у тюремну канцелярію, де мені повернули годинника та об'явили, що мене звільнено. Потім привезли у гестапо, і слідчий мав зі мною довгу розмову, визначивши її як "суто конфіденціальну". Він повідомив, що інформатор – офіцер, знайомий зі мною, має свідками двох офіцерів і вони нібито чули, як в ніч з сьомого на восьме вересня я вихвалявся в штаб-квартирі Українського комітету, що "поляки вибрали мене проводити саботаж в тилу німецьких позицій". Але в гестапо все вивчили, і через мою справу втратили довіру до того свого інформатора. Безпосередньо Лайбрант був відповідальним за моє звільнення. Пізніше, коли я доповідав президентові Лівіцькому, він розповів, що напередодні мого звільнення до нього завітав високий посадовець з німецького міністерства закордонних справ герр Лайбрант. Про останнього було відомо, що він є землевласником в Україні. Президент відповів, що не буде розмовляти з ним, тому що гестапо без підстави тримає мене у тюрмі. Тоді герр Лайбрант подався до гестапо, розглянув мою справу та наказав негайно мене звільнити.

До речі, під час моєї останньої бесіди із слідчим той запитав, як на мою думку, закінчиться війна. Я був абсолютно розгублений, – погугти таке запитання від людини з гестапо. Хоча без коливань відповів, що навіть не знаю, як розгортатимуться справи в світі, виходячи з ставлення німців до поляків, про яке я знав від охоронців, несе в собі зерна затягнутої війни. В неї можуть вступити США так само, як і у першу світову війну, і тоді, зрештою, від такого галасу випрають тільки комуністи. Він відповів: "Так, дуже цікаво, але не рідко вам казати цього будь-кому, тому що більшовики – наші спільники і на вас донесуть".

По дорозі на вокзал, щоб повернутися у Скірнівці, я зупинився біля фотоател'є та зробив фото. За весь час мого ув'язнення я лише один раз голився.

21 *Німецько-російська війна*

Після повернення у Скірнівціце я відчував повне виснаження як в душі, так і в тілі. То був результат мого недавнього досвіду в стосунках між людьми: довіри та зрадництва. Всі були здивовані бачити мене – того, котрий вийшов живим із застінків гестапо. Здивовані були не тільки мої українські та польські друзі, але навіть у німецькій комендатурі. Можливо, це спричинило поважніше ставлення до мене з боку німецької державної поліції в Скірнівціце. Не варто й казати, що своїм життям та визволенням я перш за все зобов'язаний зусиллям дружини та президента Лівіцького.

Мер міста Скірнівціце допоміг мені отримати роботу завідуючого місцевим кінотеатром. Кінотеатр працював переважно для німецьких солдатів і тільки один день на тиждень для населення. Хоча ця робота не давала необхідного для пристойного життя прибутку, але принаймні вона давала мені право на продовольчі картки. Ще до арешту місцева влада дозволила мені мешкати у моїй старій квартирі, але дві кімнати було призначено для розміщення німецьких військ, що проходили містом. У холодну погоду нам доводилося жити на кухні, тому що теплопостачання подавалося тільки в тому випадку, якщо у нас перебували німецькі офіцери. По продовольчих картках нам двом виділялося тільки 400 грамів м'яса та 80 грамів масла на місяць, решту треба було якось діставати. Найскладнішою проблемою були одяг та білизна, які за нормами видавалися тільки один раз на рік. Якість речей була зовсім поганою, і все це зношувалося за два місяці. Польські офіційні особи з ради воєводства трохи нам допомогли.

Мені доводилося їздити у Варшаву по фільми, і там на початку 1941 року я довідався з українських джерел, що німці готуються розпочати війну проти Радянського Союзу. У Скірнівціце можна було знайти багато підтверджень того: з наших вікон ми бачили залізничні ешелони та вантажівки з людьми та припасами, що пересувалися на схід. На початку червня комендант міста попросив мене прийти до

шого. Він повідомив, що має наказ негайно послати мене до Головного командування у Краків, де мені нададуть подальші інструкції. Майнула думка: коли ж вони, нарешті, дадуть мені спокій?

Наступного ранку на вокзалі у Кракові мене вже зустрічав полковник Іванович. Він сказав, що незабаром німці розпочнуть війну проти більшовиків, і німецькі офіційні кола попросили його назвати декількох українських політичних та військових лідерів, які матимуть бажання створити ядро Українського національного комітету. Цей комітет, у свою чергу, відіграватиме певну політичну роль під німецьким правлінням. Полковник Іванович був австрійським офіцером та добре володів німецькою, працював перекладачем при Головному уряді у Кракові. Саме німці нагадали моє ім'я полковникові Івановичу разом з ім'ям Юрія Липи. Той вже вирушив до Відня, а я маю слідувати разом з Івановичем, якщо я дам свою згоду. Іванович поспричинив не відмовлятися, тому що в іншому випадку я потраплю у несприятелічне становище. Крім того, він гадав, що німці відновлять Українську державу. Все це було великою та неприємною несподіванкою для мене. Я спостерігав методи німців у Польщі та не бачив жодних підстав сподіватися на гарні наміри німців щодо України. Я міг передбачити, що не тільки в тому випадку, коли німці програють, але і це найгірше для України – у разі радянської перемоги на боці більшовиків, жахливе відлуння для України. По-перше, вона буде театром військових дій, потім ареною, на якій розгортатиметься німецька політика тотального знищення – вона обов'язково послідує за щирим та невимушеним прийняттям, що нададуть німцям як очікуваним визволителям, і, нарешті, комуністична помста з усіма страшними наслідками для України. Я був вкрай шокований безглуздими рекомендаціями полковника Івановича, але, добре засвоївши урок, наданий інформаторами, я просто мовчки слухав. Того ж вечора ми виїхали до Відня, де мені було заброньовано номер у готелі Roten Hahn. Відбулося чимало зустрічей з різними німецькими генералами та полковниками, і кінець кінцем до мене “приставили” такого собі “куратора” в особі зондерфюрера барона Хохштетера. На той час я не добре володів німецькою мовою, хоча вісім років вивчав німецьку в школі. В тому я побачив деяку надію на вихід із скрутної ситуації – завдяки проблемі з мовою. Нарешті ми визначилися в тому, що я з д-ром Липою сформуємо щось на зразок комітету, який виступить на Україну разом із командуванням угруповання німецьких армій генерала Ріттера фон Шоберта, зосереджених у Румунії. Далі передбачається, що ми “допоможемо німцям окупувати Украї-

ну”. За декілька днів ми вирушили на автомашинах з Відня через Будапешт на Румунію та прибули до Йази. Нас розквартирували у передмісті Патра Неамті. Мені важко описати свої почуття. Попри моєму переконанню в поразці німців я разом з тим бажав, щоб вони перемогли, сподіваючись на можливу появу “нового Бісмарка”, який буде у змозі проводити німецьку політику на сході. Я мріяв, що московський імперіалізм буде знищено, але німецький імперіалізм не дуже пасує Україні: я читав “Mein Kampf” Гітлера.

Приблизно 17 червня нас перевели до Йази, і мене призначили до оперативного відділу штабу угруповання. Мені подавали рапорти стосовно ситуації в Україні для ознайомлення із розташуванням радянських військ. Я бачив нездоланну віру німецьких офіцерів у перемогу. Було обмаль часу, і мене вдягли у румунську форму без знаків розрізнення. Мені зателефонував румунський полковник Іонеску, який представився як голова румунської місії в штабі угруповання та почав розмовляти на чистій російській мові. Я довідався, що він був колишнім російським офіцером, підполковником Івановим, уродженцем Кишинєва, звідти його взяли на румунську службу. Він поставив мені пряме питання: в чому полягає моя робота з німецьким командуванням? Я відповів досить дипломатично, але насправді не міг сказати йому нічого конкретного, тому що сам знав небагато, а втім не хотів робити критичні зауваження.

На світанку 22 червня німці почали наступ, і до вечора ми вже мали донесення про їхні приголомшуючі успіхи. Здається, наступного дня капітан Бенеш з топографічного департаменту штабу приніс мені фотокартки міста Батум, зроблені з повітря, та попросив перекласти їх на карту. Я зробив. Декілька днів я не мав що робити, та ніхто із німецького штабу нічого не просив. Я бачив тисячі полонених і хотів би поговорити з ними, але я не мав на це дозволу.

Тим часом я став свідком напруженої інтриги, що розгорнулася серед українців, приписаних до штабу. Був такий капітан Пулюй, громадянин Австрії, колишній офіцер УГА. Здавалося, що він має певні амбіції у зв'язку із німецьким завоюванням України. Його посада була в ранзі капітана, приписаного до інформаційного департаменту штабу. Він привів у свій департамент підполковника К.Порохівського, в минулому вояка армії УНР, який жив в Бухаресті і був керівником однієї з наших “навчальних груп”. Я знав його ще з часів нашої війни. Дві концепції погляду на Україну – капітана Пулюя та полковника Івановича – мали розходження, а точка зору Івановича спиралася на бачення зондерфюрера Хохштетера. Коли я звернув ува-

у на цю інтригу, то вирішив усунутися, і чим скоріше, тим краще. Я довів цю пропозицію полковникові Івановичу, що хотів би спробувати повернутися додому. Він був вражений моєю пропозицією і сказав, що справи потребують моєї присутності в Україні, а інтриги капітана Пулюя марні. Але коли я прочитав у рапортах, що німці вже взяли Вінницю та Вапнярку, а мене все ще не задіяли, я попросив майора Рейзена надати мені проїзні документи назад у Скірнівці та зазначити, що я повертаюся назад на свою роботу завідуючого кінотеатром. Коли про моє прохання довідався барон Хохштетер, він підвіз мене на вокзал на своєму автомобілі і по дорозі пояснив, що ситуація змінилася і зараз “німцям не потрібні ані українські генерали, ані політики” навіть як радники. Мені стало зрозуміло, що Берлін, мабуть, видав бачили суворі накази щодо німецької політики в Україні у зв'язку з їхньою непередбачено легкою перемогою.

Я повернувся у Скірнівці і мушу визнати, що дуже радів такому поверненню цієї пригоди. І знов моє відрядження мало вплив на ставлення до мене з боку німецьких офіційних осіб.

Як добре відомо з мемуарів численних українських оглядачів, український народ зустрічав німців як визволителів, але не минуло й року, як українці відкрили справжнє обличчя німців і почали протиборство таким “визволителям” збройними повстаннями та саботажем. Мої передчуття, на жаль, здійснилися. Я мав можливість розмовляти з українцями зі східної частини країни, що слугували в німецькій армії. Коли їм ставало відомо, що я українець, вони розповідали – спочатку дуже обережно – про бруталність та терор німців на Україні. Але коли німці почали відступати з України в 1943 році, українці, що бігли від комуністів, які наближалися, намалювали справжню картину того, як німці поводитися в країні. Вони залишили незмінною комуністичну систему колективного господарювання, нацистську установу для українських хліборобів. Так звані радгоспи просто перейшли під німецьке управління, а робітники залишилися на них як засіб рабської праці. Німці захопили всі фабрики і заводи, поступово демонтували і переправили у Німеччину всі машини та обладнання; всі українські освітні та культурні установи було закрито; більше трьох мільйонів (3 000 000) молодих українців було вивезено у Німеччину як рабську робочу силу; багато молодих хлопців було завербовано до німецької армії через так звані УВВ – Українське визвольне військо; деякі села було повністю зруйновано, а мешканців знищено за запізнення та нестачі у обов'язкових поставках зерна та продовольства. Де тільки мали місце факти сабота-

жу, – за звичай за участю комуністичних агентів та провокаторів, – розплачувалося місцеве населення, воно несло основний тягар та покарання. Все це входило в плани Гітлера щодо України: він готував їй долю бути місцем поселення своїх ветеранів війни. Політика Гітлера також влаштовувала Сталіна: чим більше українців ліквідує Гітлер, тим менше залишиться ліквідувати йому самому. (Порівняйте із антисталінською промовою Хрущова на 20 з'їзді комуністичної партії у 1956 р., у якій він, зокрема, зазначив, що Сталін був би радий депортувати всіх українців до Сибіру, але їх занадто багато.)

Тим часом минали дні, вони приносили новини про загальний розгром та відступ німців на всіх фронтах. Від поганих новин з фронтів німці розлютилися, і я відчув це на собі. На початку 1944 року мене викликали у бюро праці. Чиновник наказав мені вибрати двох робітників з кінотеатру для робіт в Німеччині, а на їхнє місце я мав найняти німкеню “Folksdeutsch”. Крім мене в кінотеатрі працювали два механіки, два контролери, які поєднували ці обов'язки із роботою швейцарів, було абсурдним вимагати, щоб я звільнив двох робітників та взяв на їхнє місце жінку без досвіду. Все це я пояснив чиновнику. За декілька днів до мене додому прийшов польський поліцейський та простягнув наказ з бюро праці, підписаний тим самим чиновником. Згідно з наказом мене треба супроводити на пункт збору робітників для відправки до Німеччини. По дорозі в бюро праці ми зустріли комісара воеводства та шефа бюро праці (мені поталанило), з якими я був добре знайомий. Комісар зупинив нас, запитав у поліцейського, куди він мене веде. Той показав наказ. Переглянувши наказ, комісар простягнув його шефу бюро праці та запитав, що все це має значити. Шеф відповів, що він нічого не знав, забрав наказ та звільнив мене.

1 вересня в Варшаві спалахнуло повстання, його відлуння докотилося й до Скірнівце. Вбили місцевого шефа гестапо, а також того клерка з бюро праці, що хотів відправити мене до Німеччини. Радянські війська були на правому березі Вісли біля Варшави, тобто близько 70 кілометрів від Скірнівце. Польські офіцери, що були звільнені з німецьких концтаборів для інтернованих за поганим станом здоров'я і мешкали у Скірнівце, поінформували мене, що вище керівництво варшавського повстання розраховує на радянську допомогу, і тому ми з дружиною у небезпеці: комуністи можуть знайти нас у Скірнівце. Я вирішив втекти. Це стало необхідним після того, як за браком фільмів ми були змушені закрити кінотеатр. Ми отримали дозвіл та переїхали в Лодзь до мого брата. Президент Лівиць-

кий жив у Лацеку під Лодзем, куди він за дозволом німців перебрався з Варшави. Я скористався нагодою та завітав до президента Лівіцького. Протягом довгої розмови ми спробували визначити нашу політику української еміграції у зв'язку із зростаючою вірогідністю комуністичної окупації Польщі. Президент Лівіцький вважав, що польський уряд у вигнанні в Лондоні матиме змогу здійснити достатній тиск на спільників, щоб затримати “совети” на тому боці Вісли. Західна частина Польщі буде окупована спільниками, тому що, на думку президента Лівіцького, не в їхніх інтересах дозволяти комуністам просунутися вглиб Європи, а також вони пов'язані із Польщею договором. Останній аргумент президента Лівіцького безперечно мав політичну чинність. Але я мав протилежну точку зору: я зважав на те, що спільники захочуть зберегти свої людські ресурси, а тому не відводитимуть “советам” пасивну роль, це розв'яже німцям руки на сході та приведе до менших людських втрат на заході. Крім того, дотримуючись логіки моїх попередніх висновків, що повністю виправдалися, я гадав, що комуністи, врятовані від знищення завдяки американській допомозі зброєю та іншими ресурсами, продовжуватимуть марш, дотримуючись власної доктрини завоювання світу, і буде досить дивно, якщо вони не скористаються такою винятковою нагодою. Я також був переконаний, що керовані своєю матеріалістичною діалектикою, комуністи не перейматимуться можливими протестами з боку спільників. Вони мають гарний шанс окупувати Німеччину та випередити спільників. Я сказав: “Чи не доводить вся попередня тактика більшовиків, що вони ставлять світ перед здійсненими фактами”? Навіть на першому етапі війни вони це підтвердили, коли атакували Польщу, з якою уклали пакт про ненапад. Більше того, американці добре ставляться до комуністів, факт, що виходить із газетних репортажів. Базуючись на зауваженнях з бесід з іншими українцями, президент Лівіцький не виключав можливості того, що спільники можуть прийняти мовчазну пропозицію з боку німців про сепаратний мир та згорнуть операції на заході, з тим щоб мати змогу повернути всі свої сили на схід. Безумовно, я цьому не вірив, це суперечило моїм висновкам. Хвилюючись за президента, я запропонував йому переїхати на захід, щоб у разі колапсу Німеччини бути у спільників. Президент Лівіцький мав деякі небезпідставні зауваження проти цього. Він припускав, що спільники “з їхнім політичним знанням справ у Східній Європі” можуть повернути його комуністам, його перебування на окупованій спільниками території можливе тільки на дуже короткий термін. У будь-якому випадку він виглядав

дуже замисленим, але не показував жодної ознаки схвильованості. Він пообіцяв зв'язатися із головою Українського центрального комітету професором В.Кубийовичем, який мав повноваження поладжувати справи з евакуації наших людей. Оскільки Краков уже був під загрозою, проф. Кубийович разом із УЦК переїхав до Лебена біля Бреслау.

Президент Лівіцький також розповів мені, що УЦК надав притулок численним українським лідерам, що втекли з радянської України. Серед них відомий харківський адвокат В.А.Доленко та його найближчі партнери та асистенти професори В.В.Дубровський та М.О.Ветухів. Пан Доленко вже відвідав президента Лівіцького. Лівіцький був дуже високої думки про Доленка як політичного лідера, що твердо відстоював українську державність у формі УНР. Він порадив мені зустрітися з Доленком.

У Лацеку було відділення гестапо, в якому працював українець підполковник Крижанівський. Коли він довідався, що я в Лацеку, він прийшов до помешкання президента Лівіцького та сказав, що хоче бачити мене у терміновій справі. Він був у німецькій формі підполковника гестапо. Крижанівський запропонував мені посаду коменданта української офіцерської школи у ранзі полковника – йому віддали розпорядження організувати таку школу. То була нова проблема для мене, і я не знав, як виплутатися. Якщо я відмовлюся, це означатиме потрапити до лав гестапо через українця. Було зрозуміло, що проект створення школи – засіб Крижанівського “прогнутися” перед начальством. З іншого боку, прийняти пропозицію було нижче моєї гідності та політично неправильно. Я відповів, що поговоримо про мою посаду тоді, коли школу вже буде організовано. То був, як мені здалося, найкращий вихід, бо комуністи вже були “біля воріт”. Я повернувся до Лодзя, на мене чекало повідомлення із міської ради Скірнівці про негайне повернення: зважаючи на стабілізацію військового становища навколо Варшави, комендант міста вимагав, щоб я знову відкрив кінотеатр. Наступного ранку я вже чекав поїзд на вокзалі в Лодзі, щоб їхати назад у Скірнівці, як раптом український посильний у гестапівській формі доставив мені пакет від Крижанівського з наказом негайно до нього прибути та прийняти посаду коменданта офіцерської школи у ранзі майора. На щастя, я мав при собі старий документ із штабу генерала Ріттера фон Шоберта, який я показав тому офіцерові. Удаючи обурення, я підкреслив, що знаходжуся виключно у розпорядженні штабу, і ніякі накази гестапо не поширюються на мене. Ми з дружиною відразу виїхали на Скірнівці, місце, де нас не досягнуть руки Крижанівського.

Околиці Скірнівці були запружені німецькими військами та біженцями з Варшави, серед яких – багато українців. Я вперше побачив серед німецьких солдатів чоловіків із відзнаками жовто-блакитного кольору з літерами УВВ (Українське визвольне військо) на рукавах. Я підійшов до них, звернувся по-українськи, вони не приховували розуміння того, яке їхнє майбутнє. Вони казали, що німецьке військо досить сильне та має достатньо зброї, щоб чинити опір червоним, але німці втратили будь-яке бажання боротися і при першій-ліпшій нагоді здають позиції на фронті. Для припинення відступу німецьке командування утримує війська СС позаду передньої лінії. На моє питання, яке враження на них справило радянське військо, солдати відповіли, що радянські солдати йдуть в бій юрбою без порядку, але трохи серйозніший опір німців – і вони відступають, але червоні ніколи не здаються, тому що знають, що німці вбивають полонених солдатів ворога. Якщо вірити українцям, вигляд радянського війська жахливий: виснажені, голодні, у пограбованому цивільному вбранні, босоніж, вони просили крихту хліба, несли гвинтівки на мотузках, і єдиною відзнакою того, що вони радянські солдати, були червоні зірки на капелюхах. Це відрізняло їх від бандитів. Дисципліна була недбалою, та солдати УВВ вважали, що якби німці бажали, вони могли би відкинути комуністів на схід, докладаючи менших зусиль, ніж у 1941 році. Радянська авіація та танкові загони були силою, що гнала вперед не тільки німців, але й піхоту червоних.

В глибині душі я відчував задоволення від того, що мої прогнози підтвердилися, але тепер переді мною постала проблема: що робити та куди подітися нам із дружиною. Ми легко могли потрапити в руки комуністів, тому що можливості німців утримувати фронт здавалися тепер досить сумнівними, але навіть якщо нам пощастить евакуюватися, життя в Німеччині легким не буде. Німці виявляють ненависть до іноземців. Крім того, комуністи можуть вимагати доставити їм певних людей і зсередини Німеччини або полювати на них. Не було впевненості, чи знайдемо безпеку під окупацією спільників.

Тим часом німці готувалися до захисту Скірнівці та наказали населенню копати протитанкові рови повсюди навколо та всередині міста. За умови роботи в кінотеатрі ми з дружиною мусили копати тільки чотири години щодня. Місцеве польське населення почало вірити, що “червоні рускі не такі, як ті, що були при царі, вони певно принесуть нам свободу”. Більшою мірою така віра була спричинена ненавистю до німців, ніж знайомством із росіянами. Було дуже небезпечно говорити всупереч такій схвальній думці про “рускіх”, інак-

ше можна було дістати звинувачення в українському зрадництві та в тому, що ти підтримуєш Гітлера. На той час їжа стала настільки скудною, що в місті поїли всіх котів та собак. Ми також були голодні, комендатура видавала нам тільки пайку хліба, змелену із пилом.

Варшавське повстання перетворило нашу квартиру на перевалочний пункт. Багато українців та поляків, яких ми знали, та й ті, яких не знали, врятувалися з Варшави та околиць під час боїв Польської Армії Крайової, залишалися у нас вдома по декілька днів. Ми ділилися з ними останньою скибкою хліба та всім, що мали з городу: помідорами, картоплею, цибулею тощо. Нещасні люди не тільки втратили все, що мали, але майже кожен з них залишив когось з рідних у Варшаві. Вони проводили всі дні, зустрічаючи поїзди, що приходили з Варшави, сподіваючись зустріти своїх або принаймні почути якісь новини з Варшави. Серед біженців був подковник Садовський. Пізніше я отримав для нього дозвіл повернутися до Варшави розшукувати онука.

Десь в середині жовтня до нас приїхав полковник Миколай Рибачук. Він працював в Українському центральному комітеті в Кракові та Любліні. Він запропонував мені перебрати командування українською дивізією у складі корпусу, що буде сформовано та підпорядковано генералові В.Петрову. Я не пам'ятаю, від чийого імені було зроблено пропозицію, та я ніколи потім не чув про вищезгадане створення корпусу.

Тоді я вперше почув про генерала Власова: комендант міста прийшов до кінотеатру та дав мені примірник газети "Русская воля", у якій містився заклик КОНР – Комітету визволення (освобождения) народів Росії, а також інша інформація як про комітет, так і про його цілі та склад працівників. Комендант був таким наївним, щоб повірити, що КОНР та його діяльність можуть змінити ситуацію, а Власов розіб'є більшовизм. Мені так і хотілося запитати: чим?

Наприкінці листопада 1944 року я отримав телеграму з Берліна, підписану президентом А. Лівіцьким, у якій він просив мене негайно приїхати. Перш ніж я встиг зібрати думки до купи та спланувати свою подорож до Берліна, прийшов посланець від комісара воеводства з проханням прийти до нього вже зараз. Коли я увійшов, в кабінеті комісара сидів комендант міста. Вони запитали, чи правда те, що я український генерал та що мені відомо про подорож до Берліна. Я відповів, що, дійсно, я є український генерал та що я отримав телеграму від мого президента, але мені не все зрозуміло. Протягом досить довгої розмови я довідався, що комендант отримав наказ від свого керівництва організувати все для моєї берлінської подорожі “з максимально можливим комфортом” на швидкому потязі Лович – Берлін, призначеному тільки для німецьких урядовців та офіцерів. Комендант намагався зв’язати ціль моєї поїздки із його попередніми здогадами відносно Власова. За годину я мав на руках документи на проїзд, машина коменданта відвезла мене на вокзал в Лович, станцію, скрізь яку проходив швидкий поїзд. За домовленістю із міською радою я передав обов’язки з замідування кінотеатром своїй дружині.

В дорозі, яка дійсно була комфортабельною, я повністю займав купе спального вагона. Німецькі патрульні офіцери та поліцейські принаймні разів п’ять переглядали мої документи за дванадцятигодинну поїздку, вони не могли стримати свого подиву при вигляді генерала (так твердили папери), що більше походив на жебрака, ніж на генерала.

За вказівкою я знайшов президента Лівіцького в готелі “Ексельсіор”. Після сніданку та тривалого перебування в бомбосховищі готелю під час нальоту авіації спільників вже в своїй кімнаті президент розповів, чому він викликав мене у Берлін. Під час розмови був присутній д-р Т.Х. Олесюк, один з найстаріших членів БУДу, людина,

що мала значну вагу в українській політиці, а також він добре ставився до мене.

По-перше, президент Лівіцький сказав, що, на його думку, було резонним послати мені телеграму, щоб я зрозумів: саме він викликає мене у Берлін, а не німці. Потім він розповів, що є певні політичні та військові лідери, які не погоджуються із східноєвропейською політикою Гітлера, але змушені тримати це в таємниці. То були: Альфред Розенберг, адмірал Райдер, генерал Браухіц, герр Лейбрандт, професор Арльт та інші. Адмірал Райдер навіть залишив службу на знак протесту проти гітлерівської політики щодо України. Всі ці люди зараз мають певні міркування у зв'язку із безнадійною воєнною ситуацією, та вони хочуть розповісти світові, як українцям, так і іншим націям СРСР, що не всі німці на боці Гітлера. Вони вважають сподівання та силу цих націй і жадають зробити спробу врятувати принаймні їхніх політичних лідерів та сотні солдатів, які вірять, що із підтримкою німців зможуть звільнити свої нації від ярма Москви, і тому вони будуть боротися проти СРСР на стороні німців.

Президент Лівіцький очевидно знав, що причина такого відношення з боку німців полягає не стільки у захисті інтересів потенційних спільників Німеччини, скільки інтересів самих німців. Як патріоти Німеччини, вони хотіли завоювати симпатію спільників щодо всіх німців, а щоб особисто до них ставилися як до посередників у добрій справі, вони уникають можливих репресій. Я вважав, то були цілком логічні та правильні міркування з боку частини цих німецьких кіл. Президент Лівіцький, однак, дотримувався думки, що навіть в такій критичній ситуації не варто відкидати можливість встановлення домовленості про перемир'я між німцями та спільниками, а потім – спрямування всіх сил проти Радянського Союзу. Стало загальновідомим, що при посередництві однієї з нейтральних націй німці вже випустили свої шупальці, досліджуючи це питання. Якщо будь-який з цих планів здійсниться, казав президент Лівіцький, буде вкрай необхідно встановити національні політичні представництва: така новина викличе схвальну реакцію серед мас Червоної Армії і може покласти початок відновленню боротьби за нашу незалежність. З конфіденційних розмов з д-ром Арльтом, професором фон Менде, генералом Лейбрандтом президент Лівіцький знав, що Гітлера може замінити людина, яка буде більше влаштовувати спільників, і в такому випадку нам не слід прогавити цю нагоду. Між іншим, під час нашого обміну думками президент Лівіцький не дуже вірив в останнє, але як політик він не міг не брати до уваги таку вірогідність.

У подальшій розмові президент Лівіцький розповів, що всі ці питання були предметом консультацій між представниками українських політичних груп, які він запросив взяти участь: ОУН-Б під провідом С.Бандери, ОУН-М під провідом А.Мельника, організацію гетьманістів. В ситуації, що склалася та здавалася безнадійною, але все ще була не вирішеною, президент Лівіцький не вважав доречним виступати особисто від себе або як від представника партії уряду УНР, і тому він запропонував проект встановлення Українського національного комітету, щось на зразок КОНР. Однак у переговорах з німцями визначилися деякі труднощі. Німецький речник, здавалося, дотримувався концепції генерала Власова (КОНР), а той користувався підтримкою Гімлера, тому вони хотіли, щоб Український національний комітет був частиною КОНР. Крім того, німці відчували, що Український національний комітет має очолити генерал, бо генералам простіше буде домовитися між собою. Останній проект узгоджувався з логікою міркувань президента Лівіцького, тому коли інші кандидатури було відхилено, він запропонував мене. Серед кандидатів, що висувалися спочатку, були: С.Бандера, полковник А.Мельник, проф. Ісаак Мазепа та генерал Петров. Різні заперечення та відмова генерала Петрова привели до того, що президент запропонував мою кандидатуру. Це було узгоджено з С.Бандерою та А.Мельником. Вони висловили свою остаточну точку зору після особистої зустрічі зі мною та ознайомлення із моїми поглядами та здібностями. Гетьман П.Скоропадський, зокрема, не погоджувався із жодною з кандидатур, виходячи, що, як із міркувань політичної доцільності, так і з його політичних та військових контактів з німцями, найліпшим буде, якщо комітет очолить він. Справа стала мені зрозумілою, а втім менш заохочуючою, тому що роль, яка мені відводиться, вельми непопулярна і, звісно, небезпечна: зіткнутися із військовими міркуваннями спільників, залучитися до переговорів та робочих контактів з німцями, яким я не довіряв та до яких ставився упереджено, та, нарешті, бути об'єктом політичної гри між нашими власними політичними партіями. Я був дуже відвертий з президентом Лівіцьким відносно цього, але він дав мені поради, як слід реагувати на такі чи інші фактори, якщо я погоджусь з його пропозицією. Зважаючи на головні та поточні завдання Українського національного комітету, президент Лівіцький вважав за необхідне: 1) шукати шляхів порятунку української політичної еміграції та численних діячів, яким пощастило втекти від більшовиків в Україні; 2) перебрати від німців турботу про сотні тисяч солдатів різних українських формувань, які

за своїм бажанням або всупереч йому потрапили до збройних сил німців, особливу увагу слід приділити дивізії “Галичина”, у разі капітуляції німців її автоматично можна повернути проти більшовиків. Президент Лівіцький сказав: “Чи можемо ми дозволити, щоб наші сміливі солдати – справжній скарб для української справи – загинули? Як солдат, ви маєте не тільки розуміти це, але й відчувати”. Він також вважав вкрай необхідним обговорити з лідерами з України та Галичини проблему декількох мільйонів українських робітників, переправлених на примусові роботи в Німеччину. Слід з’ясувати, скільки з них не хочуть повертатися додому, та подбати про те, щоб вони не потрапили до рук комуністів. На його думку, не зашкодить затримати на Заході стільки, скільки можливо, принаймні найбільш свідомих патріотів серед молоді, тому що, як він вважає, події можуть несподівано створити сприятливі умови залучити їх в інтересах України.

Нарешті президент Лівіцький сказав, що вважає за необхідне попередити мене, що у теперішніх безнадійних та небезпечних умовах є багато легковажних людей, які не усвідомлюють всю відповідальність та тягар керівництва Українським національним комітетом, але вони претендують на посаду його голови; це можна виправдати, але такі особи не розуміють ситуацію, та ще гірше, вони не відчують браку кваліфікації для цієї посади. Президент Лівіцький зазначив декілька прізвищ, серед них одного генерала, і додав: “Ці люди шукають підтримки у німців. Вони працювали на німців та з німцями, за добру платню працюючи управителями колективних або приватних українських чи польських підприємств: млинів, ферм, складів лісоматеріалів тощо”. Отож президент Лівіцький попросив мене очолити Український національний комітет та запитав, що я думаю з цього приводу.

Насправді, я був дещо здивований такою пропозицією: з одного боку, це велика довіра, з іншого, я гадав, що президент Лівіцький, обізнаний про мої думки щодо німців та ситуації, що склалася, попросив мене погодитися на цю небезпечну роботу, не маючи перспективи на переваги у справі. Пройшов певний час, перш ніж я зумів щось сказати. В моїй голові вирували різні думки: я боявся помилитися, я не відчував себе достатньо досвідченим у політичних справах, інстинкт самозбереження викликав сумнів щодо необхідності залучатися до безнадійної справи, та, нарешті, я відчував якусь зневагу в тому, що я був останнім серед тих, хто отримав пропозицію вже після того, як інші відмовилися. Нарешті я знайшов таку

відповідь: я не маю політичного досвіду, щоб взяти на себе такі обов'язки; я не бачу надії на успішні результати на цій останній завершальній стадії війни; українська спільнота, яку я дуже добре знаю, робить мене винним у всіх невдачах. Я додав, що повністю розумію докази президента Лівіцького того, що мені доведеться мати справу з німецькими адміністративними та військовими офіційними особами, та – подобається мені це чи ні – стати об'єктом їхніх політичних дій. До того ж якщо навіть Німеччина програє війну, вона залишиться при великій владі, і її офіційні представники ставитимуться до нас як до біженців без громадянства. В очах спільників моє вимушене співробітництво з німцями сприйматиметься ворожо, виглядатиме незрозумілим на останньому етапі війни. “Нарешті, – сказав я президентові, – я не вважаю себе менш гідним за інших кандидатів, таким, якому роблять пропозицію після того, як усі інші відмовилися. Я також маю певні амбіції, що зазнали образи в даному випадку”. Президент Лівіцький відповів дуже коротко: “Я вважаю вас серед них українських генералів, що слухаються моїх наказів без заперечень та виконують їх навіть як самий обтяжливий обов'язок”.

У розмові запала довга, безнадійно довга пауза. Потім президент Лівіцький запропонував, щоб я не приймав рішення, доки не переговорю з іншими політичними лідерами, передусім з полковником Мельником, С.Бандерою, В.А.Доленком та д-ром Т.Олесюком. Він також вважав доречним побачитися мені з представниками емігрантів інших націй: грузинів, білорусів, козаків та ін. Я добре знав про дипломатичні здібності президента Лівіцького, він безперечно використав свій престиж, щоб для зустрічі зі мною певним чином налаштувати наших лідерів. На завершення президент Лівіцький сказав: “Генерал, я хочу, щоб ви пригадали мої слова з інших конфіденційних розмов. Я завжди казав вам, що добре знаю своїх генералів та у випадку важливих рішень вони будуть шукати у мене підтримки, але тільки вас я можу спокійно відпустити, тому що знаю, що ви ніколи не відхилитеся та ніколи не зрадите нашій головній цілі. На цей раз я переконаний так твердо, як ніколи, що моя думка про вас справедлива. Тому саме зараз, коли я не знаю, яким буде ваше рішення, я даю вам як майбутньому голові Українського національного комітету “carte blanche”: всі ваші рішення будуть ухвалені мною”. З його останніх слів я побачив, що ні в якому разі не можу відступитися. Президент Лівіцький додав, що він розуміє мою відразу до “наших людей”, що через них я так страждав в тюрмі, та він бачить, чому я не довіряю німцям, але я мушу пам'ятати, що ми всі живемо не зара-

ди себе, а заради України. Він запевнив мене, що у випадку загрози того, що спільники здадуть мене комуністам через їхнє нехтування нашою справою, він та всі його політичні партнери використають все, що в їхніх силах, щоб пояснити речі та допомогти, але він сподівається, що в цьому не буде необхідності.

Ніч я провів без сну, ставлячи на ваги потреби, можливості та наслідки.

Протягом наступних декількох днів я мав довгі бесіди з полковником Мельником та його найближчими помічниками О.Бойдинюком та Д.Андрієвським. Полковник Мельник розповів про своє бачення ситуації, не приховуючи моїх обов'язків та майже повну відсутність можливостей, він наголосив на зовнішніх та внутрішніх труднощах, але дав свою згоду на мою кандидатуру. Полковник Мельник був сповнений такту та особистого шарму, розмову зі мною він проводив з усією відвертістю та розумінням ситуації. Це справило гарне враження на мене. Д.Андрієвський та О.Бойдинюк пильніше придивлялися до мене та спостерігали, яке враження справляють пояснення полковника Мельника на мене. Я бачився з полковником Мельником ще декілька разів і завжди був задоволений: він жодного разу не умовляв мене прийняти пропозицію президента Лівіцького, але завжди давав мені правильну оцінку ситуації. Не менш цікавими були моя перша та всі наступні розмови з лідером націоналістів С.Бандерою. Він та його найближчі помічники, особливо д-р В.Стахів, висловили свою повну довіру мені, а С.Бандера схвалив мою кандидатуру без будь-яких заперечень, наголошуючи, що зважаючи на мою попередню військову кар'єру, він впевнений, що я не відступлюся від принципів національної та політичної гідності та проявлю необхідні військові вміння.

Відбулася ще одна тривала нічна розмова з президентом Лівіцьким у присутності д-ра Олесюка. Після обміну думками та моєї доповіді про враження від бесід з полковником Мельником та С.Бандерою я дав згоду розпочати переговори з німцями, передусім з професором Фріцем Арльтом та полковником Л.Вольфом. Жоден з українців не був присутній при моїй розмові з обома панамі. Професор Арльт цікавився, як я ставлюся до можливого співробітництва з генералом Власовим і запитав, як я уявляю організацію Українського національного комітету, тобто його склад, завдання та відношення до Німеччини. Він сказав, що обізнаний з тим, що мене було затримано гестапо, та додав, що у часи війни можуть виникнути різні обставини, такі, що забирають життя не тільки окремих осіб, але й народів та

націй. Я зазначив, досить відверто, що загалом не довіряю німцям і тому не бачу необхідності ані для Українського національного комітету, ані для його корисної роботи. Д-р Арльт відповів, що у існуючих умовах ніщо не стоїть на перешкоді на шляху спроб, зі свого боку та з боку тих, хто поділяє його погляди, він може запевнити мене у одностайній підтримці. “Навіть на війні позиції завойовуються одна за іншою,” – сказав він, і я як солдат повинен це розуміти. Далі д-р Арльт підкреслив, що є ще одна справа, що стосується мене як українського генерала: Українська дивізія. Від часу мого приїзду в Берлін я довідався достатньо подробиць про дивізію і тому міг відповісти д-ру Арльту. Я сказав: “Дивізія все ще носить назву “Дивізія Галичина”, хоча майже всі офіцери – німці; можна припустити, що німці не протидіяли заснуванню дивізії, сподіваючись, що найманці будуть працювати на них, хоча вояки дивізії мали погляди на ідеологічні завдання з іншої точки зору. Обладнання дивізії було нижче будь-якої критики, та найважливіше те, що українська спільнота не знала, як надалі німці захочуть використовувати дивізію, яка у сумній історії битви під Бродами зазнала великих втрат через помилки її командуючого та вищого командування. Ви, доктор Арльт, добре знаєте, що дивізія – це цвіт української галицької інтелігенції. Чи існує можливість вплинути на події, щоб подібне не трапилось знов”?

Д-р Арльт відповів: “Генерал, ви помиляєтесь. Я не думаю і не збираюся, так само, як губернатор Львова генерал Вайхтер та багато інших, негативно ставитися до цього питання. Власне, саме ми доклали багато зусиль для створення дивізії. Я пропоную вам, генерал, також мати право голосу у справах дивізії. Ми з генералом Вайхтером вже давно наполягаємо, щоб українці мали свою дивізію, ми також думали про корпус і навіть про армію. Чи не входить це у інтереси України? Якщо ви приймаєте наші умови, навіть якщо вони не співпадають з вашим ставленням, тоді поступово ми зможемо досягти більшого, звісно, при наявності у вас певних дипломатичних здібностей”.

Я відразу відповів д-ру Арльту, що моя дипломатія – це тільки меність становища, тому що я солдат і не розумію “дипломатію цивільних”. Дивізія має бути під командуванням українців, а всіх солдатів українського походження, що добровільно або попри своєї волі увійшли до підрозділів німецької армії, слід вилучити та вмістити у виключно українські формування. Треба організувати українську національну армію під українським національним прапором, яка слугуватиме виключно інтересам українського народу та присягне на

вірність Україні. Така армія має носити традиційну українську форму та бути під українським командуванням. Але, що стосується дивізії, я маю додатково декілька вимог. Як я можу знайти злагоди з нашими видатними лідерами, такими як С.Бандера, полковник Мельник, професор Р.Смоль-Стоцький та інші. Їх позбавили свободи. Або тисячі українських патріотів, яких ув'язнили у концентраційних таборах? Повинна бути свобода преси, зборів та забезпечення інших основних гуманітарних прав, але найголовніше те, що німецький уряд має видати декларацію та відмовитися від будь-яких посягань на українські території. Тільки на таких умовах ми, українці, та особисто я зможемо приєднатися до німців у боротьбі проти спільного ворога, коли кожен буде боротися за свої власні національні інтереси". Після тривалого мовчання обох сторін я додав: "Якби ми могли повернути час назад у 1941 рік"¹.

Поміркувавши, д-р Арльт відповів: "Генерал, я не можу ручатися, що німецький уряд погодиться із вашими умовами, але можу дати вам пораду: стежте уважніше за ситуацією і ви побачите, що зможете виконати те, що бажаєте. Поза тим, наскільки корисним це буде для Німеччини, вона виконає ваші вимоги, якщо у вас будуть збройні сили. Крім того, в період війни ви можете говорити з німцями на рівних, якщо візьмете ранг вищого німецького генерала – групенфюрера". Я аж підскочив: "Я – групенфюрер? Ніколи"! Д-р Арльт іронічно посміхнувся, на тому наша розмова скінчилася. Полковник Вольф дипломатично запропонував, щоб ми обміркували всі питання, яких ми торкалися.

Від першої бесіди мене склалося враження, що д-р Арльт був щирим, коли запропонував свою допомогу, але я мав сумніви, чи в нього вийде. По кожній позиції ми досягли домовленості, якщо я подам меморандум, у якому детально визначу свої думки щодо цілей, нагальних завдань, персоналу та практичної роботи Українського національного комітету. Д-р Арльт особливо наполягав на необхідності ясного та сприятливого ставлення до КОНРу. Я відповів, що це стоїть поза обговоренням, тому що українці не є нацією Росії, ми вели боротьбу як проти "червоної", так і проти "білої" Росії. І навіть якщо я визнаю верховну владу генерала Власова, це не матиме сенсу, тому що ніхто з українців не підтримає мене, а навпаки, мене проголосять зрадником. Особисто я також розціню це як зрадництво, і тому тут нема про що

¹Порівняйте з Юргеном Торвальдом: "Wer Sie Verdeben Wollen...", Steingruben Verlag, Штутгарт, 1952, S. 341–343.

гнорити. Я сказав: “Я згоден з тим, що генерал Власов голова *Російського* національного комітету, а я, можливо, після того як я остаточно погоджуся, – голова *Українського* національного комітету. Тут не може бути навіть символічної верховної влади”.

Я доповів про зміст переговорів президентові Лівіцькому, д-ру Олександрюку, полковнику Мельникові та пану Бандері. Підготовку меморандуму взяли на себе д-р Стахів та пан Бойдинюк, відповідно від імені своїх організацій. Наступного дня я отримав декілька інших варіантів. Я відредагував обидва варіанти меморандуму (ще й до сьогодні я маю їхні копії), вилучив з них ім'я генерала Власова та змінив його на “Російський національний комітет”. За порадою д-ра Олександрюка я погодився включити параграф про те, що в інтересах боротьби проти червоних агресорів я буду координувати з Російським національним комітетом шляхом обміну зв'язковими офіцерами або навіть делегатами. Такий обмін планувався і з іншими національними групами. Меморандум було подано д-ру Арльту через полковника Вольфа. З додаткових джерел я з'ясував, що вищевказаний меморандум створив перешкоду для легального визнання німцями Українського національного комітету.

Тим часом я мав переговори з грузинськими лідерами: М.Кедієм, А.Цомаєм, М.Алчибаєм, князем В.Андроніковим та іншими. Я з ними обговорював моє ставлення до КОНР, і вони енергійно схвалювали мою позицію. Грузини були краще поінформовані про ставлення німців до моєї пропозиції, а з інформації, отриманої від мене, вони могли зважити справу з обох боків. Тоді д-р Арльт та полковник Крюгер (німецький офіцер, зв'язаний з генералом Власовим) робили спроби переконати грузинів намагатися змінити моє ставлення до КОНРу та організували зустріч М.Кедії з генералом Власовим. Однак Кедія прямо сказав генералові Власову, що в нього немає причин або можливості навіть спробувати розмовляти зі мною на цю тему, тому що, з одного боку, це буде нетактовним, а з іншого, він схвалює мою позицію. Кедія завершив розмову словами: “Краще я буду бачити перед собою Сталіна, ніж генерала Власова – позаду”. Мені дуже вразило ставлення грузинів. Вони запропонували мені підверту та дружню підтримку у моїй роботі, і я часто звертався по їхні практичні поради. Пізніше я мав нагоду зустрітися з іншим видатним грузинським патріотом князем Г.Магаловим.

Стосунки з представниками білоруських політичних груп були не менш дружніми. Зустріч з президентом Р.Астрауським була дуже початковою для мене. Він відкрито заявив, що йтиме пліч-о-пліч зі

мною, використає весь свій престиж для підтримки, та якщо зможемо організувати будь-які українські національні формування за політичної підтримки Українського національного комітету, Білоруський національний комітет приєднає свої сили до наших. Він також був однозначно проти пропозицій німців щодо підпорядкування національних комітетів КОНРу.

В той час я також зустрівся із представником донських козаків генералом Красновим, родичем відомого генерала донського козацтва П.Н.Краснова. Пізніше, коли встановили командування Українського національного комітету, наші стосунки розвивалися суто по військовій лінії. Відомий провідник за незалежність Дону, енергійний опонент КОНР інженер В.Глазков, починаючи з нашої першої зустрічі, був дуже радий перспективі політичної кооперації з “українськими братами”. Він вважав, що ситуація може стати сприятливою для всіх нас, тому що нації, підкорені Москвою, зараз мають значні збройні сили на боці ворогів Москви та можуть зіграти важливу роль у визволенні своїх націй. Він мав тільки одне побоювання: з покращенням військової позиції німців вони можуть зробити ще одну спробу роздивлятися райони східної Європи як німецьке “Lebensraum”.

Я був дуже задоволений, що моя позиція отримала політичну та моральну підтримку всіх дружніх нам національних груп. Насправді я знав багато з провідників, їхню політичну ідеологію та практичну роботу ще з довоєнних часів у Варшаві. Тоді була вельми активною політична організація “Прометей”, президентом якої був д-р Роман Смоль-Стоцький, а мої друзі та я були її членами. Безперечно, завдяки їхньому ставленню, а також завдяки благородним зусиллям цих патріотів я зумів подолати всі труднощі, які створювали німці на нашому шляху. Виходячи із власних націонал-політичних міркувань вони радили мені відступитися від місії головування Українським національним комітетом, бо в німецькій інтерпретації справа виглядала таким чином: як тільки вони визнають Український національний комітет, автоматично визнаються всі інші національні комітети. Німці уклали зі мною угоду, виходячи з передчасного закінчення війни та повного розгрому Німеччини, але вони все ще вірили, що для всіх буде корисним встановити власне політичне представництво у вигляді національного комітету, що буде здатним вести переговори з окупаційними силами спільників відповідно від імені своїх національних груп емігрантів. Я гадав, що це дозволить мені розмовляти від імені великої об’єднаної багатонаціональної асамблеї груп, що протистоять російському комуністичному імперіалізму. Однак зго-

дом мені довелося гірко розчаруватися: то були марні мрії. Ніхто з нас не уявив, що державні діячі спільників разом з їхнім вищим військовим командуванням повністю ігнорують східноєвропейські політичні питання. Набагато пізніше, після війни, з'ясувалося, що крім зневаги існував ще один фактор – звичайне зрадянство, тому що в таких справах влада вислуховувала охочих та неохочих комуністичних агентів.

На мій меморандум не було ніякої відповіді від д-ра Арльта, і я не знав, що робити далі. Залишатися в Берліні не мало сенсу, бо ситуація з продуктами була дуже гострою, та, крім того, я залишив дружину в Скірнівці, де існувала загроза потрапити під радянську окупацію. Радянські війська стояли неподалік від Варшави на правому березі Вісли у 70 км від Скірнівці, які вони могли подолати за один день. Президент Лівіцький виїхав з Лашека разом з д-ром Олесюком. 14 грудня я попросив полковника Вольфа видати мені дорожні документи для переїзду у Скірнівці. Я поїхав через Краків, де хотів побачити голову Українського центрального комітету д-ра В.М. Курнійовича. Я мав плани запропонувати д-ру Кубийовичу посаду в Українському національному комітеті, якщо його буде організовано. Раніше я ніколи не зустрічався з д-ром Кубийовичем. Безперечно, він був обізнаний з моєю місією, і коли я запропонував йому бути моїм першим заступником у всіх цивільних справах в Українському національному комітеті, він спочатку дуже інтелігентно попросив дати додаткову інформацію: про ставлення наших політичних організацій до моєї місії, результати моїх переговорів з німцями, майбутній склад та завдання Українського національного комітету, моє ставлення до КОНРу та про мої плани щодо організації наших збройних сил. Я дав роз'яснення по кожному питанню так добре, як тільки міг. Він в принципі дав мені свою згоду. Мене вразили витончені манери д-ра Кубийовича та його ерудиція, але найбільше його тверезий та серйозний підхід. Я зрадив, тому що його участь в Українському національному комітеті збільшить престиж та наші шанси на успіх. Однак я не приховував від професора моєї оцінки військової ситуації німців та тієї великої відповідальності, що посяде на комітет, навіть на нього та на мене. Ми погодилися, що якщо він буде потрібний мені в Берліні, я можу викликати його телеграмою. З цього приводу д-р Кубийович поінформував мене про свою ініціативу сформувати дивізію "Галичина" на ідеологічних та політичних засадах, а також з практичних потреб. Він був дуже стурбований долею дивізії та намагався, що Український національний комітет необхідно створити, навіть якщо його єдиним завданням буде порятунок дивізії.

Я прибув в Скірнівiце 17 грудня. В мiстi вiдчувалося значне напруження у зв'язку з тим, що радянськi вiйська перетинали Вiслу на пiвднi та на пiвночi. Повiдомляли, що вони роблять спроби перейти Вiслу десь бiля Демблiна. Авіація червоних вже бомбардувала Скірнівiце та Лович. Ми почали готуватися залишити Скірнівiце.

Я залишив свого помічника лейтенанта Стрийського в Берліні та наказав йому тримати зв'язок із полковником Вольфом і у разі необхідності телеграфувати мені. 25 грудня я отримав від нього телеграму, у якій мовилося, що негайно потрібна моя присутність в Берліні. Наступного дня я вирушив у Берлін. Я залишив дружину безперечно у небезпечній ситуації, але не міг взяти її з собою. У разі небезпеки я просив її намагатися дістатися Лодзя та приєднатися до мого брата, що там мешкав, і вже разом просуватися на захід. По приїзді у Берлін я з'ясував, що особливої необхідності приїжджати не було, тому що німці ніяк не реагували на мій меморандум. Однак упродовж декількох зустрічей з д-ром Арльтом та полковником Вольфом я відчув щирий тон, якого бракувало під час мого попереднього перебування в Берліні. Д-р Арльт пояснив, що справу перебрав заступник Гіммлера генерал Бергер з тієї причини, що я відмовився підкоритися генералові Власову. Д-р Арльт ні в якому разі не відступився, він продовжував активні спроби набути визнання Українського національного комітету. То було ясне свідчення щирого серця д-ра Арльта та його твердих проукраїнських переконань. Згодом я довідався, що він залучив усіх впливових німецьких політичних лідерів та користався престижем наших кавказьких друзів у досягненні своєї мети. Коли я приїхав, він організував мені кілька зустрічей з важливими німецькими лідерами, щоб я мав змогу особисто переконати їх у необхідності Українського національного комітету та всіх інших національних комітетів. Таким чином, до кінця грудня я вперше наблизився до професора Х.фон Менде, голови напрямку в Ост-Міністеріумі та правої руки Альфреда Розенберга. Д-р фон Менде був дуже освіченою людиною та повадився зі мною надзвичайно ввічливо. Я зустрічався з ним декілька разів в січні та в лютому і розповім про це у хронологічному порядку.

31 грудня я мав коротку зустріч з радником міністерства закордонних справ Б.Хілгером, важливою фігурою в оточенні Ріббентропа, який запросив мене 3 січня на конференцію у міністерстві. Хілгер був балтійським німцем, одруженим з росіячкою. Він обіймав високу посаду в міністерстві закордонних справ царської Росії та вільно володів російською. Він був відданий ідеї відновлення Росії, і тому, надаючи перевагу КОНРУ, був проти поділу Росії на національні

держави. Він автоматично був опонентом Українського національного комітету. В той час професор Кубийович був у Берліні, і я попросив його відвідати конференцію, щоб підтримати мою позицію. Однак він відмовився на підставі того, що офіційно він ще не має підпошення до Українського національного комітету, тому що останній ще не набув офіційного визнання.

Конференція з Хілгером відбулася у міністерстві закордонних справ у присутності декількох офіційних осіб з міністерства. Серед них крім д-ра Арльта та полковника Вольфа, зокрема, були: радник д-р Х.Фішер (він знав декілька мов, також українську, бо перед війною жив досить тривалий час в Україні), полковник Крьогер (він був делегатом зв'язку із генералом Власовим). Я був один, та почував себе у повному оточенні в такій складній ситуації.

Хілгер почав розмову ясно і твердо: якщо я визнаю верховенство генерала Власова, Український національний комітет буде засновано. У досить довгій відповіді (перекладав д-р Фішер) я був змушений пояснити: політичну позицію українців, продовження традиційної боротьби проти Москви, те, що Москва – червона чи біла – ніколи не дотримується свого слова. Тоді я послався на абсолютну політичну загадку, створену генералом Власовим, який в своїй празькій декларації декларував суверенітет України. У існуючих обставинах, назначив я, ідея підкорення Українського національного комітету КСОНРу просто абсурдна. Я визнаю, що висловився недипломатично. Мої завершальні слова були: “Ані я не піду на це, ані жоден з українців, гадаю, не погодиться визнати КСОНР, ніхто з нас навіть не буде говорити про це, ніхто з нас не хоче потрапити з-під ярма червоної Москви під ярмо білої, ми не є нація росіян, ми – нація українців”. Хілгер відповів: “В цьому нема потреби. Генерал Власов вже має українську секцію, яку очолили професори Богатирчук, Байдалаков, Форостівський, Музиченко та інші. Ніякий другий Український національний комітет не потрібний”. Це вразило навіть німців, я помітив, що вони були дещо приголомшені. Переговори були перервані, але д-р Арльт підійшов з дипломатичною пропозицією продовження того переговорів зі мною віч-на-віч. Під час конференції у мене було велике бажання збити пиху герра Хілгера та нагадати йому про нестійкість позиції Німеччини, але я мав силу стриматися.

1945 рік не дуже добре розпочався для мене та для моїх друзів серед українців та неукраїнців.

Берлін бомбили настільки часто і сильно, що не було й хвилини спокою. Я жив в готелі “Ексельсіор”, що в центрі міста, та кожні

декілька годин мав спускатися долу до сховища і проводити довгий час у повній темряві, тому що всі лінії електропостачання були перервані. Мене дивувало, як німці можуть ремонтувати їх так часто, незважаючи на значні пошкодження. Здається, то було напередодні Нового року, як під час нальоту я переховувався в метро під Фрідріх Гросе Плац і, коли впала велика бомба, мене вдарив по голові автоматичний компостер для проїзних квитків. Неприємного, мене винесли на свіже повітря. В такі моменти в голову приходять думки, як легко втратити... але я хочу ще децю зробити і тому відганяю такі думки.

Я не мав ще можливості зателефонувати гетьману П.Скоропадському, хоча перед від'їздом додому я зустрівся з головою гетьманського руху (асоціації за гетьманську державу) полковником Б.Гомзиним, про якого я згадував вище. 8 грудня я отримав листа від полковника Гомзина з Ванзее, що під Берліном, у якому мій давній друг писав: "7 грудня, 1944 рік. Дорогий та шановний Павле Теофановичу, наші колишні стосунки дозволяють вважати, що я можу звернутися прямо та відверто. Отож, я чув, що ви хочете поглинути у небезпечне море політики, або хтось хоче спонукати вас на це плавання. Гадаю, що перед тим, як прийняти рішення, буде доречно обговорити справи зі мною. Можливо, це принесе вам користь. Якщо ви згодні, приїздіть до мене додому, тому що я у ліжку та не можу виходити. Потискаю вашу руку. Слава Україні, слава гетьману. Будь ласка, приїздіть самі. Я приймаю тільки тих, кого запрошуюю. Ваш Б.Гомзин".

Я побачився з полковником Гомзиним 9 грудня. Незважаючи на те що він був зовсім хворий, ми довго розмовляли про організацію Українського національного комітету та про складну, небезпечну та невдячну роботу його керівника. Полковник Гомзин вважав, що і для комітету, і для мене буде шкідливим братися за цю роботу, не маючи політичного досвіду. Він дотримувався тієї думки, що мені слід відмовитися від організації комітету, тому що в існуючих умовах єдиний, хто може стати на чолі, це гетьман Павло Скоропадський, людина із значним досвідом та престижем. Мені буде запропоновано командування збройними силами, а полковника Сливинського буде призначено головою штабу (він був головою Генерального штабу в 1918 році під час правління гетьманату). Ми зважили всі можливості, і я не приховував песимізму відносно перспективи комітету, виходячи навіть тільки з позиції української еміграції в Німеччині, тобто поза межами радянського досягнення. Я відверто промовив, що із задоволенням відступлюся від цієї місії, якщо мою відставку буде прийнято президентом Ливицьким, полковником Мельником та паном Бан-

цeroю. Ось про все це ми говорили. Я не знаю, чи покійний гетьман мав якісь розмови про Український національний комітет із зазначеним паном, але у розмовах зі мною вони підтвердили свою попередню впевненість щодо моєї кандидатури.

29 грудня я попросив підполковника М.Калиновича, людину, наближену до гетьмана (оскільки він також працював у німецькій урядовій установі), запитати гетьмана, чи можу я відвідати його з офіційним візитом. То було узгоджено з президентом Лівіцьким, полковником Мельником та паном Бандерою. Гетьман надіслав мені запрошення відвідати його вдома в Ванзее 4 січня, тобто наступного дня після важкої для мене бесіди з герром Хілгером в німецькому міністерстві закордонних справ.

Мене привітав полковник Гомзин, що провів мене до гетьмана та представив йому. Гетьман розпитував про моє життя під німецькою окупацією, а потім підійшов до справи Українського національного комітету, висловлюючи переважно ті ж самі думки, що їх викладав полковник Гомзин, але він додав: "Я не можу погодитися підтримувати УНК під вашим керівництвом, тому за вами стоїть Андрій Миколайович (президент Лівіцький), і тому політика комітету буде м'якою, якщо ж комітет очолю я, ви отримаєте один з найвищих постів в армії". Єдиним свідком розмови був полковник Гомзин. Насправді, я хотів би уникнути небезпечного керування комітетом. Коли ж стало відомо, що комітет засновано, від імені гетьмана мене повідомили: він видав наказ членам гетьманського руху про те, що вони вільні вступати або не вступати в УНК та його осередки, а також їм дозволяється вступати до лав української армії.

Набагато пізніше, коли історія Українського національного комітету стала предметом обговорення серед еміграційних груп, в Канаді прогетьманська газета "Український робітник" від 8 квітня 1949 року надрукувала статтю за підписом "М.К.", у якій було подано абсолютно неправдиву інтерпретацію моєї розмови з гетьманом. З цього приводу я відразу послав листа полковникові Гомзину, але той заявив про свій нейтралітет. Тоді я звернувся до проф. Гришка, члена гетьманської організації, втрутитися у цю справу. Проф. Гришко та редактор газети д-р О.Рузов надрукували відповідне роз'яснення. Метою статті "М.К." було принизити Український національний комітет на мою роль, а також поставити гетьмана у незручне становище, так само як і полковника Гомзина, що був присутній при нашій розмові.

Я мав ще одну зустріч з полковником Гомзиним наприкінці січня, тоді я повідомив йому про визнання та організацію УНК.

23 Мої спроби врятувати дружину

В той період у Берліні, як і повсюди в Німеччині, була значна кількість біженців з України, що потрапили туди як за своєю волею, так і проти неї. Більшість з них працювали фізично, інші – наскільки їм це вдавалося – намагалися відшукати роботу за фахом. Наприклад, відомий математик, ректор Харківського технологічного інституту д-р Х.С. Рябокiнь працював на німецьку промисловість та науку і завоював велику пошану. Такі експерти влаштувалися у різноманітних установах та підприємствах. В Берліні я познайомився з проф. Рябокoном, М.А. Лiвицьким, П.І. Зайцевим, М.М. Ковальським, Т. Омельченком та іншими. Час від часу ми зустрічалися, щоб обговорити нагальну ситуацію та організаційні питання УНК.

М.А. Лiвицький навідався до мене в готель 12 січня та розповів, що він чув по радіо. Червоні перетнули Віслу на півночі та на півдні від Варшави, і Скірнівіце – під загрозою взяття. Я розхвилювався за свою дружину та заподіяв кроки, щоб з'єднатися з нею. Тільки наступного дня я міг дістати документи на проїзд до Скірнівіце через Лодзь. Потяг вирушав з Берліна в ніч з 13 на 14 січня, але ми не від'їхали далеко: почався нальот, і потяг декілька годин простояв в лісі. Нарешті я досяг Лодзя 15 січня¹ і побачив, що станцію розбито. Більше години знадобилося мені, щоб дійти до оселі брата, таксі не було. Місто мало жахливий вигляд: напередодні його бомбардували червоні. Було дуже холодно, земля була вкрита снігом. Здавалося, що всі люди рухалися на захід із санчатами з пожитками. Також йшли тисячі німецьких солдатів, але вони майже нічого не могли сказати про знаходження фронту. Попри безпокійні думки про долю дружини я все ж сподівався, що, можливо, вона приїхала до брата. Але коли я дістався до нього, її там не було. Брат сказав, що він намагався прийхати у Скірнівіце два дні тому, але поїзд бомбили червоні. Він

¹Можливі розбіжності у датах.

майже не втратив життя і не добрався до Скірнівці. Я уявляв собі, що могло трапитися з дружиною: вона могла загинути під бомбами або потрапити до комуністів. Я пішов до німецької комендатури та в'ясував, що вчора червоні взяли Скірнівці, і фронт зараз знаходиться у 40–45 км від Лодзя.

Ніч я провів у брата. Майор Я. Фартушний, особистий помічник президента Лівницького, приїхав в той час з Лацека до Лодзя. Ми залишили Лодзь пішки: мій брат із своєю дружиною пішли до Лацека, а з майором Фартушним – до Паб'яніце, звідки німецький комендант надавав нам транспорт – вантажівку – до міста Шрода. Відверто кажучи, я мав сумнів, чи виживу в дорозі: температура була значно нижче нуля, а на мені був тільки легкий плащ. Від Шроди до Познані ми їхали товарним поїздом на відкритій платформі. То було 18 січня. Всі наші спроби сісти на будь-який поїзд у напрямку на Берлін були марні. Всі евакуаційні поїзди були переповнені німецькими чиновниками з сім'ями та багажом. Зрештою я показав німецькому військовому поліцаю свій документ. Коли він прочитав: “Український генерал Шандрук”, підвів нас до поїзда, відкрив двері в вагон та закричав 20 особам, що були в ньому, дозволити нам сісти. Таким чином, стоячи та абсолютно затиснуті, через 14 годин ми доїхали до Берліна рано-вранці 20 січня. Добре, що лейтенант Стрийський залишив мій номер в готелі “Ексельсіор”, і я мовчки впав на ліжко та проспав десять годин.

За два дні з'явився мій брат та сказав, що президент Лівницький з родиною та помічниками перебирається далі на захід у південну частину Берліна. Згодом я дізнався, що подорож президента Лівницького – також в умовах голоду та холоду – не мала щасливого завершення. Я декілька разів просив д-ра Арльта якимсь чином допомогти президентові, і нібито він погодився.

Мої спроби відшукати дружину за допомогою д-ра Арльта серед евакуйованих також були марними.

Приблизно в середині січня я мав надзвичайну приємність зустрітися з уславленим німецьким генералом від кавалерії Е. фон Кестрінгом, гвардії генералом кавалерії російської царської армії в минулому, нині – адміністративним керівником усіх іноземних легіонів німецької армії: російського, козацького, кавказького, туркестанського, білоруського тощо. Зустріч організував доктор Арльт, і вони разом з полковником Вольфом були присутні. Власне, то була вечеря, в якій у повному складі брали участь члени генерального штабу. Після генерала найбільш колоритною фігурою був його помічник капітан Ганс ван Херварт, нині посол Західної Німеччини при дворі св. Джеймса. Генерал говорив російською. Стисло, але змістовно він розповів історію заснування легіонів та про свою участь в кампаніях 1941–1942 років в Україні та на Кавказі. Він висловив велику повагу до тих іноземних легіонерів, хто охоче або неохоче приєдналися до німецької армії, щоб боротися проти більшовиків заради визволення власних країн. В 1942 році він мав під своїм командуванням майже мільйон таких осіб, і за станом на 1942 рік значний відсоток – більш ніж 180 тисяч – становили українці, то було так зване УВВ (Українське визвольне військо). Українці носили на рукаві військову відзнаку у вигляді золотого тризуба на фоні блакитного щита.

Під час вечері я відзначився гарним апетитом, тому що вже деякий час голодував, і генерал це помітив. Після вечері він відвів мене в сторону, і коли ми залишилися наодинці, сказав з пересторогою, що він – член антигітлерівської коаліції і за проголошення своїх ідей впадав у немилість, особливо з боку Гімmlера. Останнього генерал вважав не тільки нетямущим у військових питаннях, але взагалі дурнем. Про доктора Арльта генерал говорив тільки схвально. Він також висловив надію, що я доб'юся успіху в організації УНК та дотримаюся того курсу, який так ясно намалював німцям, і за це за-

полював повагу багатьох з них. Генерал запевнив мене у своєму позитивному ставленні, але додав, що, на жаль, його голос вже не має реальної сили. Ще за столом перед усіма присутніми генерал попросив мене оцінити ситуацію, у якій опинилась Німеччина. Я трохи шіпкоків, але після хвилини роздумів прямо сказав: вважаю, що Німеччина програла війну, і тому потрібно негайно вивчити можливість встановлення миру з Заходом, щоб уникнути загрози з боку більшовиків, які, безперечно, не залишать Німеччину. Звісно, додав я, можна очікувати, що Німеччина “одужає” після жахливої катастрофи, тому що німці – нація трударів. Я нагадав історичні приклади, зокрема про наслідки першої світової війни. Я говорив російською, а доктор Арльт перекладав з деякими власними коментарями, що пом’якнували або, навпаки, підносили певні моменти моєї промови. Генерал, який добре знав російську, ледь помітно посміхався, коли помічав розбіжності. Приємна та вільна бесіда затягнулася до темної ночі. Моїм враженням від побачення була відвертість, також мені здалося, що воно було таємним. Іншої можливості бачитися з генералом у невимушеній обстановці мені не випадало, але ця зустріч у черговий раз довела відверте і дружнє ставлення до мене доктора Арльта.

Полковник Вольф навідався до мене 27 січня і сказав: “Генерал, чи хотіли би ви зустрітися з генералом Власовим? Можливо, ви зможете досягти певної угоди і ми матимемо змогу просунути у справі Українського національного комітету”. Я відповів: “Якщо генерал Власов буде і далі наполягати на тому, щоб УНК став частиною КОНРу, мені нема про що з ним говорити”. За попередньою домовленістю того ж дня я бачився з полковником Мельником, він ухвалив те, що я зробив, і додав: “Генерал, ви – солдат без достатнього політичного та діалектичного досвіду, Власов може взяти перевагу над вами”. Наступного дня я зустрівся з паном Бандерою. Він був протилежної думки і порадив мені спробувати поговорити з генералом Власовим, щоб відмовити його від втручання в українські справи. Пан Бандера сказав: “Нас не лякає те, що він може обдурити вас, панн обов’язок – говорити бодай з ворогами і з’ясувати, що вони від нас хочуть”. Сказати правду, для мого честолюбства це було приємно, маючи “карт бланш” від президента Лівіцького, з відчуттям того, що я буду виконувати бажання більшості, я зателефонував полковнику Вольфу і сказав, що згоден зустрітися з генералом Власовим. Ініціатором зустрічі виступив не я, і не доктор Арльт, що хотів крушити з місця справу комітету, а генерал Власов, або сам, або за порадою Хілгера чи Крьогера.

Я побачився з Власовим 30 січня на чудовій віллі в Дабендорфі біля Берліна. Протокол було суворо дотримано. В велику кімнату одночасно увійшли, з одного боку, ми з доктором Арльтом, з іншого, генерал Власов і Крьогер. Після офіційного знайомства німецькі особи залишили нас удвох.

Моє перше враження від генерала Власова було гарним: приемний чоловік мужнього типу, досить високий, у простому військовому кітелі без еполетів або інших військових відзнак. Обмінюючись першими формулами ввічливості, я помітив, що у генерала Власова дуже виразний та низький голос. За декілька хвилин німецький офіцер приніс пляшку коньяку та чарки. Я налив собі одну чарку, хоча не п'ю, а генерал Власов постійно підливав собі. Ми перейшли до справ, що мали спільний інтерес для нас обох. Я намагався говорити як можна менше та віддати ініціативу генералу Власову. Нарешті він поставив пряме запитання: чому я проти того, щоб Український національний комітет став частиною КОНРу як незалежне угруповання. Він вважав це цілком ймовірним, особливо відтоді, як КОНР вже мав українське відділення, що може органічно злитися з Українським національним комітетом. Він намалював оптимістичну картину влади КОНРу та Українського комітету як його частини та декілька разів підкреслив, що я буду його першим заступником не тільки у військових, але й у політичних питаннях. На тривалу доповідь в такому напрямку я відповів, що існує невеличка перешкода на шляху реалізації його планів "возз'єднання", цитую: "Український народ не є народом Росії, і червона Москва захопила Україну оманом, так само як 260 років тому вчинила царська Росія". Власов швидко перервав мене і сказав, що досить добре знає історію українсько-російських відносин, але всі ці війни – у минулому, а ми маємо йти разом, тому що роз'єднані та ворожі, ми втрачаємо силу, яка нам потрібна, щоб подолати більшовизм. Всі інші національні представництва також прямують тим курсом, що я взяв. Я відразу побачив пастку, поставлену для мене, і відповів, що, на жаль, Україна була змушена боротися не просто з більшовиками, але взагалі з московським імперіалізмом, і таким шляхом Україна буде йти і надалі. Примруженими очима з-під окулярів генерал Власов кинув на мене гострий погляд та змінив тему на "особисті перспективи" для мене. Я мовчки подумав, що незважаючи на студювання марксистської діалектики, ви дуже наївна людина, що вірить нібито фактор особистих амбіцій може мати на мене вплив. В той момент я й не помітив, як звів догори руку та повторив йому те саме, що вже казав німцям: ви підете своїм шля-

чом, я піду іншим, і лише в інтересах боротьби проти спільного ворога ми будемо координувати наші військові дії.

Після цього мені здалося, що генерал Власов дуже роздратувався та випалив, що я повністю руйную справу, в той час коли німці переживають труднощі, і що мені слід чекати наслідків. “Я розумію, що ви – політик”, – сказав генерал Власов. Запала довга тиша, бо я не бачив необхідності відповідати. Коли генерал Власов запитав, яким я вважаю розвиток подій на фронтах, я знов відчув спробу загнати мене в пастку. Я промовив, без сумніву, він більше, ніж я, обізнаний з ситуацією, він має комітет і штаб, я ж нічого не маю. Здалося, моя відповідь спровокувала його або він вже забагато випив, тому що почав гаряче розповідати, що за два-три місяці буде мати шість дивізій і зробить похід на Україну. Я контролював себе впродовж всієї розмови, але зараз я не міг далі стримуватися, я підскочив запитуючи: “Чому саме на Україну?” Власов відповів: “Бо матеріальні ресурси там кращі, а люди вороже ставляться до більшовиків”. Я знов відповів, що він помиляється, вважаючи, що Україна ворожа тільки до більшовиків. Українська нація ворожа до всіх москалів без винятку, і якщо вони атакуватимуть Україну, населення буде боротися і з ними. Власов втратив рівновагу та вигукнув: “Я збираюся побити вас та ваш народ”. Моя відповідь була тихою та спокійною: “Можливо, що ви всіх нас розіб’єте, те саме намагалися зробити Денікін з Врангелем”. Тут Власов, мабуть, переборов своє роздратування та сказав: “Добре, якщо ви не хочете йти разом, ви не зобов’язані. Не будемо сперечатися, та у будь-якому випадку ми мали приємну розмову”. Не думаю, що уся розмова була приємною для нього, але нічого не сказав, розуміючи, що то було виявлення його діалектики. Генерал Власов закінчив нашу бесіду словами: “Добре, що принаймні ви погоджуєтесь координувати наші дії проти червоних”. Я ще раз підкреслив, якщо ми будемо партнерами, буде політичною та військовою помилкою думати про похід на Україну. Я нагадав, що військова історія свідчить: всі загарбницькі походи на Україну крізь так звані Смоленські ворота були невдалими завдяки помилкам загарбників, які генерал Власов не повторюватиме!

Ми розмовляли дві з половиною години. Власов задзвонив у дзвоник, і увійшли доктор Арльт та полковник Крюгер. Тепер я взяв гру на себе: я не дозволив генералу Власову говорити, тому що боявся, він міг спробувати зробити хибний звіт про те, що мовилося між нами, та знов могла б початися суперечка. Отож, я перший почав інформувати німців про переговори. Я закінчив і підвівся попроща-

тися з генералом Власовим та полковником Крюгером. Генерал Власов не мав жодного слова заперечення щодо моєї версії, тільки додав: “Яка впертість!” Коли ми вийшли, доктор Арльт посміхнувся та іронічно промовив, що ви перемогли, але ця перемога є “пірровою”.

То був останній раз, коли я бачив генерала Власова, і ми ніколи не обмінювалися “посланцями.”

Мій готель “Ексельсіор” загорівся від запальної бомби, і я переїхав до готелю “Еспланад”, але ненадовго, бо й він згорів. Я перебрався до готелю “Кант” в один номер з отаманом Т. Бульбою-Боровцем, а згодом отримав окрему кімнату. Ще в “Еспланаді” я розмовляв з українським митрополитом Полікарпом (Сікорським). Він розповів, що німці просили його висловити свою думку.

Декілька днів потому я дізнався, що доктор Арльт “виїхав у відрядження”, гадаю, то був один з результатів нашої “піррової” перемоги. Стало скрутно з харчами, за моїми щоденними потребами стежили мої помічники капітан В.Сердюк та лейтенант Стрийський.

Одного лютого дня до мене прийшов полковник Вольф та повідомив, що шеф СД (таємної поліції) полковник Вольф (збіг обставин) хоче зустрітися зі мною. Наш полковник Вольф запевнив, що я у безпеці. Ми пішли до полковника Вольфа разом. Він здався мені розумним та освіченим і зовсім безпечним. Він пошкодував, що не прийшов до мене сам, а також про брутальне обходження зі мною у гестапо в 1940 році. Нарешті ми наблизилися до питання, яке він хотів почути з моїх вуст: чому я відмовився співпрацювати з генералом Власовим. Після мого пояснення німецькою – для мене то було випробуванням – Вольф перейшов до справи організації українських військових формувань за умови створення Українського національного комітету. Мені було потрібно найкращим чином виплутатися з поганої ситуації і я сказав те, що думав.

Увесь день 3 лютого Берлін сильно бомбили. Коли в черговий раз по радіо заголосила сирена тривоги, я вирішив відїхати від міста так далеко, як тягнеться лінія метро – до станції Ванзее. На станції я зустрів В.А. Доленка, який разом з професором В.В. Дубровським та професором М.О. Ветуховим також їхали до Ванзее, де знаходилася сім'я професора Дубровського. Ми провели цілий день на станції Ванзее і мали вдосталь часу, щоб обмінятися думками щодо нагальної ситуації та, зокрема, щодо Українського національного комітету. Я був вражений тим фактом, що пан Доленко детально розпитував мене про мої плани щодо формування армії. Те ж саме відбувалося у розмовах з українськими та німецькими цивільними керівниками.

12 та 14 лютого я ще мав бесіду з професором фон Менде. Він поставив мені низку запитань щодо планів організації, роботи та співробітників Українського національного комітету та занотував всі мої відповіді. Я зробив висновок, що хтось з високих чинів хоче знати подробиці. Фон Менде також цікавився моєю думкою відносно того, щоб взяти під командування УНК всіх українських військових та їхні угруповання в німецькій армії.

19 лютого я зустрівся з доктором Фьолем, який вразив мене як фахівець з психології або розвідки. Його завданням було вивчити мою особу.

Нарешті 21 лютого я знов побачився з доктором Арльтом та довідався від нього, що справа визнання УНК вступила у нову фазу. Він розповів, що заплановані офіційні зустрічі: з міністром Альфредом Розенбергом, з державним секретарем Штейенграхтом, доктором Штрібером та іншими важливими особами, які не тільки допоможуть мені із визнанням УНК, але й в його подальшій діяльності. Найважливішим було те, що питання національностей передали від полковника Шпарманна генералу доктору Вайхтеру. Між іншим, полковник Шпарманн був приємною та вихованою людиною. Доктор Арльт обережно висловився, що все це добрі ознаки, хоча в його голосі не було впевненості. Наступного дня полковник Вольф запропонував мені приватне помешкання під Берліном у будинку відставного генерала. Я скористався нагодою дихати вільніше, ніж в Берліні під постійним бомбардуванням. Через день доктор Арльт та полковник Вольф відвідали мене на новій квартирі, і доктор Арльт сказав з посмішкою, що як "підготовчу роботу у створенні УНК" він пропонує мені дві великі кімнати в будинку на Фербеллінер Плац. Там уже працював генерал Вайхтер, вони з полковником Вольфом також мали там офіс. Так мені буде зручніше контактувати з ними. Коли я подивився кімнати, вони виглядали розкішно, особливо в умовах Берліна того часу. Здавалось, там була непогана вентиляція як для зими, хоча шибок бракувало і вікна були затягнуті папером.

Згодом мені стало відомо, що генерал Вайхтер та доктор Арльт вважали, що мені необхідно зустрітися з заступником Гімлера генералом Бергером, щоб просунути справу УНК, й домовилися з ним про зустріч зі мною. Не знаю, що саме доктор Арльт розповідав про мене генералу Бергеру, бо той дуже люб'язно привітався та висловив співчуття з приводу неможливості відшукати мою дружину. Я був зворушений. Наша розмова була короткою – ніяких обіцянок з його боку – так би мовити, без завершення. Однак я мав змогу розповісти йому, що активно боровся за Україну і ніколи не припиню цієї

боротьби незалежно від того, буде створено УНК чи ні. Незабаром доктор Арльт приніс мені цінний подарунок від генерала Бергера – автоматичний пістолет “Вальтер” з написом на золотій рукоятці. Потім мені шкода було з ним розлучитися.

Наступного дня після зустрічі з генералом Бергером я зустрівся з генералом Вайхтером. Ми мали тривалу розмову в присутності доктора Арльта, полковника Вольфа та полковника Шпарманна. В ході розмови я сформулював концепції створення УНК та української армії. Я записав та виклав нижчевказане:

1. Український національний комітет має бути визнаним німецьким урядом, акт визнання має проголосити виключно міністерство закордонних справ, тому що я виступаю як офіційний представник українських політичних організацій.

2. УНК розповсюдить свою політичну декларацію, його представники повинні мати право виступати публічно та робити політичні заяви, тобто до УНК треба ставитися як до визнаного партнера Німеччини.

3. УНК буде єдиним офіційним представником України в Німеччині (у мене на меті було усунення української секції КОНР).

4. УНК слід мати екстратериторіальні права в Німеччині як представництву української нації.

5. Всі осередки громадянської та військової влади в Німеччині повинні визнавати акти та документи УНК, останні слід розглядати як офіційні документи.

6. УНК повинен мати авторизоване право вступати у зв'язок з політичними представництвами інших націй, пригноблених Москвою.

7. УНК вимагає право сформувати Українську національну армію на німецькій території, і всі солдати, українці за походженням, як окремі, так і в складі українських формувань, які охоче чи неохоче приєдналися до німецької армії, мусять бути переведеними до Української національної армії, а всі громадянські та військові установи Німеччини мають допомагати УНК в цьому.

8. Українська національна армія буде служити під українським національним прапором та під власним командуванням, нею буде ідейно керувати УНК. Армія присягне на вірність українському народу.

9. УНК матиме право поширити правовий захист на всіх осіб української національності, таких що живуть на території Німеччини як наймані робітники (наймити), та буде вимагати, щоб їм були надані рівні права із громадянами інших національностей.

Нарешті я додав як інформацію до роздумів той факт, що УНК буде шукати шляхів встановлення контакту із командуванням спільників, щоб повідомити їм про УНК та про українську справу; УНК знайде відповідні засоби проголосити готовність Української армії кооперуватися з Німеччиною у боротьбі проти спільного ворога — Москви.

Окремий наголос я зробив на вимозі, щоб усі солдати, які силою утримуються на західному фронті і тому змушені боротися проти спільників, були негайно усунені з фронту та поступили під командування УНК.

Я закінчив словами: “Я візьму на себе керування УНК тільки за умови згоди із останньою та усіма іншими вимогами”.

Можливо, у трохи зміненій формі, розвиненій більше ніж “по-перше... по-друге... по-третє...”, я вже викладав напередодні ці вимоги доктору Арльту, професору фон Менде, отож генерал Вайхтер був готовий їх почути та не виглядав здивованим, хоча німці дійсно розглядали нашу позицію як позицію емігрантів.

З декларації німецького уряду стане очевидним, що всі мої вимоги було прийнято, включаючи право на відрядження делегації до командування силами спільників. Про це буде далі.

Після деякого міркування генерал Вайхтер відповів, що він розуміє мою позицію і в існуючих обставинах для мене це єдина можлива схема дії. Він особисто дуже радий, що я так переймаюся долею українських солдатів, тобто і долею української дивізії “Галичина”, що він допомагав у її створенні та відчуває себе відповідальним за її майбуття. Далі він запропонував: мені слід знайти можливість заявити принаймні про військову кооперацію з генералом Власовим. Я відповів, що така кооперація буде ймовірною, якщо генерал Власов позитивно ставитиметься до УНК, формально я вже висловив це у 6 пункті моїх вимог, оскільки генерал Власов веде боротьбу за звільнення російського народу, то в нього нема причини вороже ставитися до України. (Як тоді, так і зараз особисто я думаю та думаю протилежне.)

Моїми перекладачами були доктор Арльт та полковник Вольф, який добре володів польською. Вони нічого не упустили, я слідкував, оскільки мого знання німецької вистачило. Розмова затягнулася на три години, я був абсолютно виснажений, але задоволений.

25 лютого я та доктор Кубийович (він приїхав з Любліна, місцезнаходження Українського центрального комітету) були запрошені на вечірню додому до державного секретаря доктора Штрібера. Док-

тор Арльт також був присутній. Під час розмови з доктором Штрібером я відчув, що ситуація прояснилася, тому що у привітанні він згадував Український національний комітет як такий, що вже існує.

Всупереч таким політичним успіхам я майже завжди був голодним, як і німці. Я погодився на план, запропонований деякими моїми офіцерами, і відрядив капітана Сердюка та лейтенанта Мартинюка в Люблін із завданням: привезти звідти продукти харчування. За попередніми даними продукти було евакуйовано з Кракова. Через декілька днів складної подорожі вони повернулися з пустими руками. Їжа там була, але хтось з чиновників прогавив час, нарешті не було вагонів, і запаси потрапили в руки радянських військ.

Я порадився з доктором Арльтом, а потім провів деякий час у бесідах з нашими політичними представниками відносно персонального складу ради УНК та планів подальшої роботи.

На перехідний період, доки не набрані люди на постійну роботу, мені треба було зібрати тимчасових робітників, які будуть одночасно працювати і в офісі Українського національного комітету, і в штабі армії.

У переговорах з полковником Мельником, паном Бандерою та паном Доленком я зазначив, що надаю їм повну свободу дії у виборі кандидатів до ради УНК, бо вважав, що організації повинні робити це самостійно. Однак я наголосив, що професор Кубийович стане моїм заступником. На мою думку, рада комітету має складатися з п'яти членів та секретаря: я (голова ради), професор Кубийович (заступник голови), один член від нової хвилі емігрантів зі східної України, по одному представникові від ОУН(м) та від ОУН(б). Пан В.А. Доленко хотів, щоб східну Україну представляв або професор Дубровський, або професор Ветухів, але обидва відмовилися. Тоді Доленко звернувся до О.П. Семененка, правника з Харкова, і той погодився.

Обидві фракції ОУН висловились за те, щоб професор Кубийович вважався представником західної України; їхні організації не мають кандидатів для бюро УНК. Їхнє ставлення мені було зовсім незрозумілим. В той час ситуація на фронті цілком прояснилася: навіть випробувати долю? Більше того на останній зустрічі з полковником Мельником у присутності пана Д. Андрієвського та пана О. Бойдинюка останній запитав мене: "Генерале, що ви робите на Фергелінгер Плац?" Звісно, я міг запитати його теж саме, бо як він бачив мене там, він сам повинен там бути. Ця остання розмова була досить напруженою, усі присутні вважали, що надалі немає сенсу залучатися до діяльності УНК: "червоні" у воріт Берліна, союзники перетинають Рейн. Найкращим виходом для мене було б, користуючись хаосом, перебратися на Захід та заховатися до приходу союзників. Однак існувало велике "але"... Вони забули, що я солдат, який має честь та гідність, я не втечу і не заховаюся. Можливо, вони хотіли забути, що втягнули мене в цю ситуацію, після всіх попередніх переговорів і зусиль мені не просто буде відступитися та сказати доктору Арльту, що полковник Мельник відкликав мій мандат, наданий ОУН. Ми не

можемо відсекти доктора Арльта, який так багато зробив для справи УНК, навіть якщо правильно те, що політики не мають почуттів... Я мав сумніви, чи серйозно міркували ці пани над тим, що “Гімлерівська” Німеччина ще має достатньо сили для боротьби і може знешкодити нас усіх, включаючи доктора Арльта та генерала Вехтера. Мені здалося дивним, що ці зовні серйозні особи втратили із зору той факт, що на нас дивляться і розраховують наші друзі та союзники: кавказці, білоруси, козаки, туркмени та інші. Не розумію, як вони могли забути про невідкладну потребу врятувати солдатів дивізії “Галичина”, становище якої вкрай ненадійне: у разі капітуляції Німеччини існує загроза її передачі більшовикам. Наша розмова завершилася тим, що полковник Мельник залишив за ОУН(м) право вийти зі складу УНК.

С.Бандера з іншої групи ОУН зайняв зовсім протилежну позицію: “Повна підтримка до самого кінця незалежно від того, яким він буде.” Організація ОУН(б) та її члени завжди поважали справу, яку мені було довірено, та надавали мені підтримку стільки, скільки існував УНК.

Все це змінило мої плани щодо складу керівного органу УНК. Комітет складатиметься з представників України за територіально-еміграційним принципом, тобто О.Семененко представлятиме східну Україну та нову хвилю емігрантів, В.Кубийович – західну Україну та її емігрантів, я – “старих” емігрантів. В.А. Доленко та професор Кубийович з готовністю ухвалили такий план, в цей непростий момент вони морально підтримали мене. В.А. Доленко запропонував кандидатуру пана П.Терещенка, “старого” емігранта, на посаду секретаря.

Незважаючи на все, я почував себе ніяково, бо не міг порадитися з президентом Лівіцьким, єдиною людиною, що могла дати мені добру пораду та необхідну підтримку. Я вирішив заїхати до нього, як тільки матиму можливість. Це сталося 26 лютого. Президент Лівіцький дуже тепло привітався зі мною, вислухав детальний звіт про ситуацію, а потім сказав, що пан Бойдинюк вже був у нього та просив, щоб я змінив своє рішення щодо УНК. Головним аргументом пана Бойдинюка було те, що українських політичних лідерів можуть звинуватити у колабораціоналізмі з німцями. Я відповів, що два місяці тому пан Бойдинюк не висував такого припущення, хоча й тоді ситуація була такою ж заплутаною. Президент Лівіцький повністю зі мною погодився та сказав: “Моя душа завжди з солдатами, я розумію їхню логіку, і тому я зараз з вами, але заради спокою знайдіть шлях та звільніться від залежності від політичних органі-

ції. Я завжди дотримувався думки, що політикам слід учитися в солдат. Можливо, ви пам'ятаєте, як казав Клемансо: "Політика надто складна, щоб довіряти її генералам". Хоча я вважаю, що все залежить від особистості". Я попросив президента Лівіцького дозволити мені взяти його працівників: генерала О. Вишинського (командира 7-го голубого полку у 1919 році, про який я згадував вище) та майора Я. Фартушного. Президент погодився, сказав лише запитати їхньої думки. Я легко їх знайшов, бо всі жили в одному передмісті. Обидва дали свою згоду та невдовзі приєдналися до мене у Берліні.

Треба зазначити, що ані я, ані УНК не мали фондів на поточні витрати і на платню. В мене жеврілася надія, що лідери наших політичних організацій візьмуть це на себе, але я не наважувався запитати. Професор Кубийович був реалістом, він не забув про фінансові питання: одного дня він прийшов до мене з касиром паном А. Миланичем та простягнув 5 тисяч німецьких марок.

Мене почали відвідувати багато військових різних рангів, і кожен наполягав на особистій зустрічі. Серед них був генерал М.О.Павленко, він прийхав з Аугсбурга та запропонував свої послуги. Я міг надати цьому генералові у відставці посаду голови військової наглядової ради УНК, яку я створив спеціально для нього. Генерал погодився. Грошей на зворотну дорогу до Аугсбурга у нього не було, і я позичив для нього в лейтенанта Мартинюка 500 марок.

Доктор Арльт також пам'ятав про мої фінансові потреби та запропонував мені 20 тисяч марок від професора фон Менде. Я направив лейтенанта Мартинюка взяти гроші та видати розписку, що вони отримані як позичка для УНК. Після візиту до президента Лівіцького я повернувся в Берлін та мав розмову з доктором Арльтом про УНК під новим кутом зору: труднощів, що виникли у частини українців. Однак замість прямої відповіді він сказав, що всі формальності на шляху до визнання УНК німецьким урядом виконано, мої вимоги задоволено та офіційна декларація акту визнання відбудється – як я й просив – в міністерстві закордонних справ, але треба ще кілька днів, щоб подолати технічні ускладнення. Доктор Арльт порадив не чекати на завершення формальностей та закінчувати організаційну роботу якнайшвидше, бо ситуація на східному фронті небезпечна. У мене майже не вирвалося: "Надто пізно", – але я вчасно стулив рота, тому що він не був відповідальним за те, що відбувалося.

Я попросив доктора Арльта допомогти мені відшукати полковника П.Самусіна, бо хотів призначити його головою штабу армії, але

даремно. Тим часом у Берлін приїхав полковник А.Валійський, і я віддав цей пост йому. Досвідченого офіцера майора Д.Бакума я призначив шефом канцелярії та інспекційного відділу. Постачання я довірив своєму братові полковнику О.Шандруку-Шандрушкевичу, на його прохання касиром та квартирмейстром зробив лейтенанта Мартинюка. Капітан Сердюк та лейтенант Стрийський були моїми офіцерами зв'язку, а коли прибув майор Я.Фартушний, він став моїм особистим помічником. Разом з майором Я.Фартушним приїхав і генерал О. Вишнівський. Останній перебрав військові справи УНК як мій заступник. Я попросив митрополита Полікарпа (він перебував в той час у Берліні) призначити єпископа Української національної армії, але єпископа не знайшли, і тому він призначив протоієрея Білецького протопресвітером армії. Полковник Ружицький, адвокат (я згадував про нього вище), став військовим адвокатом генералом УНА.

Багато офіцерів, які тепер були підпорядкованими штабу нашої армії, були українськими офіцерами в період 1917–1920 рр. Тепер більшість з них носили цивільний одяг, деякі – німецьку форму, їхні звання стали нижчими. Вони дезертирували з німецьких формувань, впевнені у захисті УНК. Тим, чиє звання було нижчим – тобто колишні полковники служили майорами – я наказав відновити їхні повні регалії та видав документи, що підтверджували їхню підпорядкованість до УНК. Я негайно почав роботу зі створення знаків відзнаки для солдатів УНА і звернувся до своєї роботи на цю тему в українському штабі в період 1928–1936 рр. Я зіткнувся з нездоланими труднощами. Не можна було відшукати наші традиційні зірки, не кажучи вже про тризуби та стрічки. Визначаючи відзнаки для чинів, треба було вирішити: вміщувати їх на комірці, на рукаві або на плечах. Оскільки радянські відзнаки носилися на комірцях та на рукавах, наші я наказав носити на плечах.

Багато проблем було із добором форми для мене. Нарешті мені довелося вдягти шинелю німецького взірця, тому що матеріалу для пошиття нової або для лагодження німецької не було. На лівому рукаві моєї шинелі я мав тризуб з жовтої тканини. Також неможливо було купити або замовити фуражку, тому я носив звичайну німецьку, прикрашену значком-тризубом, який мені дав один з солдатів. Наша форма – це можна бачити на фотографіях – була традиційною, еполети були згідно з моїм дизайном, розробленим ще під час роботи в штабі українського міністерства військових справ. Крім того, я носив хрест Симона Петлюри.

Багато офіцерів почали приходити до нашого штабу у званнях генералів і нижче. Один з них, що давно був у відставці, почав говорити дурниці про наше ставлення до німців та про необхідність організації одночасно двох дивізій. Я подумав: він або провокатор, або божевільний. З трудових таборів та таборів для військовополонених почали прибувати делегації з проханням забрати їхніх колег з таборів до армії або перевести до табору тільки для українців, тому що росіяни енергійно агітують усіх вступити до лав генерала Власова. З іншого боку, таємні комуністичні агенти говорять людям нікуди не вступати, тому що їх усіх звільнить Червона Армія. Полонені українці мали перевагу – вступити до українських збройних сил, і це спричиняло в таборах бійки, українці не були впевнені за своє життя. Я поговорив з доктором Арльтом, та за декілька днів у моє розпорядження було надано військовий табір у Німеку поблизу Берліна. В ньому можна було розмістити три тисячі чоловік. Я відразу створив там пункт призову 2-ї української дивізії, яка спочатку називалася “Українська протитанкова бригада”. Я планував перейменувати дивізію “Галичина” на Першу українську дивізію, як тільки дозволять обставини. Усіх, хто бажав вступити в Українську національну армію, направляли до табору в Німек, і невдовзі ми зібрали 2 тисячі чоловік. Доктор Арльт допоміг мені дістати форму (на жаль, німецьку), продовольство та зброю. Я наказав носити на фуражках та на рукавах українські національні кольори – блакитний та жовтий. Багато солдатів були вже готові: на їхніх рукавах були жовті тризуби на блакитному тлі. Полковник генерального штабу П. Дяченко, якого я призначив командиром бригади, наказав усім солдатам носити тризуб, і це було виконано за декілька днів. Полковник Дяченко енергійно взявся до роботи, за два тижні бригада була справжньою бойовою одиницею. Я інспектував бригаду та помітив, що солдати у задовільній фізичній формі, незважаючи на інтенсивні тренування. Кількість хворих значно зменшилася.

8 березня у розмові з професором Кубийовичем ми намагалися знайти шлях ширшої легалізації УНК серед української сторони. Він запропонував обговорити справу на зборах видатних українських представників, які він скликав у Веймарі 12–14 березня з метою визначення допомоги українським громадянським емігрантам з боку Українського центрального комітету (УЦК) та можливої ліквідації останнього. Тепер його функції перейшли до УНК. В конференції крім доктора Кубийовича взяли участь: його заступник в УЦК відомий адвокат доктор К.Панківський, В.Доленко, професори В.Дуб-

ровський та М.Ветухів, доктор М.Шлемкевич, пан А.Миланич, пан А.Фігол, доктор К.Стефанович, підполковник Бізанц та інші, прізвища яких я, на жаль, не занотував. Було приблизно 16 осіб. По-перше, збори заслухали мою доповідь про військову ситуацію, а потім про організаційні питання УНК. Я особливо висвітлив труднощі, що виходять з нового ставлення ОУН(м), та наголосив, що таке ставлення виходить з їхніх найкращих намірів щодо української справи. Я закінчив доповідь словами: “Що нам робити?” Здається, першим після мене говорив доктор К.Панківський. Він дуже переконано закликав усіх українських емігрантів у Німеччині та в областях, окупованих Німеччиною, підтримувати УНК. Пан В.Доленко, доктор Шлемкевич та всі інші ясно говорили про необхідність продовження роботи УНК. Професор Кубийович говорив про важливість існування УНК для порятунку наших солдатів. Голосів незгодних не було, не було навіть сумнівів. Конференція одностайно ухвалила мою кандидатуру на посаду президента УНК.

Тоді мені спала на думку нова концепція УНК: виключити формальне представництво наших політичних партій в УНК та встановити анонімний фактор “українська громада”. Мою нову ідею схвалив уряд УНР у особі президента А.Лівицького та ОУН(б) у особі її лідера Степана Бандери.

Після конференції я поїхав побачитися з президентом Лівицьким, який мешкав неподалік Веймара. Я доповів йому та виклав свою нову ідею. Він був дуже задоволений і сказав: “Я знав, що ви знайдете вихід”. Потім я розповів про проблему вищого командування УНА: УНК видав резолюцію про призначення мене командуючим УНА, але особисто я та багато наших солдат дбаємо про законність та хочемо отримати наказ про моє призначення від вищого командування армії УНР. Президент Лівицький пообіцяв мені це зробити, і за декілька днів я отримав наказ.

*“НАКАЗ. Армії та флоту Української Національної Республіки.
№8. 15 березня, 1945 р.*

Генеральному штабу: генерал-лейтенант Генерального штабу Павло Шандрук призначається командуючим Української національної армії з 15 березня 1945 р.

(Підпис): А.Лівицький, Головнокомандуючий; (підпис) М.Садовський, генерал-майор, виконуючий обов'язки міністра з військових питань. Копію з оригіналу завірено: (підпис) А.Нозаченко, підполковник. Печатка”.

Після повернення в Берлін доктор Арльт повідомив мене, що 15 березня у міністерстві закордонних справ відбудеться офіційне прийняття. Державний секретар Г.Штейенграхт оголосить текст та дасть мені декларацію німецького уряду про визнання УНК під моїм керівництвом. Я б хотів, щоб доктор Кубийович був присутній на церемонії, але він ще не повернувся з Веймара.

Я вдягнув чорний костюм, який взяв напрокат, і доктор Арльт та полковник Вольф повели мене до міністерства. Там було багато представників вищого командування та німецькі громадські видатні діячі. Серед них секретар бюро пропаганди Г.Алькен. Доктор Арльт у формі підполковника представив мене. Невдовзі державний секретар міністр Штейенграхт, у повній формі з усіма регаліями та погонами, увійшов до зали аудієнцій. Він наблизився до мене та вибачився, що через хворобу не може бути присутнім міністр Ріббентроп. Штейенграхт став переді мною та після привітання зачитав текст декларації і протягнув його мені. Подаю текст декларації:

*“Рейхсміністр Альфред Розенберг. Берлін, 12 березня 1945 р.
Генералу Павлу Шандруку, Берлін – Шарлоттенбург.*

З метою надання можливості повноцінної участі у вирішальній фазі війни з більшовизмом та запровадження належного порядку в міжнаціональних стосунках у Європі від імені уряду Німеччини я визнаю діючий орган національного представництва України, заснований вами як Український національний комітет.

Я проголошую:

(1) Український національний комітет – єдине представництво українського народу, яке визнає уряд Німеччини;

(2) Український національний комітет має право представляти інтереси майбутньої України та проголошувати це у своїх деклараціях і маніфестах.

Після остаточного з'ясування справи і зібрання всіх українців, які служать у німецькій армії, я вимагатиму, щоб усі українські формування були зібрані разом для створення Української визвольної армії.

(підпис) Розенберг”

Міністр Штейенграхт додав на словах (бо мої вимоги були усні), що уряд Німеччини дає дозвіл негайно вжити заходи і за допомогою доктора Арльта відізнати українських солдатів із формувань на західному фронті. Посміхнувшись, він зауважив, що такий наказ уже ви-

даний командуванням Вермахта, але наказ запізнився, бо українці дезертирували звідти.

Хоча я не запитував, міністр Штейенграхт пояснив, що декларацію уряду Німеччини підписано міністром Розенбергом внаслідок перерозподілу повноважень всередині уряду.

Подали вино та канапки. Я підрахував кількість присутніх – загалом тринадцять осіб разом зі мною. Всі поздоровляли мене, а доктор Фішер (я згадував його вище) сказав найкращий комплімент. Він промовив українською мовою: “Ви один з небагатьох, хто знає, як завоювати німців без боротьби. Ваше ім’я пролунало на всю Німеччину”. Державний секретар доктор д’Алькен пояснив, що німецьке радіо вже передало новину про УНК, та з усіх боків запитують: “Хто такий цей генерал Шандрук?” Міністр Штейенграхт поговорив зі мною ще декілька хвилин, він наважився зауважити, що німцям варто покаятися: вони не наважилися вчинити цей акт у 1941 році. Він не згадував імена, але я здогадався, кого він мав на увазі.

Коли ми вийшли, доктор Арльт сказав: “Нас завоювали союзники, а ви допомогли нам завоювати Гітлера”.

Під час проголошення декларації я знову подумав: “Надто пізно”. Всі присутні, можливо, подумали так само, тому що зараз не було сили, яка могла б їх врятувати, звичайно, ані УНК, ані всі комітети разом. Єдиним поясненням було те, що доктор Арльт і генерал Вехтер прагнули реабілітувати себе і, мабуть, усіх німців “перед українською історією” і, напевно, хотіли врятувати українську еліту. То була правда, якщо ми розглянемо особисті риси цих двох чоловіків та їхню роль в житті українства. Вони могли виконати це завдяки внутрішній силі німецького народу, ніхто не міг перешкодити їм в тих обставинах.

Отож, відбулося. Важко уявити, що коїлося у мене в душі. Я тільки міг сказати одне речення доктору Арльту: “Більшовики біля Кестріна”. (60 км на схід від Берліна.) Проте то була подія: коли я прийшов в офіс, я відразу отримав численні поздоровлення від друзів та союзників, кавказців, козаків, білорусів, туркменів та інших, хто також створював свої національні комітети.

26 Працівники УНК і УНА за роботою

Численні термінові завдання чекали УНК, і було зрозуміло, що з деякими справами доведеться поквапитися. Найбільшою перешкодою для запровадження будь-яких кроків була ситуація в Німеччині. Зв'язок і транспортне сполучення були зруйновані настільки, що неможливо було пересуватися навіть у межах Берліна, і все більше часу доводилося витратити перебуваючи в бомбосховищах.

Найважливішим завданням була легалізація УНК, тобто розробка та прийняття його хартії. 17 березня я запросив на збори членів УНК: професор В.Кубийовича, правника (адвоката) О.Семененка і пана П.Терещенка (він був інженером). Порядок денний був таким: обговорення складених мною тез хартії, призначення командуючого УНА та розробка Декларації УНК та закликів до українських військових і до української громади. Я запропонував ще декілька інших питань, а саме: обговорення шляхів встановлення контактів з союзниками; проблема евакуації українців на захід (вони не повинні потрапити до більшовиків); проблема своєрідного оподаткування українців для збирання коштів; проблема преси та інформації; моє відвідання 1-ї Української дивізії, яка за звітами німецького командування південного фронту може бути роззброєна та інтернована як ненадійна; проблема контролю за працівниками "Української пропаганди" під керівництвом майора К.Дацька тощо.

Пан Семененко зазначив, що стан його здоров'я не дозволяє йому брати участь у роботі УНК і за декілька днів він має виїхати на захід. Він запропонував, щоб обов'язки ради УНК були передані мені як президентові УНК, тобто я маю приймати рішення і нести за все персональну відповідальність. Професор Кубийович і пан Терещенко приєдналися до цієї пропозиції. Терещенко додав, що він також їде на захід та зникне у підпіллі. Я запитав професор Кубийовича, як довго він збирається бути в Берліні, щоб у разі необхідності я міг з

ним порадитися. Професор відповів: “Це буде залежати від обставин, але безперечно недовго”.

За рішенням № 1 рада УНК надала мені широкі повноваження без обмежень та без контролю; за рішенням № 2 призначила мене командуючим УНА з усіма привілеями головнокомандуючого. Члени відмовилися обговорювати інші проблеми, які мали відношення до рішення № 1. Після цього я не бачив ані пана Семененка, ані пана Терещенка, і тільки декілька разів звертався за порадою до професора Кубийовича.

Невдовзі, можливо, це було ще перед 15 березня, наш політичний представник в 1-й Українській дивізії доктор Л.Макарушка прибув до мене з Австрії, де знаходився фронт, на якому перебувала дивізія. Він ознайомив мене з ситуацією, і я пообіцяв незабаром відвідати дивізію.

Наступна проблема, яку треба було вирішувати, стосувалася української преси і радіо: потрібно було інформувати українців, а також наших друзів і союзників – кавказців, білорусів, козаків та ін. – про становище та роботу УНК. В той час в Берліні видавалася українська газета, її головним редактором був пан Богдан Кравців. Пан Кравців завітав до мене з візитом ввічливості та запропонував у розпорядження УНК газету “Голос”. Я подякував йому, попросив продовжувати друк і підтримувати зв’язок зі штабом армії, що буде постачати йому матеріали. Однак майор К.Дацько, який був шефом “Української пропаганди”, порушив питання підпорядкування газети “Голос” йому як шефу всіх засобів пропаганди. Внаслідок існуючих обставин – я уособлював УНК і в мене не було справжньої виконавчої влади, організація цілком полягала на моєму особистому авторитеті – я був змушений передати “Голос” до відділення пропаганди УНК. Полковник К.Дацько¹ залишився керівником відділення.

Під час зустрічі з нашим відомим письменником Уласом Самчуком я запропонував йому посаду керівника відділення пропаганди УНК, але він відмовився. Перехід цього відділення до компетенції УНК коштував мені чималих зусиль. Ми домовились, що пан Б.Кравців залишиться на посаді головного редактора, газета збереже свою назву “Голос”, яку буде доповнено словами “Українські новини, орган УНК”. З якихось незрозумілих причин змінився склад

¹Майор Дацько показав документи Червоної Армії, які свідчили, що його було висунуто на звання підполковника та полковника відповідно. Згідно із статутом УНК я підвищив його ранг до полковника за умови, що потім це підтвердить Український уряд.

працівників, і підзаголовок “орган УНК” було пропущено. Редактор Кравців прийшов до мене скаржитися, мовляв я порушив свою обіцянку, а я не знав, що йому відповідати. З усіх труднощів найгіршим було те, що майже всі представники інтелігенції, з якими я мав справу, відмовлялися розуміти мою позицію. Кожен дбав тільки про себе і свої власні потреби. Вони не хотіли розуміти, що тепер не той час, щоб задовольняти особисті амбіції. Існує тільки один обов’язок – допомагати мені. Для кращого пояснення цього моменту я хочу сказати, що видав наказ для своїх підлеглих, у якому зазначалося, що з усіма дрібними незначними справами вони повинні звертатися лише до полковника Вольфа (це було узгоджено з доктором Арльтом). Полковник Вольф сумлінно записував всі прохання, але реально нічого не міг вдіяти. Що могли зробити німці в той час перед капітуляцією, коли вся країна лежала в руїнах? Однак це не допомогло, і мене постійно відволікали з усілякими особистими проханнями. Навіть полковник Вольф вибрав хвилинку, коли ми були самі, і сказав: “Генерал, ваші люди взагалі щось розуміють?” Можете собі уявити моє становище.

Доки я був у Берліні, за два тижні вийшли два номери “Українських новин”. В першому містилася Декларація УНК та рішення № 2 про моє призначення командуючим УНА. Однак я вважав недоречним оприлюднювати рішення № 1 про надання мені всіх повноважень УНК. Другий номер “Українських новин” містив два звернення: “До української громади” і “До українських солдатів”.

Нижче подається текст “Декларації УНК”, у якому немає жодного слова про стосунки між УНК і Німеччиною. Знадобилася неабияка сміливість, щоб виступити з цим, і не менше розуміння з боку певної частини німців, щоб сприйняти це толерантно.

Декларація Українського національного комітету

Український національний комітет засновано за волею української громади, яка живе в Німеччині і в країнах-союзницях Німеччини.

Заснування УНК – це нова сторінка у житті громади українців, що сповнені любові до своєї рідної країни і воліють бачити її вільною від загарбників.

УНК є речником цих прагнень громади і буде неухильно йти шляхом, що веде до встановлення суверенної національної держави.

Саме тому УНК взяв на себе організацію Української національної армії, яка повинна відновити боротьбу за українську державність. Українська національна армія у військовій формі, під на-

ціональними прапорами, освяченими в попередніх боях і під командуванням українців знаходитиметься під політичним та ідеологічним керівництвом УНК. В першу чергу армія складатиметься з тих українців, які служили в німецькій армії або інших військових і поліцейських формуваннях.

Майбутню державність мають будувати українці, сильні тілом і духом, глибоко проникнені національною ідеєю, і тому УНК офіційно бере на себе турботу про всіх українських громадян в Німеччині, про зрівняння прав наших співвітчизників з правами громадян інших національностей, про надання їм широкої релігійної, моральної, культурної і матеріальної допомоги.

Багато років українські землі шматували (розривали) ворожі кордони, і це призводило до розбіжностей в ідеях і діях. Це має зникнути в нашому спільному прагненні до спільної мети.

Український національний комітет воліє прискорити процес уніфікації (об'єднання) українських земель не тільки засобами широкої освітньої кампанії, але й завдяки єдиному українському підходу до всіх питань. В своїй діяльності УНК буде співпрацювати з національними комітетами інших націй, пригноблених більшовиками, що ведуть боротьбу за свою свободу і незалежність так само, як і українці. УНК зробить усе можливе, щоб неухильно і найкращим чином виконувати свої обов'язки, які покладені на нього українською громадою. Він (УНК) безумовно виконає свої завдання, якщо кожний українець не пошкодує своїх сил заради спільної боротьби за нашу єдину перемогу.

Штаб-квартира УНК, 17 березня 1945 р.

*(підписи): генерал-лейтенант, генерал штабу Павло Шандрук
професор, доктор Володимир Кубийович
адвокат Олександр Семененко
дійсний секретар УНК, інженер Петро Терещенко*

Багато людей надсилали мені варіанти тексту Декларації, але мої співробітники не погоджувалися з ними під час наших обговорень, і тому я розробив його сам, використовуючи до певної міри ідеї з надісланих варіантів.

Хочу наголосити: ані в Декларації, ані в закликах, ані в численних виступах я ніколи не надавав УНК повноважень та рис Українського уряду, комітет був тільки виразником прагнень української спільноти і звичайно органом практичної допомоги.

Ситуація на фронті створювала загрозу для Берліна, і я почав міркувати про передислокацію 2-ї Української дивізії. Я вирішив провести офіційну урочисту присягу з метою перетворення дивізії на суто українську і видав наказ командуючому дивізії полковнику П. Дяченку призначити присягу на 28 березня. Я попросив преподобного отця Білецького провести божу службу та присягу. Я написав текст присяги і відіслав один примірник отцю Білецькому, інші – до всіх українських підрозділів, з якими ми контактували. Я прибув в Німек о 10-й ранку. Дивізія вишикувалась для божої служби у парадній формі. Посередині квадрата стояв чудово прикрашений вівтар (з прапорами та тризубами). Я вислухав рапорт полковника Дяченка, оглянув шеренги. Більш як 1900 солдатів стояли струнко. У відповідь на мої вітання підрозділи відповідали: “Слава Україні!” Ці слова лунали для мене чарівною музикою, бо їх промовляли наші славетні вояки, які так багато страждали. За командою полковника Дяченка було зведено прапор, і почесна варта пронесла його до вівтаря. Після служби я звернувся до солдат з промовою, а потім преподобний отець Білецький зачитав текст присяги. (Пізніше 1-ша Українська дивізія взяла той самий текст присяги.) Усі солдати підходили по одному до вівтаря, цілували хрест і святе Євангеліє, ставали на одне коліно, цілували прапор і вимовляли: “Присягаюся”. В той момент я відчував, що доля віддячила мені та усім цим солдатам за всі нещастя, що нас спіткали. То було незабутнє видовище: кожний солдат цілував прапор із сльозами на очах, а потім віддавав мені честь. Хто б з учасників цієї церемонії раніше міг повірити, що все це відбудеться ще при живому Гітлері. Церемонія тривала декілька годин, а після закінчення полковник Дяченко запросив мене, преподобного отця Білецького, полковника Вольфа на похідний армійський обід. За моєю пропозицією ми їли разом із солдатами. Я щиро подякував полковнику Дяченку за добре ставлення до солдат, за чудові пісні, які вони співали під час обіду. Я розпорядився, щоб наступний день був вільним, але попередив полковника Дяченка, що незабаром дивізія має бути готовою до походу. Ад’ютант полковника Дяченка і голова його штабу лейтенант В.Гладич справив на мене гарне враження. На всі запитання щодо дивізії відповідав змістовно, не заглядаючи в папери.

Текст присяги Української національної армії:

“Присягаюся всемогутньому Господу Богу нашому на святому Євангелії та його животворящому хресті, що, не шкодуючи свого життя, завжди і всюди буду боротися зі зброєю в руках під україн-

ським національним прапором за мій народ і за мою рідну землю Україну. Усвідомлюю велику відповідальність, яка лежить на мені як на солдатів Української національної армії, і присягаюся слухняно, без заперечень виконувати всі накази командирів, тримати всі службові накази в таємниці. Хай допоможе мені Господь і присвята Богородиця”.

Звернення до солдатів 2-ї Української дивізії:

“Солдати, 28 років тому наші батьки взяли в руки зброю, щоб захистити незалежність Української держави, захистити священну національну ідею. Тоді нам не судилося перемогти, бо не всі були об’єднані однією метою. Через це нас придушила руйнівна хвиля сил ворогів. Однак навіть у тій завідома безнадійній ситуації ми не зрелися своїй ідеї, ми не схилили голови перед ворогом. Багато хто з нас емігрував, ми не здалися, повіривши у агресивну демагогію про радянський “рай” та братерство націй в ньому. Ми продовжували боротьбу за визволення. Тепер ви, солдати, берете приклад зі своїх батьків, залишили той “рай”, взяли в руки зброю заради визволення України від більшовицького правління. Ви також не схилили голів перед ворогами.

Сьогодні ворог знов забрав нашу землю і хоче знищити український народ з корінням. Він висилає ваших рідних до Сибіру на рабські роботи або кидає їх на передову під наглядом загонів НКВС. Ми маємо тільки одну дорогу і одну мету: відновити збройну боротьбу за українську свободу і вибороти перемогу. Так, перемогти, тому що просто загинути було б дурницею. Ми прагнемо перемоги, і ми переможемо.

Тепер представникам української громади надано право заснувати Українську національну армію. Ми збираємося на бій за визволення нашої землі, і ми не будемо самотні. З нами сотні тисяч українських повстанців, які героїчно б’ються поза лінією ворога, знищують його загоони, комунікації та військові об’єкти.

Українська повстанська армія зростає день за днем. Ми повинні допомогти їй, тому що тільки спільні зусилля всього українського народу будуть запорукою нашої перемоги. Ніхто не подарує нам свободу. В цій боротьбі німецькі війська на нашому боці, ми з’єднаємося з військами дружніх до нас союзників, націй, пригноблених більшовиками: білорусами, грузинами, вірменами, козаками та ін.

Ми завжди наводили приклади великої пожертви заради боротьби за незалежну Українську державу, тепер ми, нащадки уславле-

них прагнень, повинні показати, що ми також вміємо боротися за свободу рідної землі.

Ви маєте честь проголосити для всіх націй-союзниць, що ви утворюєте перше угруповання Української національної армії і присягаєте у відданості її національному бойовому прапору.

Ви ніколи не повинні забувати про це, особливо коли ми розпочнемо бої за нашу батьківщину під прапором, освяченим кров'ю. Пам'ятайте, що ваші матері, батьки та сестри чекають на вас. Наша батьківщина чекає на вас. Ми повернемося з перемогою.

Слава українському народу, слава нашій батьківщині, слава вам, солдати!"

Кореспондент "Голосу" повідомляв: "Після промови генерала мовчазне напруження розірвав могутній триразовий вигук "Слава! Слава! Слава!" Він докотився аж до лісу. Очі солдатів сяяли непереможною сміливістю і щирою радістю. У парадному марші колон гучно лунали кроки, генерала вітали могутніми акордами українського бойового маршу".

Я повернувся до Берліна і розпочав роботу над текстами закликів до української громади і до українських солдат. Перший заклик мав видати УНК, а другий – командування УНА. На жаль, в Берліні в той час не було нікого, хто б міг мені допомогти. Тільки професор Павло Зайцев, що випадково завітав до мене, прочитав на моє прохання тексти і розцінив їх змістовними.

Заклик до української громади досить великий за обсягом, повний текст можна відшукати в номері газети "Голос. Українські новини" № 20/226 від 8 квітня 1945 р., неділя, якщо лише цю газету можна знайти в українських бібліотеках. Проте буде доречним навести тут принаймні перелік мети і завдань УНК. Обидва заклики не мали нічого спільного з існуючою тоді обстановкою, я лише хотів підтвердити наші прагнення, завдання і традиції нашої визвольної боротьби.

"До української громади"

"...Комітет вважає, що його головною метою, якій мають бути підпорядковані інтереси усієї громади та окремих громадян, є створення Української національної армії і співробітництво з усіма національними політичними силами, що вже протидіють більшовизму... Крім того, ми повинні раз і назавжди усвідомити, що завоюва-

ти національну незалежність і зберегти її на майбутнє ми зможемо тільки силою зброї, воєнної миці.

Здійснення цієї єдиної мети в існуючих умовах воєнного протистояння створює підґрунтя для роботи законного уряду України і вирішує проблеми:

1) підтримання державного порядку, організація відповідних державних і соціальних умов в Україні;

2) відновлення права на власність землі, права на роботу, громадських свобод для всіх верств населення;

3) всебічний розвиток національної культури;

4) забезпечення абсолютної рівності перед законом для всіх мешканців України незалежно від походження і мови;

5) забезпечення пенсій за віком і компенсацій для інвалідів;

6) свобода релігії, слова, преси, зборів тощо;

7) надання можливості повернення додому тим, хто проти своєї волі опинився за кордоном;

8) заборона раз і назавжди будь-якого розподілу України та її народу між сусідами, отже, остаточне з'єднання всіх жителів і громадян;

9) встановлення добрих стосунків з тими сусідами, що поважають нашу національну незалежність, демонструють добру волю до спільних зусиль у встановленні міцного тривалого миру...

(Підписано усіма членами УНК)

Згідно з цим закликком УНК мав створити підґрунтя для майбутньої діяльності законного уряду України.

“Заклик до солдатів-українців”

Заради боротьби проти ворогів ви залишили найдорожчі для людини речі: домівку, сім'ю, майно. Однак найдорожчою з усіх духовних і матеріальних цінностей є свобода. Свобода, яка означає вільне життя на вільній і незалежній батьківщині.

Наші діди боролися за найдорожчий з усіх скарбів для людини і для нації – за Державу. Ви також не припинили цієї боротьби в 1917 році. Ви б'єтеся своєю зброєю, своїми вчинками, своїм прикладом, своїм словом. Вас не зламали ані сибірська тундра, ані тортури в більшовицьких тюрмах. Немає і не буде такої сили, щоб зламала українця.

Тут, на землі союзників, ви, солдати – українські громадяни, дочекали своєю роботою, своєю волею, своєю непохитністю та єдністю, що українська нація попри будь-яку агітацію не складе зброю, доки не вибере собі право бути вільною у своїй суверенній державі.

Український національний комітет і призначене ним командування Українською національною армією звертається до вас, українські солдати, із закликом знаходити всі можливості і вступати до лав Української національної армії.

Ви вже знаєте з Декларації Українського національного комітету, що Українська національна армія (УНА) має єдину мету – боротьбу проти більшовизму за нашу власну націю, за нашу суверенну державу...

В цій боротьбі поруч з вами збройні сили інших націй, що, як і ви, знають лише один священний девіз: "За націю, за державу!"

Українські солдати, червоний ворог несе смерть і руйнування. В першу чергу він шукає тих, хто не схилив перед ним голови, тому що боїться їх, боїться сили їхнього духу, боїться їхньої віри в перемогу...

Однак давайте пам'ятати, що ворог сильний, і тому для остаточної перемоги потрібно, щоб усі без винятку вступили до регулярних частин УНА, щоб усі довіряли національному керівництву і командуванню, щоб ми довели всьому світові нашу національну, політичну і соціальну дисциплінованість, щоб ми завжди були готові віддати життя, кров, майно.

Ось основа нашої перемоги.

Ось основа нашої нації і держави

*(Підпис) Генерал-лейтенант, генерал штабу,
командуючий Українською національною армією
Павло ШАНДРУК.*

Самою гострою проблемою була підготовка до переведення 2-ї української дивізії на захід. Доктор Арльт запропонував, щоб я відвідав фельдмаршала Шьорнера, командуючого середньої групи німецьких армій, і попросив його включити дивізію до своєї групи. Штаб-квартира фельдмаршала Шьорнера знаходилася в Богемії. Я погодився, але вирішив пояснити фельдмаршалу, що не варто використовувати дивізію в бойових діях, тому що це тільки організаційний крок. Залучати її до боїв можна тільки у разі невідкладної необхідності. 2 квітня в супроводі доктора Арльта я вирушив до

штаб-квартири фельдмаршала Шьорнера. Ми подорожували в вагоні, обладнаному так званим “самоваром”, тобто пристроєм, що спалював дрова. Швидкість досягала лише 15–20 км на годину. Нам потрібно було зупинятися кожні 100–120 км для поповнення запасу дров. Дрова не завжди були сухі, і тому наша подорож тривала набагато довше. Ми мали проїхати повз Дрезден, який напередодні бомбили. В той день повсюди горіли пожежі. Важко було збагнути мету бомбардування цього стародавнього центру музеїв і пам’ятників старої Саксонії і взагалі німецької культури. Наступного дня близько полудня ми прибули на залізничну станцію Зіттау, саме там у вагонах без ніякого камуфляжу знаходився штаб угруповання фельдмаршала Шьорнера. Фельдмаршал був людиною високого зросту, міцної статури з великою головою. Йому було десь років шістдесят. Він запитав мене досить різко, в чому полягає моя справа. Я представився і в декількох словах пояснив, що хочу, щоб він включив 2-у дивізію полковника Дяченка до свого угруповання і, якщо можливо, не посилав її у бої, тому що люди ще не одужали після важкого життя в концтаборах. Обличчя фельдмаршала посвітлішало, і він відверто сказав: “Я гадав, що ви приїхали давати мені урок з політики. Ви офіцер царської армії?” Коли я відповів: “Так,” – фельдмаршал запросив мене до себе на обід. Справа в тому, що дорогою я попросив доктора Арльта охарактеризувати фельдмаршала, і я розробив план підходу до нього: усе треба казати коротко і ясно. Під час обіду ми мали змогу говорити невимушено і більш детально. Фельдмаршал сам почав розпитувати про УНК та УНА, про мої плани і особливо про те, яка доля планується дивізії “Галичина”. Я давав короткі, але змістовні відповіді. В цьому мені допомагав доктор Арльт. Після обіду фельдмаршал побажав мені успіхів та порадив відразу зустрітися з командуючим танковим корпусом генералом графом фон Штрахвіцем. Бажано було б поквапитися, бо командування 2-ю дивізією буде покладено на нього. На прощання фельдмаршал подарував мені пляшку дуже старого і, здається, якісного лікеру, яку за порадою доктора Арльта я віддав офіцерам штабу фельдмаршала. Ми вирушили на зустріч з генералом фон Штрахвіцем, який в той час тільки одужував від тяжких поранень, отриманих в боях з радянськими танковими частинами. Граф і графиня приймали мене дуже щиро, граф пообіцяв повністю задовольнити мої побажання. Він наказав одному зі своїх ад’ютантів відвезти мене до великого сусіднього села, де у шкільних приміщеннях буде розквартировано 2-у дивізію. Мушу зазначити, що під час одного з останніх звітів полковника Дяченка я

дав йому дуже конфіденційні інструкції: за будь-яку ціну утримуватися від втягнення дивізії у бої і шукати відповідний момент, щоб увійти в контакт з союзниками або прямувати на захід. Я знав, що такий наказ важко виконати, але все ж в існуючому хаосі це може бути можливим.

Коли ми повернулися до Берліна, перед нами постала проблема негайної евакуації штабу, а для мене – проблема від'їзду з Берліна, тому що більшовики вели бої вже в передмісті. Однак в тих умовах штаб був змушений виконувати функції УНК, тобто опікуватися українським цивільним населенням з таборів, розташованих нехай і далеко від Берліна, передусім подбати про жінок солдатів, що вступили до 2-ї дивізії. Квартирмейстер нашого штабу отримав позичку в 80 тисяч марок від Німецького державного банку, які запропонували доктор Арльт і професор фон Менде. Ми дали розписку в тому, що це була державна позика для УНК, і мій заступник генерал Олександр Вишинський наказав квартирмейстеру виплатити кожній з солдатських дружин по 30 марок. Всім офіцерам штабу і 2-ї дивізії виплатили по 250 марок кожному, а рядовим – по 50 марок. Берлінський офіс Українського центрального комітету було формально розпущено, працівники поїхали на захід, переважно в Баварію. Ми почали негайну евакуацію так званого “важкого” відділу штабу і деяких установ, підпорядкованих УНК, а саме газет, радіо тощо. Вони пересунулися на захід у напрямку до Веймара, бо припускали, що це місто опиниться в руках союзників. Я разом з “легкою” частиною штабу мав їхати до 1-ї Української дивізії, що тримала фронт проти більшовиків на території Австрії в секторі Фельдбах – Фьолькермаркт біля Граца. Полковник Вольф відповідав за евакуацію “важкого” штабу. Згодом нам стало відомо, що у загальному роз'єднанні деякі групи, а також і окремі офіцери штабу і співробітники УНК були змушені подбати кожен сам про себе.

Ще до того як я залишив Берлін, я мав нагоду відвідати групу молоді, що служила у протиповітряному захисті Берліна і околиць. У Берліні була стара кам'яна будівля з протиракетними гарматами, розташованими на даху. Ті, хто вважався молоддю, були власне дітьми, найстаршому хлопчику було 17 років. Серед них були і дівчатка. Доктор Арльт супроводжував мене, я навіть не просив його евакуювати цю та інші групи з Берліна як складові частини УНА – він сам пообіцяв подбати про це. У своїй штаб-квартирі я видав наказ збирати інформацію про такі групи дітей, негайно повідомляти їх, що вони входять до нашої армії і будуть евакуйовані разом зі штабом у напрямку на Веймар.

Тим часом багато українських військових формувань повідомляли, що хочуть приєднатися до УНА: вільні козаки під командуванням полковника Терещенка (на жаль, їх було розкидано по різних загонах по всій Німеччині загальною кількістю більш як 700 чоловік); 281-й резервний полк в Данії, що складався з більш як 5000 осіб; бригада для спецзавдань під командуванням Т.Бульби-Боровця із більш як 400 осіб; два піхотних полки караульної служби в Бельгії і Голландії, загалом 2000 чоловік; три батальйони МП. Інакше кажучи, УНА разом з 1-ю Українською дивізією і резервним полком дивізії нараховувала загалом 35–38 тисяч солдатів. За німецькими розрахунками в “Українському визвольному війську” було загалом більш як 220 тисяч вояків української національності, хоча деякі з них могли й не бути українцями. У всякому разі УНА могла складатися з 250 тисяч солдатів, якби німці подумали про це раніше.

Наведені цифри включають і групи протиповітряної оборони. Історію цих дітей добре виклав професор Т.Білостоцький, який разом з професором Зеленим опікувався ними з боку Українського центрального комітету. Обидва пани одного разу приходили до мене і доповідали про цю справу. Я негайно втрутився, щоб всі групи протиповітряної оборони були передані під моє командування, але не було часу перевірити, чи виконали мій наказ. Представники подібних груп дітей інших неруських національностей також просили мене доглянути за ними (рукопис проф. Білостоцького знаходиться у мене; бажано було б знайти видавця).

27 *На шляху до Першої української дивізії*

У другій половині дня 7 квітня у супроводі доктора Арльта я виїхав з Берліна, щоб відвідати Першу українську дивізію. Ми мали їхати через Прагу і Лінц. Потім під Шпитталем (Австрія) до нас мав приєднатися генерал Вехтер. Доктор Арльт повідомив, що генерал Вехтер – представник Верховного командування Вермахта, якого виділили мені, і він буде шефом східного відділу у службі закордонних зв'язків Вермахта. Цього разу ми подорожувати на авто, що було заправлене справжнім бензином. За нами потягом і на вантажівках мали їхати офіцери мого польового штабу. Їх очолював генерал М. Крат. Я хотів призначити його командуючим Першої дивізії замість німецького командуючого генерала Фрейтага. Полковник В.Малець повинен був залишитися в Празі, я наказав йому сформувати 2-у резервну бригаду в Чехословаччині.

По дорозі на Прагу ми зупинилися в місці, де була розташована частина фельдмаршала Шьорнера. Там я зустрів видатного німецького вченого зі східноєвропейських проблем професора Вернера Маркерта. У довгій розмові з ним (він знав російську мову) я з'ясував, що його політичні погляди відрізнялися від офіційної гітлерівської політики таких солдафонів, як Кох (безжалісний комісар України) і Франк (ненависний гауляйтер Польщі), і тому він шукав місця в Вермахті. До певної міри він поділяв погляди Розенберга і безперечно підтримував доктора Арльта в його переконанні в необхідності існування незалежних національних держав у Східній Європі і на Кавказі.

Я також зустрів там відомого українського патріота і націоналістичного лідера вельмишановного доктора Івана Гринича. На мою честь було зроблено скромне прийняття, і усі німецькі офіцери з негерпінням чекали, яке ставлення до УНК і власне до мене висловить отець Гринич. Я помітив, що доктор Арльт зітхнув з очевидним полегшенням, і всі інші також зраділи, коли отець Гринич бездоган-

ною німецькою мовою розповів про користь УНК і УНА, а також про своє задоволення тим, що я їх очолюю. Вже після того у приватних розмовах отець Гринич більш докладно розповів про заснування і діяльність Української верховної визвольної ради, про Українську повстанську армію. Це було вперше, коли я почув про існування організованого опору в Україні, про военні та політичні дії УПА проти обох держав окупантів з джерела, що заслуговує на довіру. Звичайно ще в Берліні мені доповідали про УПА командуючий Т. Бульба-Боровець і доктор В. Стахів. Тепер від отця Гринича я довідався, що УПА веде активні дії на значній території України: від Карпат до Волині, Поділля і Київської області, деякі транзитні акції відбуваються навіть на Лівобережній Україні. УПА почала свою діяльність акцією проти масового знищення українського населення і пограбування землі наприкінці 1942 року і взимку 1943 року. Вже на початкових етапах УПА створила для німців реальну загрозу, маючи 20 тисяч організованих вояків. УПА мала гарну систему повідомлення, її вояки швидко з'являлися для помсти за кривду, заподіяну українському населенню. Про те, наскільки важкі бої доводилося вести УПА проти німців, свідчить той факт, що на початку 1943 року в ряді зіткнень з німцями в Галичині і на Волині тільки УПА втратила більше як 1500 осіб. Щоб подолати УПА, німці кинули в цей район декілька дивізій спочатку під командуванням генерала Баха, а потім – генерала Пріцмана. Вони використовували танки і літаки, але не могли перемогти УПА. Більшовики також воювали з УПА, застосовуючи провокаційні методи. Наприклад, посилали парашутистів з німецької сторони, які грабували і вбивали українське населення, удаючи з себе членів УПА. Коли Червона Армія наблизилася до Галичини і Волині, більшовики запустили величезний загін партизан під командуванням Ковпака вглиб німецького тилу. Ця група просунулася аж до передгір'я Карпат, де була знищена регулярними частинами німців і остаточно розгромлена УПА. Варто зазначити, що до УПА приєдналися багато солдатів Червоної Армії різних національностей: узбеки, азербайджанці, казахи, вірмени та інші. Більшовики, які знов окупували Україну, ставилися до населення з надзвичайною брутальністю. Великі райони були зайняті військами НКВС, молодь підозрювалася в належності до УПА. Підозрюваних страчували, велику кількість людей, включаючи дітей, депортували до концентраційних таборів в Сибір. Микита Хрущов, тоді перший секретар комуністичної партії України і головний намісник Сталіна в Україні, в першу чергу винний в такій жорстокості. Коли німці відсту-

нали з території України, угорські та румунські війська билися на боці німців, щоб уникнути конфлікту з УПА, деякі частини навіть вступили до лав УПА. Командуючим УПА був визнаний український національний герой генерал Тарас Чупринка-Шухевич¹.

Новини, про які я довідався від отця Гринича, і його твердження про можливість встановлення контактів з УПА за допомогою його посередника, наштовхнули мене на ідею. Я запитав отця Гринича, чи знає він щось конкретне про реальний бойовий потенціал червоних і як довго, на його думку, протримаються німці. Відповідь отця Гринича розвіяла сумнів про спекуляцію. Він вважав, що радянські війська не здатні стійко протистояти, це доводить той факт, що як тільки німці починають контрнаступ, червоні в паніці біжать. Однак справа в тому, що тепер німецькі війська повністю деморалізовані і тому неспроможні чинити опір. Радянські танкові корпуси – найкраще, що є в Червоній Армії. Ми провели майже всю ніч, обмірковуючи наші політичні та воєнні шанси, шукаючи виходу у зв'язку з капітуляцією німців, що невпинно насувається. Ми домовилися, що обидві дивізії – Перша і Друга – знаходяться в надзвичайно небезпечному становищі. Усе проти того, щоб Перша дивізія спробувала пробитися з боями на схід до рідної землі, хоча ми не відкидали цю ідею повністю в тому випадку, коли не буде іншого рішення та існуватиме загроза повернення дивізії більшовикам. Впевнений спокій отця Гринича, його вміння реально оцінювати людей і обставини навели мене на думку просити його супроводжувати мене під час відвідань дивізії, особливо тому, що він мав контакти з багатьма офіцерами дивізії. Це надало б мені значну допомогу у разі необхідності застосування силових методів для усунення німецьких офіцерів від командування. Отець Гринич погодився, його престиж серед деяких офіцерів дивізії дійсно став мені у пригоді. Згодом я дізнався, що його дороговказом до цих офіцерів були слова: “В усіх питаннях спирайтеся на рішення генерала Шандрука”².

З розмов з отцем Гриничем у мене склалося враження, що всі мої кроки, спрямовані на врятування наших солдатів, отримають повну підтримку з боку українських націоналістичних кіл, а ідея збереження

¹ Див. “Броди”, збірку статей, видану О.Лисяком. Стаття вельмишановного доктора І. Гринича “Дивізія Галичина і українське підпілля”, Мюнхен, 1951.

² Детальнішу інформацію про УПА можна знайти в книзі “Історія українських збройних сил” в розділі, присвяченому УПА, яку написав професор Лев Шанковський.

найголовнішого фактора в нашій боротьбі за Україну – воєнної сили – об'єднає усіх українців. Я з'ясував це під час конференції у Веймарі і тепер отримав підтвердження від отця Гринича.

Ми дісталися Праги 11 квітня. Місто не було зруйноване бомбовими ударами і виглядало майже нормально. Я знайшов помешкання в “Адлоні”, найкращому готелі міста. Перше, про що я мав турбуватися в Празі, – це встановлення зв'язку з професором Романом Смоль-Стоцьким, який знаходився під наглядом гестапо. Я хотів отримати його консультацію щодо встановлення контактів з союзниками і ознайомити його з позицією УНК і Першої українською дивізією. По дорозі до Праги доктор Арльт обіцяв мені, що подивиться, чи можна відразу звільнити професора Смоль-Стоцького з-під нагляду. Я зв'язався з професором по телефону, і він сказав, що прийде до мене в готель. Я запитав, чи звільнили його вже остаточно. Принаймні йому про це ще не повідомляли. Під час нашої зустрічі професор сказав, що буде намагатися повідомити Лондон про УНК і УНА. Він не приховував свого хвилювання у зв'язку з тим, що в мене і українського війська може виникнути багато проблем, тому що військовоє командування союзників не знає подробиць східноєвропейської політики і, зокрема, не ставиться з належною пересторогою до більшовиків, не знає справжніх цілей Москви та її політичну гру. Професор порадив негайно шукати контактів з британським командуванням, і коли британські війська підійдуть ближче до Австрії (Перша дивізія стояла на лінії фронту Гнас – Гляйхенберг – Фельдбах під Грацем), я повинен підготувати меморандум на англійській мові, оповісти в ньому українську справу, необхідність УНК і стисло власну біографію. На моє питання, чи доречно шукати контактів з британцями за допомогою польських офіцерів зв'язку генерала Андерса (вони приписані до всіх головних угруповань британців), професор Смоль-Стоцький порадив використовувати будь-які можливі контакти, включаючи цей, бо це може врятувати мене і наше військо від більшовиків. Він гадав, що німці капітулюють за 2–3 тижні. Настане момент, який вимагатиме надзвичайної обережності і водночас активних дій, бо треба буде зацікавити командування союзників проблемами Східної Європи. Треба уникнути рвучких атак на більшовиків, союзники можуть реагувати на це негативно.

Відразу після зустрічі з професором Смоль-Стоцьким я запитав доктора Арльта, чи зробив він щось для звільнення професора з-під нагляду гестапо. Доктор Арльт взяв цю справу під контроль, і невдовзі професор Смоль-Стоцький повідомив мені по телефону, що

його запросили до гестапо і дуже чемно повідомили, що він абсолютно вільний.

Я мав перебувати в Празі два дні і вести переговори з різними людьми. Найбільш цікавою і приємною була зустріч з президентом національної ради Кубані, військовим командиром, професором інженерних наук В.М. Іванисом. Ми обмінялися поглядами щодо становища українців в Чехословаччині. Ми обидва мали сумніви щодо окупації цієї країни більшовиками. Професор Іванис був стурбований долею кубанських козаків, що стояли у південній Австрії та у північній Італії під командуванням генерала Шкуро. Він звернувся з проханням: в разі виникнення можливості взяти формування козаків під своє командування. Зі свого боку він пообіцяв, що надаватиме підтримку козакам і українцям, які мешкають в Чехословаччині. Професор Іванис був українець за походженням і викладав в Українському інституті сільського господарства.

Одного дня в холі мого готелю до мене наблизився військовий похилого віку і дуже поважний з гербовою нашивкою на рукаві з зображенням лева (символом Першої української дивізії) і хрестами на комірці. Він представився як Канон В. Лаба, декан капеланів дивізії. З перших слів він вразив мене своєю вихованістю і цілеспрямованістю. Канон Лаба детально розповів про духовне та релігійне життя в дивізії і підкреслив, що усі дев'ять капеланів, які приписані до неї, сумлінно виконують свої обов'язки. Вони перебувають на передових позиціях разом з військом і відстоюють права своїх людей. За це німецьке командування вважає їх "політично підозрілими" і ворогами Німеччини.

Канон Лаба розповів, що галицький митрополит архієпископ граф Андрій Шептицький дав своє благословення засновникам і воякам дивізії і наказав єпископу Жозафату Костиловському благословити усю дивізію перед відправленням на фронт. Цей факт засвідчив, що організатори дивізії діяли виходячи з поважних політичних і національних мотивів.

На період свого тимчасового від'їзду з дивізії Канон Лаба призначив своїм заступником отця Михайла Левенця, якого він відрекомендував мені зі словами: "Це священник-солдат. Його сміливість та мудрість врятували великий загін дивізії, що був оточений більшовиками в бою під Бродами". Я подякував Канону Лабі за надану інформацію, за честь і задоволення почути з його вуст про надзвичайну важливість духовного життя дивізії. Я завжди пам'ятаю слова Суворова: "Той, хто не був на війні, не вмє молитися". Великою заслу-

гою покійного митрополита Шептицького та наших церковних і політичних лідерів було те, що, незважаючи на антирелігійні погляди Гітлера, вони спромоглися створити в нашій дивізії інститут капеланів.

Я призначив полковника Мальця командуючим 2-ї резервної бригади і просив його підтримувати зв'язок з обома професорами – Смоль-Стоцьким та Іванисом. З іншого боку, я просив усіх українців, з якими я спілкувався в Празі, у разі необхідності допомагати полковнику Мальцю. Як я передбачав, бригада так і не була сформована, тому що події розвивалися дуже швидко.

Після двох днів перебування в Празі ми пройшли через Лінц і східні схили Альп, через Таурнпасс, Шпитталь, Клагенфюрт до Фолькермаркта. Дорога крізь Альпи була складною, під яскравим сонцем сніг танув, і по дорогах бігли потоки води. Багато разів доводилося штовхати наші машини. Нарешті 17 квітня ми дісталися Фолькермаркта. Отець Гринич залишився з машиною в Шпитталі, бо мав там політичні переговори, але він наздогнав нас наступного дня.

28 Перша українська дивізія

Перед тим як досягти Фолькермаркта, доктор Арльт дав з Клагенфурта розпорядження полковнику Марксу, командуючому 1-м резервним полком, розквартированим в Фолькермаркті, забронювати для мене і мого штабу місця в готелі, якщо тільки він там є. Прибувши в Фолькермаркт, я вийшов з готелю прогулятися і подивитися місто. Першим українським офіцером, якого я зустрів, був лейтенант Роман Целко. Він з містичним побожнюванням роздивлявся мою генеральську форму, але відразу назвав себе. Я запитав, що він тепер робить, а також докладну інформацію про 1-й резервний полк і про полковника Маркса. Коли лейтенант Целко довідався, хто я, він розповів, що в резервному полку 3 тисячі вояків, полковник Маркс і генерал Фрейтаг (командир дивізії) не люблять українців за їхній відвертий і демонстративний патріотизм, і тому всіх офіцерів-українців усунули від командування в окрему резервну офіцерську бригаду. Полковник Маркс, зокрема, усоблює найгірші нацистські інстинкти, що межують з садизмом. У супроводі лейтенанта Целко я рушив до резервного полку, щоб особисто доповісти про своє прибуття полковникові Марксу і з'ясувати, яке враження він справить на мене. Лейтенант Целко доповів ад'ютанту про мій візит, той підскочив, щоб привітати мене, представився і сказав, що полковник Маркс тимчасово вийшов і я можу присісти почекати. За декілька хвилин увійшов полковник Маркс, кинув на мене погляд і попрямував до свого кабінету. Полковник Маркс ніяк не відреагував на мою появу, і ми з лейтенантом Целко, що виглядав збентеженим і наляканим, вийшли. По дорозі до готелю ми зустріли капітана Любомира Малецького, який перебував на лікуванні в Фолькермаркті. Він відповідав на мої питання дуже обережно. Наші офіцери, ветерани 1917–1921 рр., чекали на мене в готелі. Їх очолював капітан Ігор Барвінський, що мав капітанську нашивку. Вони, здається, раділи, коли мене побачили. У відповідь я розпорядився, щоб усі

змінити свої старі погони на відповідні герби нашої армії. Вони це зробили і наступного дня прибули з українськими відзнаками.

Генерал Вехтер і доктор Арльт прибули пізніше того вечора, і я розповів їм про випадок з полковником Марксом. Звісно, я вже прийняв рішення усунути його з посади, але хотів з'ясувати, яким шляхом це зробити. Вони обидва негайно вирушили до полковника Маркса, і коли десь за годину повернулися, просили вибачення за його нетактовність і виправдовували його поведінку тим фактом, що він був унтер-офіцером, якого підвищили до звання офіцера за бойову доблесть, у нього тяжко поранено око і він не дуже добре бачить. Я відповів, що ймовірно він не втратив слух і знав від свого ад'ютанта про те, що я прибув до штабу полку. Вони попросили, щоб я прийняв полковника Маркса з офіційним рапортом. Я прийняв його, взяв його письмовий рапорт про стан справ у полку. Пізніше ввечері в розмові з генералом Вехтером і доктором Арльтом я знов порушив питання про полковника Маркса і сказав їм, що буду просити генерала Фрейтага про його звільнення. Вони не відповіли мені, і я оголосив, що наступного ранку ми вирушаємо до польового штабу дивізії. Згодом від своїх людей, які відповідали за радіозв'язок між дивізією і штабом полку (то був єдиний засіб зв'язку, бо югославські партизани систематично псували телефонні дроти вздовж річки Драва), я довідався, що генерал Фрейтаг, з одного боку, і генерал Вехтер з доктором Арльтом, з іншого, усю ніч вели переговори.

19 квітня під захистом двох бронемашин я з генералами Кратом і Вехтером, доктором Арльтом і лейтенантом Целком, якого я призначив своїм ад'ютантом, рушили на зустріч з генералом Фрейтагом. Ми прибули до польового штабу, що був розташований у невеличкому вагоні на околиці лісу біля дуже маленького села буквально з декількома будинками. Я планував відразу призначити генерала Крата командуючим дивізією замість генерала Фрейтага, і саме тому він їхав зі мною. Ми вибралися з машин перед школою, в якій був офіцерський клуб. Генерал Фрейтаг чекав на нас, він представився і дав усний та письмовий звіти про стан справ в дивізії. Генерал був дуже огрядною людиною і не справив на мене гарного враження. У мене було відчуття, що він силує себе, щоб виглядати гостинним. Він представив голову свого штабу штабного майора В.Хайке. Генерал запропонував мені поїсти і відпочити, але я відповів, що спочатку я хочу ознайомитися з оперативною обстановкою та іншими подробицями справ в дивізії. У майора Хайке як у зразкового штабного офіцера були наготові карти і документи, і він наказав принести стіл. Генерал Фрейтаг пока-

зав уточнене розташування дивізії на розширеній карті, контакти з сусідами у випадку оборони від можливих атак з флангів. Загалом дислокація на місцевості була на нашу користь. Він дав розрахунки щодо сил ворога і його можливої поведінки, на яку може очікувати дивізія. Майор Хайке додав до звіту інформацію про знаходження укріплень і команд на передовій, розташування загонів і резервів, позиції артилерії, пости спостереження, зв'язок, принципи організації радіоперехвату, організацію другої лінії оборони, систему подання сигналів небезпеки тощо. На моє питання щодо шансів повітряної розвідки генерал Фрейтаг відповів, що штаб армії провів глибоку оперативну розвідку для з'ясування можливих місць концентрації сил ворога. Тактична розвідка ускладнена внаслідок конфігурації місцевості (пагорби, ліси). Я навмисно поставив це питання, щоб довідатися, чи усвідомлює командир дивізії можливості тактичної повітряної розвідки. Генерал Фрейтаг додав до своєї відповіді досить влучне припущення: повітряна розвідка ворога спостерігає за головними шляхами постачання дивізії тільки один раз на день. Наступним доповідав квартирмейстер дивізії капітан, ім'я якого я не пам'ятаю. Він дотримувався зовсім іншої схеми і хотів обмежити свою доповідь декількома параграфами з поверховими відомостями, але я розпитав його про стан і організацію постачання матеріального і технічного обладнання, санітарної служби, про плани можливої евакуації або відступу (мости, дороги, транспорт тощо), про відсоток особового складу дивізії. Майор Хайке попросив дозволу взяти участь і докладно відповів, зокрема, про організацію розвідки. У мене склалося враження, що квартирмейстер все знав, але він як ортодоксальний нацист вважав нижче своєї гідності звітувати людині "гіршої раси", навіть якщо він у генеральській формі.

Після рапортів я запитав генерала Фрейтага про назву дивізії в офіційному німецькому реєстрі, і коли він відповів: "14-та дивізія гренадерських сил СС", або інколи "Дивізія Галичина", – я з наголосом сказав: "Від моменту мого прибуття дивізія називатиметься Перша українська дивізія Української національної армії, я – її головнокомандуючий. Будь ласка, оголосить це у наступних наказах по дивізії". Генерал Фрейтаг розгублено подивився на генерала Вехтера і доктора Арльта, що сиділи дуже близько до столу, і вони схвально закивали головами. Для них це не було новиною, проблему було вирішено ще в Берліні.

Після звітів запропонували скромний чай, а потім я запросив доктора Л.Макарушку – він був присутній під час звітування – присидна-

тися до мене і обговорити приватно офіційні внутрішні справи. Ми розмовляли до пізньої ночі, і я почув усі подробиці. По-перше, доктор Макарушка розповів мені про склад і організацію дивізії, її особовий склад. Я довідався, що на 90 відсотків вона створена з числа української інтелігенції, незначний відсоток складають колишні воєнки Червоної Армії, переважно юнаки. Вони українські патріоти і чудові солдати. Тільки декілька командних постів обіймають українці. Німці, починаючи з самого генерала Фрейтага, ставляться до українців з презирством. Постачання повністю знаходиться в руках німців, і були випадки несправедливого розподілу і привласнення, але при керівництві генерала Фрейтага всі німецькі офіцери і унтер-офіцери залишаються без покарання. Постачання продовольства і санітарна служба не відповідають вимогам, єдиний транспорт в дивізії – коні, і це перешкоджає техніці постачання, пересування і розквартирування війська. В будь-яких випадках найдрібніших порушень дисципліни з боку українських солдат їх притягують до військово-польового суду замість того, щоб давати на розсуд старших офіцерів і таке інше. До речі, доктор Макарушка, який до того був капітаном Української Галицької армії і якого я відразу підвищив до звання майора УНА, був дуже здивований поведінкою генерала Фрейтага під час звіту – зникли його брутальність і хизування. Ми обговорювали шанси щодо звільнення генерала Фрейтага і його заміни генералом Кратом. Ми вирішили відступитися на деякий час від моєї ідеї “перевороту”, беручи до уваги можливі ускладнення, які чекають дивізію у разі усунення генерала Фрейтага, особливо тепер, коли дивізію оточують великі угруповання німецьких військ. На цьому мушу зазначити, що крім таких реальних міркувань я був у полоні власного враження: генерал Фрейтаг завоював мою прихильність своєю поведінкою і звітом; я подумав, що перед кінцем війни, що наближається, не має сенсу робити цю заміну тепер. Мене також непокоїла думка, що, можливо, наші солдати надто чутливі у своїх патріотичних почуттях. Звісно, я не міг спокійно ставитися лише до одного випадку – участі дивізії в бою під Бродами в липні 1944 року.

При першій нагоді майор Любомир Макарушка, а згодом інші офіцери, що брали участь в тих боях, а саме капітан Михайло Ліщинський і капітан Мартинець, намалювали мені картину боїв, у яких дивізія зазнала небувалих втрат. Без належної підтримки танками і авіацією натомість обіцяного командуванням 4-ї танкової армії дивізію кинули в бій в той момент, коли сусідні німецькі дивізії не

могли більше утримувати атаки червоних. Дивізію оточили. За декілька днів тяжких боїв дивізія з 11 тисяч втратила майже 7 тисяч солдат. Вже на початку бою генерал Фрейтаг втратив будь-який зв'язок з усіма своїми полками, і, замість того щоб відновити його, приєднався до штабу армії. В той час наші досвідчені офіцери, зокрема капелан майор Михайло Левенець, перебрали командування окремих частин. За загальними директивами штабного майора Хайке, який хоробро залишився на своєму посту на фронті, Левенцю вдалося вивести з пастки людей, які залишилися. Загальна кількість тих, хто вижив, близько 4 тисяч осіб, частина з них приєдналися до Української повстанської армії (УПА). На відміну від прикрого вчинку генерала Фрейтага солдати дивізії, на чию поведінку він скаржився, показали військову свідомість і гідність. Майор Хайке твердить, що солдати продемонстрували дивовижну сміливість, зокрема у бою з танками ворога¹. За його підрахунками, з 7000 нещасних випадків принаймні половину становили вбиті². То було яскраве свідчення: солдати билися з виключною сміливістю, вони відчували, що б'ються за свою рідну землю. Більша частина відповідальності за результати боїв під Бродами впала на генерала Фрейтага, і це було справедливо. Як дивно, що після реорганізації і доукомплектації він знов став її командиром.

Мене розмістили в селянському будинку, на його даху встановили український національний прапор з моїм гербом командуючого, і українські солдати стояли у почесній варті біля будинку. За декілька днів генерал Фрейтаг звернувся до мене з проханням, щоб німецьким унтер-офіцерам дозволили стояти в моїй охороні. Я не міг не прийняти це прохання з подякою. Генерал Крат перебував зі мною, але коли я визначився зі своїм рішенням не робити заміни командування, він повернувся у Фолькермаркт до штабу армії.

Крім моєї вимоги змінити назву дивізії я видав письмовий наказ генералові Фрейтагу з тим, щоб він зазначив у наказі по дивізії: 1) скільки німців служить в дивізії; 2) в дивізії немає росіян; 3) у разі капітуляції Німеччини дивізія буде намагатися пробитися до союзників; 4) тих німецьких офіцерів, які вороже ставляться до українців або ненавидять їх, буде негайно звільнено.

Протягом декількох наступних днів я відвідав усі формування середової лінії. Німці були здивовані, тому що генерал Фрейтаг ніколи

¹Хайке В. Бої під Бродами. – Мюнхен, 1951.

²В боях під Бродами я втратив рідного брата лейтенанта Петра Шандрука.

не робив цього. Я долучався до усіх деталей справ дивізії, відвідав госпіталь і пункти невідкладної допомоги. В інспекційних подорожах мене супроводжували капелан-майор Левенець і майор Макарушка. Я задовольнив прохання капеланів і відвідав могили загиблих солдатів, взяв участь у меморіальній службі. Могили були доглянуті, на них було встановлено хрести. Капелани зробили це, незважаючи на те що могили знаходилися лише у кілометрі від лінії фронту.

Я призначив церемонію присягання дивізії на 25 квітня, текст присяги був такий самий, як у Другій українській дивізії полковника Дяченка. Капелан-майор Левенець проводив церемонію присяги, що відбувалася у чудовій відкритій долині серед лісів і пагорбів. Взяли участь такі формування: 30-й полк у повному складі (оскільки він був резервним), делегати від 29-го і 31-го полків, а також від усіх спецпідрозділів дивізії. Багато у кого з офіцерів і солдатів під час присяги в очах стояли сльози, німецькі офіцери і унтер-офіцери присягалися разом з українцями. Були присутні генерал Вехтер і доктор Арльт, але генерал Фрейтаг був відсутній. Ми не засуджуємо його. Ми отримали відзнаки з українським гербом, замовлені в Празі, і майже всі солдати їх мали. Після присяги отець Левенець говорив про значення клятви для усіх християн, я говорив про необхідність збереження традицій боротьби за незалежність. То було справжнє відродження, земля стогнала під ногою моїх дорогих солдат. В той сонячний день, коли вони крокували повз мене, я бачив ясні погляди їхніх очей. Вигляд подяки за право бути українським солдатом на їхніх обличчях відплатив мені за всі попередні хвилювання.

26 квітня я попросив генерала Фрейтага супроводжувати мене у поїзді до штабу армії. Я хотів відвідати з візитом командуючого армії генерала д'Ангеліса, але генерал д'Ангеліс передав через генерала Фрейтага повідомлення для мене, що він сам приїде до нас. Я зустрівся з генералом наступного дня, оскільки він був з командуючим корпусом. Я порушив питання про вилучення дивізії з передової лінії фронту ще до капітуляції. Генерал д'Ангеліс повністю погодився з моїм проханням. Він був дуже приємною і комунікабельною людиною, запросив мене пообідати з ним наступного дня, однак цього не трапилося, бо генерал мав терміново їхати у справах.

27 квітня я отримав примірник наказу по дивізії за № 71 від 27 квітня 1945 року,¹ в якому доводилися до відома персоналу дивізії

¹Оригінал цього наказу я віддав до архіву Братерства вояків Першої української дивізії в США.

інструкції, відповідні до моїх наказів. Далі наводяться уривки з цього наказу.

“III. Інструкції по дивізії

1. Дивізія є і залишається суто українським формуванням... Генерал Шандрук виконує обов'язки головнокомандуючого всіх українських угруповань, включаючи Першу українську дивізію... В дивізії 11% німців... В дивізії немає росіян...

2. В разі офіційної капітуляції німецького Рейху східний фронт капітулює перед більшовизмом, дивізії слід якомога швидше прориватися в тил до англо-американців...

V. Термінові заходи

1. Командирам наказати: тим з німецького персоналу, хто не сприймає українців, подати рапорти про переведення до польового резервного батальйону... Ті, хто ненавидить українців, або ті, кого вони ненавидять, не залишаться...”

Таким чином мій наказ було виконано.

Нарешті, коли я призвичаївся до ситуації і дивізії, я запитав генерала Фрейтага, чи обізнаний він, як повівся зі мною полковник Маркс. Генерал Фрейтаг показав мені копію радіограми до полковника Маркса, в якій він різко дорікає полковникові. Генерал Фрейтаг попросив мене не порушувати справу далі.

29 квітня генерал Вехтер, доктор Арльт і я вирушили до Фолькермаркта. В моїй кімнаті в готелі було радіо, і я знав, що Німеччина на порозі капітуляції. Генерал Вехтер і доктор Арльт були в Італії, щоб довідатися про Козачу дивізію генерала Шкуро і допомогти йому зустрітись зі мною для обговорення можливостей приєднання його дивізії до Першої української з метою спільних дій перед союзниками.

Я наказав резервному полку полковника Маркса прийняти присягу 30 квітня. Полковник Маркс зустрів мене зі звітом на полі, де полк стояв струнко по батальйонах. Коли я оглядав батальйони, він командував кожному батальйону і відповідно звітував мені, представляючи кожного командира батальйону. Після огляду відбулися присяга і марш: я зізнаюся, що полк виглядав не менш вражаюче, ніж дивізія.

Протягом декількох наступних днів нічого не трапилось, нам усім було цікаво, як закінчиться війна. Генерал Шкуро¹ приїхав до мене

¹Генерала Шкуро британці видали більшовикам. В 1947 році його повісили в Москві разом з генералом Красновим та ін.

2 травня, але у розмові він не проявив аніякого бажання перейти під моє командування і приєднатися до мене, крім того, він був зовсім п'яним. Він сподівався приєднатися до козачого корпусу генерала Панвіца, що був в Югославії, і за допомогою генерала Драї Михайловича Четника спробувати дістатися Греції. Я не думав, що комуністичний диктатор Тіто дозволить козакам пройти до Греції. Справи Греції також були кепськими, бо там точилася боротьба з комуністичним ватажком Маркосом Вафіадесом. Про всяк випадок я порадив генералу Шкуро спробувати вивести свою дивізію з лінії фронту з союзниками ще до капітуляції Німеччини. В цьому йому допоможуть генерал Вехтер і доктор Арльт.

Капітан М.Ліщинський прийшов до мене зі звітом 2 травня і докладно розповів про ситуацію. В боях під Бродами він втратив руку і тепер працював в 6-у відділі штабу дивізії. На думку його відділу, становище дивізії критичне. Він запропонував негайно усунути усіх німців з командних постів у дивізії і в резервному полку і замінити їх на українців. Капітан Ліщинський висував такий аргумент: заміна допоможе скоріше довести союзникам, що дивізію сформовано виходячи з політичних потреб і її створення прив'язано до Німеччини, бо цього вимагали обставини. Далі капітан пояснив, що серед солдат поширилася новина про те, що я видав наказ розформувати дивізію або поділитися на дрібні групи і приєднатися до формувань УПА, що воюють. Я зрозумів почуття солдатів, однак сказав, що вже зробив певні кроки, щоб поінформувати союзників про УНК і УНА. Я особисто приєднуюся до дивізії, щоб в цей критичний момент бути зі своїми людьми як їхній головнокомандуючий, хоча як президент УНК я можу виконувати свої обов'язки далеко від неї. Я підкреслив, що ми не вразимо союзників таким кроком, навпаки, можемо поставити себе під загрозу: дивізія все ще знаходиться на полі бою з більшовиками, її оточують потужні сили німецьких формувань, німці, яким нема чого втрачати, можуть дозволити ворогові пройти крізь наші фланги і захопити нас у полон. В такій ситуації мало хто з нас виживе. Більше того, будь-які непрязнені дії щодо німців позбавлять нас постачання. Я додав, що всі ці міркування примусили мене відмовитися від ідеї легально замінити німецьких командирів на українських.

Було порушено питання про об'єднання з УПА. Ми знали, що в той час УПА діяла в районі Карпат. Треба було мати надто розвинену уяву, щоб повірити, що в умовах високої концентрації радянських військ в Австрії, Угорщині і Словачії солдати нашої дивізії поодинці або дрібними групами зможуть подолати відстань до Карпат, що ста-

новить близько 600 км по прямій. Якщо вони будуть пересуватися по дорогах, їм слід бути в військовій формі або в цивільному одязі? Можна було передбачити, що на дорогах будуть стояти патрулі принаймні кожні 4–5 км. Крім того, за винятком декількох офіцерів, в нашому війську не було цивільного одязі. Потім виникає проблема забезпечення: населення Німеччини, втомлене від війни, не дуже охоче буде годувати і переховувати іноземців, бо вистачає своїх воjakів, що жебракують, повертаючись додому. Згодом я почув звинувачення в тому, що дивізія не була вилучена з фронту перед капітуляцією і що провина мого штабу полягала в тому, що німці не дотримали своєї обіцянки (обіцянка генерала Фрейтага) вивести дивізію до капітуляції. По-перше, це обіцяв не тільки генерал Фрейтаг, але й командири корпусу і армії. Не могло бути сумніву у дійсності цього зобов'язання, воно виходить з наказу № 71, пункт III (наведений вище), у якому зазначено про виведення дивізії до капітуляції і далі про просування дивізії на захід до “англо-американців”. Єдиною людиною, в компетенції якої було видання цього наказу, був командуючий армією, в цьому випадку – генерал фон Бальк. Однак залишалося питання, як отримати звістку про капітуляцію. Як буде зазначено у наступному розділі, 8 травня у другій половині дня я довідався від генерала Вехтера, що припинення вогню призначене на одну хвилину після півночі 8 травня (фактично в першу хвилину 9 травня). Цілком зрозуміло, що виступити дивізією в похід за такий короткий час неможливо, повідомлення надійшло запізно. Згідно з військовою наукою, що базується на практиці, для виступу дивізії необхідно як мінімум 5–6 годин за умов нормального мирного часу. Тепер дивізія розташована на передовій лінії фронту, і ми не мали повідомлення навіть за такий мінімальний відрізок часу. Легко казати, важко робити, особливо в цій ситуації!

У зв'язку з цим я зазначу все послідовно. Я вирушив до генерала Фрейтага. Він сказав, що в 8 годин вечора 8 травня він ще не мав розпоряджень. Він отримав останні накази лише о 3-й годині ранку 9 травня, і дивізія вирушила на захід. Знадобився мінімальний необхідний час, щоб дивізія виступила. Хочу підкреслити, що я бачив німецькі угруповання, які прямували на лінію фронту, щоб заступити на місце дивізії.

Хоча я бачив ультиматум у генерала, мене не здивувало те, що він не мав наказів від свого вищого командування: що означає дивізія легіонерів для німецького командування, в той час коли руйнується країна і їм треба подбати про своїх людей. Генерал Фрейтаг нарешті

показав мені накази командування армії, але їх було отримано, коли дивізія була вже на марші, приблизно о 5-й ранку. Німецькі дивізії також рухалися на захід, але з тією різницею, що їхні солдати їхали на вантажівках, а наші йшли пішки.

Врешті-решт було не менш дивно почути звинувачення в тому, що штаб армії не потурбувався про те, щоб дивізію було виведено з фронту. Який штаб? На практиці весь мій штаб складався з однієї особи, у якої не було ані зв'язку, ані транспорту. Говорячи про військовий штаб, треба знати, що це означає. Дивно, але дехто й не знав, що в той час штабу фактично не існувало. Я був радий можливості керувати хоча б авто. Тому в тій ситуації я не міг маніпулювати і поставити дивізію у ще небезпечніше становище. Наказ розформувати дивізію існував, але таке рішення було настільки недоречним, що я його навіть не обговорював. Яким чином можуть зникнути 20 тисяч воєнків? Крім того, такий наказ поставить мене в ситуацію порушника правил честі, закону і моралі, дасть привід повернути нас більшовикам. Нарешті я сказав: "Солдатам, які йдуть на війну, слід завжди пам'ятати: вони мусять бути готовими вмерти". Я попросив капітана Ліщинського повідомити солдатам, що я повністю беру на себе відповідальність за них і забороняю будь-які подальші обговорення на цю тему, незалежно від намірів тих, хто висловлюватиме ці ідеї. Я попередив, що офіційно наказую йому прояснити всім мою позицію. В той момент я розумів, що моя відповідальність за тисячі воєнків навряд чи їх заспокоїть. Вони навряд чи зрадіють навіть в разі моєї смерті, якщо будуть знати, що її не можна було уникнути. Однак я вважав і був твердо переконаний в тому, що моє рішення, яке було прийняте після серйозних роздумів, виправдано.

Капітан Ліщинський вислухав мене з поважністю солдата і всіма засобами поширював мій "незвичний" наказ серед війська.

Український Великдень припадав на 3 травня. Я розпорядився урочисто відзначити це свято, капітан Ліщинський запропонував скромний "сімейний бенкет" для всього штабу армії з моєю участю. Я був дуже зворушений таким свідченням "спільних почуттів" і, можливо, "спільної відповідальності" в цей складний період. Я відвідав Божу службу разом з усім штабом. Чудова проповідь полкового капелан-капітана Д. Ковалюка дійшла до самого мого серця, я запам'ятав її назавжди. Генерал Вехтер і доктор Арльт взяли участь в бенкеті, і я висловив їм подяку за їхню гречність.

Наступного дня мені треба було поспішати до дивізії на фронт, тому що там трапилися випадки дезертирства. Більшовики встано-

вили в своїх окопах гучномовці і, кажучи про безнадійну ситуацію Німеччини, запрошували наших солдатів переходити до них вже тепер, тому що “після капітуляції союзники всеодно повернуть вас Советам”. Я прибув до місця розташування батальйону, у якому трапилися факти дезертирства, і звернувся до зібрання солдатів. Один вояк попросив дозволу говорити і змалював у яскравих словах неминучі нещастя, які чекають на тих, хто повірить більшовикам і перейде до них. Він був зі східної України, одним з тих, хто уникнув радянського раю. Мені доповідали, що більше випадків дезертирства не було.

Новий командучий армією генерал фон Бальк прибув на місце генерала д'Ангеліса. Генерал Фрейтаг запропонував, що буде непогано мені зустрітися з генералом фон Бальком і ознайомити його з моїм рішенням щодо дивізії. Звісно, генерал фон Бальк знав, що дивізію буде виведено з фронту, але візит ввічливості не зашкодить. Я подякував генералові Фрейтагу за пропозицію, і ми разом відвідали генерала фон Балька. Він був повною протилежністю до генерала д'Ангеліса: невисокий на зріст прусак. Він прийняв мене з повагою і сказав, що знає про дивізію і вже видав необхідні накази: у відповідний час дивізію замінить група німців резервістів тільки для того, щоб позначити лінію фронту. Група прибуде на диспозицію генерала Фрейтага за декілька днів. Гадаю, що батальйон німецьких резервістів прибув у штаб-квартиру резерву дивізії 7 травня.

Генерал Вехтер прибув до мене 8 травня пообіді і повідомив: контр-адмірал Денніц, який після самогубства Гітлера перебрав владу як канцлер Німеччини, погодився на умови капітуляції союзників. Припинення вогню призначене на 0:01 хвилину ночі 9 травня. Генерал Вехтер сказав: “Тепер, генерал, ви – центральна фігура у діях, спрямованих на порятунок дивізії і, можливо, усіх нас, хто з вами”. Він також сказав, що британці увійшли в Шпитталь і рухаються в напрямку на Клагенфурт. Я послав за доктором Макарушкою і попросив його, як людину з певним політичним досвідом, обізнану з історією і бойовим шляхом дивізії, взяти на себе складну роль: виступити вперед, зустрітися з британцями, розповісти їм про УНК і УНА, спробувати отримати письмовий наказ про просування армії і дивізії в тил британських військ. Доктор Арльт, який вільно володів англійською, мав його супроводжувати як перекладач.

Декількома днями раніше я відрядив полковника (тепер генерала) К.Смовського з коротким листом до польського командуючого генерала Владислава Андерса. У листі я ознайомив його з ситуацією і просив вплинути на представників британської влади у справі з просуванням дивізії вглиб їхнього тилу. Полковник Смовський був контрактним офіцером в польській армії перед війною, і тому йому краще розмовляти з генералом Андерсом. Я просив його доставити мого листа генералові Андерсу особисто або у разі виникнення ускладнень через польських офіцерів зв’язку, прикомандированих до британського командування.

Я мав негайно виїхати в дивізію. Я наказав генералові Крату очолити штабну групу, а після того, як я отримав повідомлення від доктора Макарушки, вирушити з резервним полком і зустрітися з британцями. О 20-й годині в супроводі генерала Вехтера і мого ад’ютанта лейтенанта Целко я був у дивізії. Виникла незначна перешкода під час переходу через ріку Драва: війська Тіто охороняли всі шля-

хи, але ми пройшли. Генерал Вехтер відбув до Граца, щоб довідатися про просування радянських військ. Генерал Фрейтаг повідомив, що він ще не отримав наказ про виведення дивізії з фронту. У присутності капелана М.Левенця я видав генералу Фрейтагу ультимативний наказ провести відхід дивізії до 3-ї години ранку 9 травня. Це узгоджувалося з моїми підрахунками: того ж дня дивізія зможе перетнути річку Мур, що в 50 км. То було найбільшою проблемою, бо радянська авіація знищила всі мости через ріку. Я також наказав генералу Фрейтагу відрядити групи протиповітряної оборони для захисту моста в Леобені, де планувався перехід дивізії через ріку. Я попередив генерала Фрейтага: якщо мої накази не буде виконано або буде виконано з запізненням, його буде віддано під арешт і я візьму командування на себе. Капелан Левенець спостерігав, щоб мій наказ виконали, і о 12:00 повідомив, що формування готові вирушати. Під час нашої розмови генерал Фрейтаг поставив суттєве запитання: що робити з амуніцією і артилерією? Я відповів: "Амуніцію вночі розстріляти по позиціях ворога, замки і приціли з гармат знищити або закопати, людей посадити на коней і вислати у західному напрямку." Німецький батальйон, який мав заступити на наші позиції, запізнився, і генерал Фрейтаг залишив по одному взводу з кожного полку на лінії фронту. Вони відступлять, як тільки їх звільнять. Вихід цих взводів затримався надовго. Отож, загалом дивізія вчасно залишила лінію фронту і почала форсований марш на захід. Просування було складним, йшли дощі, дороги були розмиті, ноги в'язли в багні. Я проїхав повз крокуючі колони і під'їхав до самого Леобена. Ми з генералом Фрейтагом стояли біля мосту через р.Мур, доки не пройшли усі до останньої колони. Наступного дня ми прибули в Юденбург, там до нас приєднався генерал Вехтер. Він попередив, що з Брука на Юденбург рухається радянська танкова дивізія. Під Юденбургом нас наздогнали доктор Макарушка і доктор Арльт. Вони привезли письмовий дозвіл дивізії просуватися в тил британських військ. Голова штабу британської дивізії розповів докторові Макарушці, що їх попереджали про Першу українську дивізію (можна було припустити, що це був результат втручання професора Романа Смоль-Стоцького з Праги). Ми вже залишали Юденбург, як довідалися, що на його підступах частина дивізії зненацька потрапила на групу радянських танків. Довелося розсередитися в лісі і зачекати, доки танки пройдуть. Радянські війська відрізали нас від частини нашого обладнання, але людей ми втратили небагато. За декілька годин дивізія знов з'єдналася і вже іншою дорогою висту-

пила на Сен-Вейт і Шпитталь, а там вже дісталася британської зони, як мені повідомили генерал Фрейтаг і полковник Маркс. Інша колона, приблизно 1300 вояків, пройшла повз Юденбург і опинилася в американській зоні, того дня місцевість було поділено на британську і американську зони. Цю групу було направлено у Тамсвег. Ми також вирушили туди: генерал Вехтер, доктор Арльт, доктор Макарушка, капелан Левенець, генерал Фрейтаг, лейтенант Целко – усі вони були зі мною. На ніч ми зупинилися в селі Андра. Коли наступного ранку ми збиралися виїжджати з Тамсвега, з'ясувалося, що зник генерал Фрейтаг. Доктор Макарушка пішов його шукати, і коли його знайшов за селом, той сказав, що незабаром приєднається до нас. За декілька хвилин ми почули постріл. Доктор Макарушка підбіг до генерала Фрейтага знов, але той вже був мертвий. Генерал скінчив життя самогубством. Натомість генерал Вехтер залишив мене і сказав, що намагатиметься перетнути в горах кордон з Італією. В Італії він мав друзів. Потім я довідався, що в 1948 році генерала Вехтера було інтерновано і в таборі він помер від туберкульозу.

Вночі ми досягли Тамсвега, група наших вояків вже була там. Ми знайшли притулок в амбарі на сіновалі, солдати провели ніч в лісі просто під небом: не було жодного укриття і навіть палаток, не було продовольства. З тією групою був командир артилерійського полку полковник Байерсдорф, і я запропонував йому взяти її командування на себе. Однак вночі він залишив своїх людей і приєднався до якоїсь німецької дивізії. Групу очолив капітан В.Козак. На той час солдати вже другий день не мали їжі, вони вже з'їли на марші свої пайки (консерви). Мені треба було їхати до командуючого німецьким корпусом – американці призначили його регіональним командиром – просити у нього продовольство. Він виписав два мішки бобів, а замість м'яса – одного коня.

Перед нами постала проблема: що робити далі? Ми вирішили звернутися до американського командування наступного за значенням рівня, щоб уточнити своє становище, бо ми не були ані полоненими, ані інтернованими. Нас направили до Бісхофшофена через Сен-Йохан-Пондау. Там за наказом німецького офіцера-зв'язківця, приписаного до американського командування, нам було надано дві кімнати в місцевому готелі, де ми зупинилися на п'ять днів. Тоді доктор Арльт з його бездоганним знанням англійської отримав для нас дозвіл проїхати до Зальцбурга, бази американської дивізії, що окупувала цю зону. Командування виписало нам перепустку, де було за-

значено: “Голові УНК генералові Шандруку і супроводжуючим його особам дозволено прослідувати до Ауфкірхена, що в Баварії”. Безперечно не було сенсу марно сидіти бездіяльно, без жодної звістки про долю українців і військ УНА. Ще у Юденбурзі до мене прибув офіцер зв’язку генерала Крата лейтенант Федів, і я видав йому письмове розпорядження про призначення генерала Крата командуючим дивізією. Від лейтенанта Федова я довідався, що більша частина дивізії крокує на Шпитталь повз Сен-Вейт, і з ними також резервний полк.

Ми виїхали з Зальцбурга на двох “Фольксвагенах” і дісталися Бад-Тойльця без ускладнень. Американські вартові перевіряли наші документи через кожні 5–6 км. Після Бад-Тойльця нас зупинила американська охорона і супроводила на командний пост американців. Майор Макарушка і доктор Арльт увійшли всередину. Після повернення вони розповіли: у кімнаті знаходилися два американських офіцери; ті довго роздивлялися нашу перепустку, а потім заявили, що нас відправлять до табору для військовополонених. Згодом увійшов ще один офіцер, як тільки він розібрався в тому, що відбувається, він сказав досить твердим тоном, що немає причини нас затримувати, адже інші дозволили нам пройти, і наказав вартовому супроводжувати нас до околиці міста. Ми вирушили, але за пропозицією доктора Арльта вирішили їхати повз Мюнхен, щоб у цьому великому місті уникнути можливих ускладнень. Ніч ми провели в Меммінгені і на решті дісталися Ауфкірха. Навколо Ауфкірха мешкало багато провідних громадян із Західної України. Серед них: заступник спікера польського сейму Василь Мудрий; президент промислової асоціації Львова доктор Андрій Палій; доктор Атанасій Міланич; видавець Михайло Добрянський та інші. Після нетривалого візиту і перекуски у пана і пані Паліїв ми поїхали до сусіднього села, де Добрянські запропонували мені кімнату. У них було три кімнати в фермерському домі. Доктор Арльт зупинився в іншому селі, його взяв на роботу місцевий фермер. Постала проблема цивільного одягу для мене. За допомогою пана Добрянського я знов перетворився на цивільного. Варто мені було недовго побути в Ауфкірхі у військовій формі і звертатися до пана Мудрого “маршал” (титул спікера в польському парламенті), як німці доповіли американським властям, що в їхньому будинку зупинився “Маршал Модел” (“Мудрий” для них чулося як “Модел”). Незабаром з’явилися американські “сек’юриті” і арештували пана Мудрого. Після пояснень його звільнили, але коли він повернувся додому, деякі речі зникли.

За декілька днів відпочинку я відчув підсвідому потребу негайно їхати з Ауфкірха. Пан Міланич допоміг мені отримати перепустку на переїзд до Веймара від американського командування в Кауфберні. Я знав, що у Веймарі перебувають президент Лівицький і деякі члени УНК і УНА. Також там були представники “нової” еміграції (за часів другої світової війни). Їх очолювали адвокат В.Доленко і професори В.Дубровський та М.Ветухів. Отож я вирішив їхати і доповісти президенту Лівицькому та українським лідерам про свою діяльність.

В той день, коли я отримав перепустку на подорож до Веймара, на вулиці я випадково зустрів того самого чоловіка, що доніс на мене у гестапо в 1940 році. Він виглядав надзвичайно радим нашій зустрічі і наполягав, щоб я пішов з ним до його готелю. Незважаючи на моє небажання, яке пояснювалося негативним колишнім досвідом, я все ж пішов. Він зупинився у першокласному готелі. Коли ми прийшли, замовив каву і вино і почав дзвонити по телефону. Він говорив російською, здається, з жінкою, використовуючи загадкові фрази наче код. Це насторожило мене, я відразу залишив його, поїхав на Ауфкірх, але ночував в іншому селі у полковника Рибачука, який жив там. Після зустрічі ввечері я вирішив негайно їхати в Веймар, і на світанку ми з паном Міланичем виїхали.

Потім від Добрянських я довідався, що трапилося у мою відсутність. Близько 9 ранку того ж дня, що я поїхав до Веймара, до будинку під'їхали дві машини: одна з американцями, друга з росіянами. Вони зайшли в дім, виставили вартового перед будинком і почали розпитувати пані Добрянську про мене. Вона їм сказала, що я поїхав, куди саме – вона не знає, бо не зобов'язана мене питати. Вони пройшли в мою кімнату, знайшли мій військовий картуз. Російський офіцер взяв його і сказав: “Картуз німецького зразка, це доводить, що він співпрацював з німцями”. Тоді пані Добрянська, вказуючи на картуз, відповіла, що можливо й так, але на ньому український тризуб. Радянський офіцер подивився і сказав: “Справжній петлюрівський бандит”. Він забрав картуза й усі папери, що я залишив. Наступна подія відбулася в другій половині дня. Її змалював наш католицький священник отець К. “Я йшов вулицею по тротуару в Кауфберні. Прямо до мене під'їхав американський джип. Я подумав, що це випадковість, відскочив убік, але джип притиснув мене до стіни, з нього вискочили два американських і два радянських офіцери, схопили мене за руки, кинули в машину і відвезли до радянського командування. Вони почали мене бити і кричати: “Ти, Шандрук”. Я показав свої доку-

менти і пояснив, що я не Шандрук, я священник. Вони ще мене вдарили: “Ти брешеш. Ти Шандрук; Шандрук, якщо захоче, може перствілитися у священника”. Вони пішли їсти. Після вечері знов мене били. Один з офіцерів схопив зі столу військовий картуз і спробував вдягнути його на мене. Зненацька усі заціпеніли: картуз зовсім не підходив на мою голову. Вони здивовано подивилися один на одного, а потім хтось сказав: “Тоді ви дійсно не Шандрук”. Вони вибачилися і відпустили мене, але після побоїв декілька днів я пролежав у ліжку”.

Я прибув до Веймара і докладно доповідав президентові Лівицькому, членам його уряду та іншим видатним громадянам, яких запросили слухати мій звіт. Я наказав квартирмейстеру армії підготувати звіт про надані для УНК гроші, аудиторському комітету звірити цифри і передати баланс уряду УНР¹. Я залишився в Веймарі на два тижні, а потім повернувся до Ауфкірха. Для пересування я використовував “Фольксваген”, на який мав доручення від американських військових установ. За ці два тижні разом з прем’єр-міністром нашого уряду доктором Костем Паньківським і Степаном Вітвицьким ми відвідали декілька командних постів американського і британського верховних командувань. Ми розповсюджували меморандум про УНА і, зокрема, про Першу українську дивізію. В меморандумі пояснювалася ціль створення дивізії, підкреслювалося, що усі вояки походять із Західної України і ніколи не були радянськими громадянами. Також зазначалося, що УНК, УНА і Перша українська дивізія ані ідеологічно, ані політично не орієнтовані пронацистськи, і тільки за певних обставин були сформовані на території Німеччини². В презентаційних матеріалах і меморандумах тієї доби ми зверталися до історичних прикладів політичної і збройної боротьби інших націй за незалежність. Наші найголовніші докази були з недавнього минулого. Наприклад, за доби першої світової війни Ю.Пілсудський сформував легіон проти росіян, в той час Ю.Довбор-Мусницький об’єднав польські сили на протилежному боці; подібно чехи і словаки призи-

¹Близько 19 тис. німецьких марок.

²У 1945 році в Єрусалимі вийшов у світ буклет “Сором чи слава” видатного польського публіциста і колишнього міністра Ігнасія Матушевського. Матушевський цитує пояснення української сторони щодо того, чому українці були змушені формально об’єднатися з німцями у боротьбі проти більшовиків: “Не слід думати, що ми співпрацювали з німцями заради їхньої перемоги. Ми лише не хотіли бути в могилах тоді, коли Британія, Америка і Польща переможуть Гітлера. Тому ми вирішили себе захищати”. Це свідчить, що українці вірили в перемогу союзників.

валися до австро-угорської армії, але тоді ж вони сформували чеський легіон з полонених у Сибіру; чеські й словацькі підрозділи би-лися у Франції під командуванням видатного словацького вченого і вояка генерала М. Стефаніка; протягом другої світової війни фран-цузький маршал Петен заключив перемир'я з німцями (як кажуть, під загрозою сили), а генерал де Голль бився на боці союзників. Ми доводили, що політикам слід знаходити різні шляхи для дотримання національних інтересів. В нашому випадку, зокрема у моїх діях, мож-на побачити, що ми робили все, що було в наших силах, аби провес-ти розмежувальну лінію між нами і німцями. Само собою зрозуміло, що формування Першої української дивізії, організація УНК і УНА , Другої української дивізії випало на той період, коли не було ніяких сумнівів в тому, що німці війну програли. Це означає, що ми діяли з єдиною метою – відновити нашу боротьбу за незалежність або, у найгіршому випадку, не потрапити до рук ворога неозброєними. В умовах, що склалися, існувала надія на третє рішення, і я хотів скористатися ним. До того ж нацистська Німеччина була атеїстич-ною країною, а всі українці, яких забрали до Німеччини, були, як і решта українців, глибоко релігійними людьми. Як вже зазначалося, усі збройні українські формування мали офіційний інститут капе-ланів.

Під час мого перебування у Веймарі мене відвідав полковник Дя-ченко. Зі своїми офіцерами він дивовижно unikнув смерті і радянсь-кого ув'язнення. Його дивізію, незважаючи на всі старання, було за-лучено до боїв з радянськими військами в Чехословаччині. За де-кілька днів тилкових боїв дивізія стійко трималася проти радянських танкових груп і завдала їм значних втрат. Однак протитанкові бойові запаси скінчилися і дивізія, яку попри міцну підтримку фельдмар-шала Шьорнера не підтримали сусідні угруповання німців, втратила моральний дух. Її остаточно оточили. Дивізія втратила 60 відсотків персонального складу, решта спромоглася вийти з оточення, та їх взяли американські війська, здається, угруповання генерала Петча.

Коли я повернувся з Веймара, Добрянські розповіли, як старанно мене шукали росіяни, я вирішив поїхати в Італію відвідати дивізію, яку інтернували в Белларії. У мене були деякі відомості про дивізію від генерала Крата, які передав лейтенант-інженер Ю. Тис-Крохма-люк. Пани Мудрий, Палій і Макарушка також вважали, що моє по-дальше перебування в Ауфкірхі стає небезпечним і мені слід негай-но їхати до Мюнхена. Вони підтримали мій план відвідати дивізію, моя присутність там може бути корисною. Я поїхав до Мюнхена з

паном Міланичем, який взяв мене до Українського комітету допомоги. Головою комітету був професор О.Корсунський, а секретарем доктор Маковецький. Доктор Маковецький мав запити від власників житла на помешкання, і запропонував мені дуже комфортабельну кімнату в тихому районі Мюнхена Вальдфрідхофі, Ротгенбюхер штрассе, 35. Наші визначні громадяни знали про моє нестабільне фінансове становище. Коли я повернувся з Веймара, доктор Макарушка дав мені 10 тисяч марок на подорож до Італії і на мої особисті витрати; зі свого боку, пан Мудрий дав ще 10 тисяч перед моїм від'їздом, так само і пан Палій. Скільки то становило можна уявити, якщо я наведу такий факт: за каністру бензину на чорному ринку ми платили 400–650 марок. Офіційно ми не могли його придбати, хоча деякі американці задовольняли наші прохання і давали трохи пального.

Незабаром мені відкрили дозвіл на поїздку до Італії. Я попросив поїхати зі мною отця Левенця, а також звернувся до доктора Маковецького надати мені перекладача. Доктор Маковецький розповів, що пані І.Лаврівська бездоганно володіє англійською і порадив її взяти. Я запитав її чоловіка, і він відповів, що не має нічого проти, якщо вона погодиться їхати. Після того як я пояснив мету поїздки, вона сказала: “Це мене влаштовує”. Ми виїхали з Мюнхена 26 липня, повз Куфштейн на Шпитталь у штаб-квартиру британських окупаційних військ в Північній Італії. Після відвідання декількох офісів нас направили до штабу британського корпусу під Клагенфуртом. Нас прийняв британський підполковник, який запитав, хто ми і чого шукаємо. Пані Лаврівська розповіла йому те, що я просив, він подивився на нас і сказав: “Непогана компанія – актриса, генерал і священник. Будь ласка, зачекайте”. (Пані Лаврівська була відомою українською актрисою.) Ми чекали досить довго, я висловив підозру, що нас можуть арештувати. За годину увійшли два здорових британських військових поліцейських, кожен десь 6 футів заввишки (приблизно 1,8 м). Все стало зрозумілим. Увійшов полковник і зачитав наказ про нашу відправку до табору в Агатенхофі біля Сен-Вейта як осіб, що “вештаються в тилу корпусу”. Потім він додав: “Ви шукаєте своїх людей, в Агатенхофі багато українців”. Полісмени відвезли нас у табір. Вони їхали на великій швидкості, їхній водій віз мене в моєму “Фолькswagenі”, решту нашої групи – в їхньому авто. Дорожні знаки вказували, що ми їдемо на Брук, а я знав, що ця зона знаходиться під радянською окупацією. Я був готовий вистрибнути з машини, якщо розмова про табір була лише прикриттям, але машини повернули на

другорядну дорогу на Агатенхоф. В таборі було багато українців, колишніх робітників-невільників з Австрії. Перед аншлюсом табір був місцем відпочинку для австрійських державних службовців. Його було розташовано в чудовій гірській місцевості, він не мав нічого спільного з таборами для інтернованих, добре знайомих нам за колючим дротом і бетонними укріпленнями. То було щось зовсім інше. Комендант табору британський майор Руттер подбав про нас. Після перевірки і розслідування, під час якого пані Лаврівська була неперевершена, нас звільнили. Мені повернули “Фольскваген” і видали перепустку, у якій значилося: “Генерал Шандрук і супроводжуючі його особи на “Фольксвагені”, номерний знак 58649, їдуть найкоротшим шляхом до Мюнхена”. На жаль, ми не мали пального, але комендант видав нам одну каністру і ще одну ми отримали від офіцера нашої дивізії, що працював у американців. Здається, його прізвище було Дорошенко, принаймні він був родичем добре відомого професора Дорошенка.

Слід додати, що на початку нашої пригоди ми зупинялися в таборах UNRRA. Одну ніч провели в таборі в Трауштейні, комендантом якого був український священник отець Федасюк. Він був дуже гостинним хазяїном і дав нам харчів на дорогу.

Після повернення до Мюнхена я мав можливість відвідати декілька таборів, де знаходилися наші ув'язнені солдати. Я привозив їм їжу, що отримував від новоствореної організації “Українська санітарна і благодійна служба” під вдалим керівництвом дуже спритного майора лікаря Томаша Горобця. Лікар Горобець і сам багато разів відвідував табори.

Наші солдати в Німеччині і усі тамошні українці були під егідою апостольського адміністратора отця Н.Вояковського. Він сам був колишнім вояком Української Галицької армії (УГА) і щиро турбувався про долю наших солдатів, багато для них робив. У Німеччині він особисто мав бесіду з німецьким кардиналом Баварії Його Високістю Міхаелем фон Фаульхабером. Той задіяв свій офіс для подання нашої справи американським і британським установам. Отець Вояковський також знайшов спосіб передати від мене листа Його Високосвященству архієпископу Івану Бичку, що був у Римі. В листі я просив високопреосвященного прелата взяти під свій захист солдатів Першої української дивізії. Архієпископ Іван дуже скоро відповів мені. У листі він повідомляв, що вже відвідав дивізію, яка, до речі, стала об'єктом уваги різноманітних радянських агенцій. На спеціальній аудієнції (вночі) архієпископ звернувся до Його Верхов-

нопреосвященства Папи Пія XII поклопотати за солдатів дивізії, що становлять цвіт української нації. Я мав виняткову честь листуватися з архієпископом досить довго по справах, що стосувалися дивізії та інших українських питань. В 1948 році я мав честь і задоволення зустрітися особисто з цим найбільш популярним українським католицьким прелатом.

Я довідався від архієпископа і від генерала Крата, що в результаті клопотання Його Верховнопреосвященства солдатів дивізії було перекласифіковано як ув'язнених, а більшовицьким агентам було заборонено відвідувати їх у таборах. Самі солдати відчували настільки сильну неприязнь до комуністичних агентів, що боялися наближатися до них. Документи дивізії свідчать, що лише декілька солдатів піддалися і спокусилися "повернутися додому". Ніхто не пошкодував за ними, тому що вони самі були або комуністичними агентами, або особами сумнівної подвійної моралі. З наступних листів з Ріміні я знав, що життя в таборах увійшло в норму: були засновані культурні та освітні групи, з'явилися всілякі крамниці, друкувалася періодична сатирична газета, театральні і хорові групи давали вистави в різних італійських містах. Не буду розповідати подробиці солдатського життя в Італії. На цю тему вже написані деякі монографії, але повний звіт про життя в таборі має написати один з бойових товаришів. Хоч вони і були до певної міри позбавлені волі, але принаймні не потрапили до рук комуністів.

Якось у серпні я довідався, що американці арештували доктора Макарушку і помістили його у табір десь поблизу Франкфурта, де вже були ув'язнені деякі вояки дивізії. Це було значне потрясіння для мене, для усіх наших друзів і особливо для його сім'ї; дружина, що доглядала двох маленьких дітей, мала серйозну хворобу і невдовзі померла. Доктор Макарушка і ціла група солдатів були звільнені за декілька місяців після багатьох звернень, що ми представляли.

Інженер пан А.Палій жив неподалік від мене в Мюнхені. Він часто приходив до мене. Як голова цивільної адміністрації Першої української дивізії він надзвичайно опікувався долею наших солдат. Він складав численні меморандуми про дивізію, зокрема меморандум, адресований голові Українського комітету допомоги в Великій Британії капітану канадської армії Богдану Панчуку. У січні 1946 року ми з паном Палієм поїхали до Ольденбурга, щоб зустрітися з іншим капітаном канадської армії доктором Капустою. Нам довелося проїхати окружною дорогою, подолати відстань близько 1100 км і провести

дві ночі в холодному кузові авто. Ми хотіли просити його допомоги у полегшенні долі солдатів нашої Першої дивізії і визначенні їхнього становища. На початку 1946 року ми остаточно довідалися, що в результаті наших кроків солдати дивізії будуть переправлені до Англії, де їм буде надано статус вільних поселенців. Здійснення цього плану сталося, звичайно, пізніше.

Текст і кількість меморандумів, які ми подавали протягом цього періоду прямо чи непрямо (через УКК, через капітанів Капусту і Панчука) до різноманітних верховних воєнних командувань союзників і представників урядових та громадських установ, будуть очевидними з того факту, що лише один меморандум, представлений на розгляд USFE, був у 27 копіях, а до REFE – подані і капітаном Капустою і капітаном Панчуком 11 серпня 1945 року. Усі меморандуми були підписані мною, супроводжувалися листом до названої установи, також підписаним мною з уточненням моєї посади і військового звання. Незважаючи на шкідливі наслідки для мене, я вважав за необхідне виступати людиною, відповідальною за долю вояків УНА. Пан Палій керувався тими ж міркуваннями.

За рішенням представників влади союзної окупації в 1947 році інші групи вояків УНА, зокрема, ті, що перебували в ув'язненні в Німеччині, були звільнені з таборів і віддані на утримання Німеччини як біженці. Слід додати, що значна частина вояків взагалі не перебувала в таборах, вони мали цивільний статус. Їхнє становище ускладнилося, тому що їх не приймали до таборів UNRRA, а тих, хто був в таборах UNRRA, коменданти, що дозволяли комуністичним агентам вільно блукати навколо таборів і забирати свої жертви на репатріацію, примушували “повертатися додому” (тобто до Радянського Союзу). Траплялися й трагічні випадки: солдати і цивільні часто зникали з таборів або вдавалися до самогубства, щоб уникнути повернення до представників радянської влади.

На закінчення цієї частини моїх спогадів, пов'язаної з роботою голови УНК і командуючого Української національної армії, хочу з подякою зазначити, що покійний президент А.Лівицький, уряд, політичні організації, лідери української еміграції вільно надавали допомогу в моїй діяльності, хоча я ніколи не спричиняв ніяких ускладнень. Хочу висловити особливу подяку за безкорисну підтримку, надану усіма нашими солдатами, зокрема, тими, хто був зі мною у безпосередньому контакті, а саме: генералу М.Крату, генералу О.Вишинському, полковнику П.Дяченку. Весь офіцерський корпус УНА, зокрема Першої української дивізії, та їхні солдати

продмонстрували зразкову дисципліну, незаперечну слухняність і вражаючі приклади довіри. З задоволенням я згадую про пропагандистську допомогу, надану “інструкторами політичної і культурної інформації”, що існували в усіх підрозділах УНА. З вдячністю визначно допомогли в ознайомленні з моральним аспектом життя в дивізії, надану мені отцем Іваном Гриничем, і турботу майора отця М. Лещенця. Незважаючи на те що багато років пройшло від тих часів, коли відбувалися ці події, я завжди і повсюди бачу ознаки того, що мої дорогі солдати і наша громада належно визнає моє рішення не вагатися і, якщо потрібно, пожертвувати життям заради вищих цілей нації.

Я не вважаю необхідним уточнювати роль полковника Фріца, доктора Арльта і генерала Ф. Вехтера у справі УНК і УНА. Я намагався дати повну і об’єктивну характеристику тієї допомоги, яку вони надали. Я не заперечую тієї важливої ролі, яку відіграв доктор Арльт, і вважаю, що не тільки особисто я, але й уся українська спільнота і солдати пам’ятатимуть і шануватимуть цю чудову людину.

Однак не можу залишити без коментаря циркулярний лист, надрукований в травні 1947 року за сприяння ОУН (м), у якому мовилося: “Не слід надавати особливої важливості справі існування і діяльності УНК під керівництвом генерала Шандрука...” Я ніколи не сподівався на таку оцінку моєї діяльності, але не можу відмовити собі у задоволенні зазначити, що ані за статусом, ані за списком членів цього відгалуження ОУН я ніколи не поділяв їхні погляди. Я радий уточнити, що ОУН (б) та всі інші організації визнали і високо оцінили роботу УНК і особисто мою роль.

Хочу також згадати деякі характерні епізоди з моєї післявоєнної діяльності. Я мав багато відвідувачів і листів від родин солдатів з такими запитаннями: “Де мій син (батько, чоловік та ін.)?” Я розумів почуття цих людей і глибоко їм співчував, але що я міг їм відповісти? Мусив пояснювати, що я був тільки командуючим армією. З Першою українською дивізією я провів лише декілька днів. З 10 тисяч вояків дивізії я спілкувався лише з двома десятками офіцерів. Я мусив говорити відвідувачам, що їм слід розуміти: люди, про яких вони запитують, йшли на війну, де все могло статися. Дивно, що період мого короткочасного візиту до дивізії створив у людей враження, що я командир дивізії. Не знаю, звідки пішов цей міф, але він розповсюджувався серед військ дивізії.

*Печатка.
Рим, 14 жовтня 1945 року.*

*Ваша високість, генерал,
Слава Ісусу Христу!*

Щира подяка за Ваш дорогоцінний лист від 31 липня, що потрапив до моїх рук лише 10 жовтня в полудень. За цей час ви повинні були отримати мої листи, зокрема від 2 серпня у відповідь на Вашого листа від 20 червня.

Ми часто контактуємо з табором військовополонених наших українських солдатів в Белларії біля Риміні. Саме тепер мій секретар отець Іван Віланич знаходиться там і має повернутися сьогодні або завтра. Він привезе з собою близько 30 кандидатів для теологічних студій. На жаль, я ще не можу особисто побачити наших славних вояків. Про це нелегко писати, але мушу сказати, що найбільшим ускладненням була присутність деякий час всередині табору радянського комітету. Нарешті вони можуть похвалитися тим, що переконали декількох чоловік повернутися на батьківщину. На думку наших солдатів, вони не шкодують за тими, хто пішов... Теперішній командир – капітан Яскевич. Так чи інакше, але життя в таборі покращилося. Ставлення британського командування сприятливе. Я тільки-но отримав звістку від о.Біланича про те, що нашим людям видали гарні зимові речі: одяг, взуття і ковдри. Харчування також змінилося на краще. Сподіваюсь, що о. Біланич привезе для Вас повний звіт або напише його тут і відішле Вам з найближчою можливістю.

Генерал, прийміть, будь ласка, висловлення моєї глибокої поваги і завірення в тому, що я щодня молюся за Вас і Ваших славетних вояків. Я благаю Господа ниспослати на Вас свою милість і щедрість.

*Ваш відданий брат і слуга
во Хресті Господа Нашого
† Іван, єпископ*

*Його високості
Шановному Павлу Шандруку,
генерал-лейтенанту Української армії
Мюнхен*

30 *Після війни*

Після здійснення згаданих вище кроків щодо влаштування наших солдатів і в першу чергу солдатів Першої української дивізії, більшість яких була інтернована в Італії, прем'єр-міністр нашого уряду в екзилі (в заслання) доктор К.Панківський запропонував мені перебрати посаду голови Генерального штабу і дійсного міністра з військових питань. Виданий після декрету Ради міністрів від 3 листопада 1945 року наказ вищого командування підтвердив моє призначення. Теоретично я обіймав цю посаду до травня 1946 року, коли на особистих причин прийшлося піти у відставку.

Ми з дружиною недовго жили в Хехсті біля Франкфурта. Я зазначив це тому, що одного дня коли я їхав з Хехста до Майнц-Кастелля, щоб побачитися з президентом Лівіцьким, я зустрів на станції полковника Крижанівського. Я вже згадував про нього. Три дні потому я отримав “запрошення” негайно показатися у відділенні поліції С.І.С. Хехста. Там мене розпитували, чи насправді я співпрацював з німцями і у якому саме підрозділі я служив. Коли я коротко розповів про мою удавану “співпрацю” (так сталося, що тлумачем був єврей, що, цілком очевидно, був на моїй стороні), офіцер, що проводив допит, вибачився за завдані турботи і показав анонімного листа. Під час цієї неформальної частини нашої розмови зайшов інший офіцер С.І.С. пан Стівен Скубік і сказав мені українською, що зміст анонімного листа відразу насторожив їх, здалося, що це мала бути якась провокація. Ось такий збіг обставин.

Після мого призначення головою штабу я щільно контактував з нашими старшими генералами: покійними нині М.О. Павленком і В.Петровим. У розмовах ми висловлювали занепокоєння щодо нашого воєнного і політичного майбутнього, щодо проблеми збереження традицій нашої боротьби за незалежність, ми шукали засобів підтримання войовничого духу серед вояків, що створювали наш єдиний воєнний потенціал. Ми добре розуміли, що, на жаль, немає

жодної причини для оптимізму і що усі наші зусилля, як державні, так і особисті, обмежені збереженням субстанції організації у квазі-військовій формі. Таким чином була відтворена організація солдатів УНР з періоду боротьби за визволення, а потім з'явилися: Братерство солдатів Першої української дивізії, ще пізніше Братерства солдатів УПА і КУА, інші організації молоді напіввоєнного зразка. Я не брав безпосередньої участі у створенні цих організацій, але, на мою думку, вони були великим надбанням нашого військового життя.

Досить довгий час я не брав участі у політичній та громадській діяльності еміграції, бо присвятив його навчанню. Також я встановив контакт з представниками інших національних груп організації "Прометей", і ми обговорювали шанси відтворення цієї організації. Багато людей з цієї спілки жили в околицях Мюнхена, і мені легко було підтримувати з ними зв'язок. Президентом "Прометея" був професор Роман Смоль-Стоцький, віце-президентом – князь Г. Накашидзе, пан Б. Білатті (інженер) був секретарем. Двоє останніх жили в Мюнхені. Мені вдалося встановити контакт з представником словаків доктором Жозефом Пауко; польські офіцери майор Понікевський і капітан Олександр зв'язали нас з членами "Прометея", що мешкали в Лондоні: генералом Тадеушем Шетцелем і паном Станіславом Папроцьким. Невдовзі князь Накашидзе мав від'їхати до Південної Америки, та у відсутності професора Романа Смоль-Стоцького, який вже виїхав до Сполучених Штатів, він передав головування спілкою "Прометей" мені. Незважаючи на всі зусилля і дружню атмосферу кооперації, зовнішні обставини перешкодили нам відновити діяльність "Прометея".

В результаті постійної роботи з боку президента Лівницького ближче до кінця 1947 року українські емігранти дійшли до рішення, що для успішного здійснення нашої політичної і пропагандистської діяльності вкрай необхідно об'єднати усі політичні і громадські сили еміграції. Це привело до заснування Української національної ради (УН ради). Формальна частина організації посіла на професора І. Мазепу. Його робота була тривалою і наполегливою, і нарешті склад УН ради було узгоджено, а її було скликано. Я мав честь бути запрошеним на інаугураційні збори 7 лютого 1947 року. Голова виконавчої гілки УН ради професор І. Мазепа знов запропонував мені посаду голови Генерального штабу. Я погодився, хоча мав деякі сумніви щодо можливостей роботи. Я також попередив професора Мазепу, що роблю спроби виїхати до Сполучених Штатів або Аргентини. Обставини не сприяли конструктивній роботі, не було фондів навіть для

мінімального обсягу діяльності. Надії затьмарилися. Я прийняв рішення, що, доки я буду здатний працювати, мені слід їхати до Сполучених Штатів або Аргентини. Мій старий друг полковник І. Ухвіч був в Аргентині і вислав мені письмове запрошення. Завдяки зусиллям професора Смоль-Стоцького, професора Андрусова та його дружини я знайшов притулок в цій чудовій вільній країні. Професор Смоль-Стоцький запропонував, щоб я писав наукову роботу, залучився до наукової праці, але, на жаль, для мене це було надто пізно. Треба було заробляти на життя ще й тому, що моя дружина була нещаслива. Отож, незважаючи на мій вік (70 років), я почав працювати фізично. У вільний час, що випадав рідко, я виконував дослідницьку роботу і писав статті з військових питань.

За ініціативою професора В. Кубийовича, що він висунув у 1948 році, мене обрали постійним членом наукового товариства ім. Шевченка.

У належний час я не мав можливості більш детально ознайомитися з боротьбою західної частини української нації, наших братів за Карпатськими горами. Більшість цієї частини нашої нації – люди, суворіші за інших. Географічні умови стоять на заваді їхніх безпосередніх зв'язків з Галичиною, а за політичних умов ця місцевість часто підпадала під владу сусідів, що були сильніші як політично, так і економічно. Я завжди цікавився українцями Закарпаття і був вражений спроможністю їхніх політичних лідерів використовувати будь-яку політичну слабкість сусідів-імперіалістів, особливо напередодні другої світової війни і в період самої війни.

Коли після першої світової війни розпалася Австро-Угорська монархія, 21 січня 1919 року місцеве зібрання Закарпаття (Крайовий сейм) проголосило злуку з Українською Національною Республікою. Однак переможні держави союзників продовжували зневажати боротьбу за незалежність і за угодою, укладеною в Сен-Жермені 10 вересня 1919 року, приєднали цю частину етнографічної території України до новоствореної Чехословацької республіки.

У перебігу подій, які були санкціоновані Гітлером і суттєво вразили Чехословаччину, Закарпаття скористалося ситуацією напруження, що виникло, для продовження боротьби за свої політичні права. 7 жовтня 1938 року Закарпаття проголосило автономію в межах федеративної Чехословацької республіки. Український уряд очолив монсеньйор Августин Волошин.

Я не мав прямих контактів або безпосередньої інформації про розвиток подій на Закарпатті, але на базі загальновідомих фактів, а також більш детальних доповідей, зроблених професором В.Куби-йовичем, я можу узагальнити ситуацію в цій частині України.

Восени 1938 року перед урядом Закарпаття постала необхідність організації оборонних сил. Тоді була створена “Карпатська Січ” як заміна збройним силам. Було необхідно чинити опір спробам Угор-

щини силоміць завоювати Закарпаття. Угорщина наполягала на своїх правах на цю землю, базуючись на кордонах, що існували за часів Австро-Угорської імперії. За дуже короткий період часу "Карпатська Січ" перетворилася на справжню військову силу, але, як це було в усіх українських арміях, їй бракувало зброї. У березні 1939 року угорці почали стягувати війська на північному кордоні Закарпаття. Заклики уряду Закарпаття до центрального апарату уряду в Празі залишилися без відповіді. Сейм проголосив незалежність ЗУНР (Закарпатської української національної республіки) і обрав монсеньйора А. Волошина президентом, а Юліана Ревая прем'єром. В той час Угорщина вже вступила в альянс з Німеччиною, і Гітлер особисто втрутився в цю справу, вимагаючи, щоб президент Волошин віддав Закарпаття Угорщині. У відповідь уряд Закарпаття оголосив мобілізацію. Угорщина виставила чотири дивізії проти 12 500 чоловік (загальна кількість вояків у закарпатській армії та поліції). Збройний опір українців був настільки сильним, що Угорщина звернулася по допомогу до Польщі і Румунії. Натомість збройна боротьба продовжувалася до кінця березня. Підпільна та партизанська війна, що вела УПА, продовжувалася на Закарпатті навіть після другої світової війни. Угорці захоплювалися героїчною обороною закарпатської армії, але не вагалися і вбивали як військовополонених, так і мирне цивільне населення.

Вже набагато пізніше після цих подій я мав нагоду почути з перших вуст розповіді про жадливі звірства угорців і румунів від доктора С. Росохи, офіційного представника уряду Закарпаття. Угорщина завоювала Закарпаття, але після другої світової війни цю землю "звільнили" росіяни.

32 *Історія моєї дружини*

“Після того як ти поїхав до Берліна, я не припиняла роботу в кінотеатрі, показуючи фільми, які поставляло німецьке командування. Скірнівiце потерпало від дедалі частіших і сильніших бомбардувань. В місті було повно німецьких військ, але вони поводитися спокійно. Одного дня я побачила серед німців в кінотеатрі декількох солдатів з погонями “УВВ” (Українського визвольного війська). Я запитала, з якої саме частини України вони будуть, і один з них відповів: “Я не українець, взагалі ми з Калуги. Нам наказали почепити цю відзнаку, ось ми і носимо”.

Радянські війська увійшли в Скірнівiце 14 січня 1945 року пообіді. Я спостерігала з вікна і бачила радянських солдат у ганчір’ї з цивільного одягу, на ногах у них також було накручено ганчір’я. Вони переходили від подвір’я до подвір’я. Один зайшов в наш будинок, перекидав все догори, нищпорив по всіх шухлядах. Коли я запитала його, що він шукає, він відповів: “Німців”. Він забрав усю білизну, деякі речі, просив поїсти. Я показала на хліб і трохи шинки в буфеті, що залишилися від бартерного обміну на пару черевиків. Він побачив огірка і з’їв його разом з хлібом. Тієї ночі наша колишня служниця Хелена прибігла і сказала, що мені треба тікати і заховатися, тому що більшовики на мене полюють. Я пішла до неї в дім (вона вже одружилася). Туди прибіг один з унтер-офіцерів 18-го піхотного полку і приніс документ, виданий представниками польського підпілля на ім’я Маріанни Ковальської. Він сказав, що більшовики мене повсюди розшукують, але коли вони запитували мою адресу, поляки відповіли, що я виїхала на захід. Я перейшла до дівочої оселі Хелен і провела два дні з її хворою матір’ю, але мене знов попередили, що треба зникнути. Усі радили їхати до Варшави, оскільки там простіше загубитися серед натовпу. В страшний мороз чоловік Хелени посадив мене на свій велосипед і повіз до міста Влохи, що під Варшавою. Подорож тривала 10 годин. Пальці на ногах у мене обмерзли,

щоб відновити кровообіг, довелося відтирати їх снігом. Знайти у Влохах місце, щоб переночувати, було важко, нарешті я знайшла притулок у госпіталі, де управляли чорниці. Наступного ранку я виїхала до Праги, передмістя Варшави, де відшукала своїх польських друзів. У них була дуже маленька квартира, і я жила в кімнаті без вікон аж до квітня. Я всюди шукала роботу, але намагалася уникнути зустрічі з тими, хто міг би про мене доповісти, хоча б і випадково. Я не могла отримувати продовольчі картки: для цього було потрібно вступити до комуністичної організації і погодитися на запропоновану ними роботу. Нарешті я знайшла роботу у невеличкій крамниці; моя платня становила 10 злотих (достатньо, щоб купити 3 фунти хліба) і кімнату; крім того, двічі на день мене годували штучною кавою з хлібом. Літо було важким, працюючи в крамниці, я носила пальто і калоші, бо усе моє взуття зносалося, а щось придбати було неможливо, принаймні за мою платню. Наприкінці серпня мої охоронці з польського підпілля повідомили, що більшовики натрапили на мій слід. По мене прийшла дружина одного з офіцерів і відвела до іншої жінки, що також мала крамничку. Я побула трохи там, а потім після тривалих пошуків мене знайшов той солдат, якого ти послав. Він вивіз мене з Польщі як репатріантку до Німеччини. Подорож була сповнена напруження, декілька моментів були дуже небезпечні. Польська таємна поліція багато разів обшукувала нас, хлопця били, допитуючись, хто я є насправді. Таким чином ми дісталися Берліна, де оселилися у німецькій родині, в якій хлопець працював під час війни. Я не могла виїхати з Берліна, бо погано себе почувала і в мене не було документів. Хлопець поїхав до тебе, а я залишилася в тій сім'ї, що, до речі, була дуже приємна і гостинна. Вони годували мене, бо я не мала ані карток, ані грошей. Все це було в радянській зоні окупації Берліна.

Тільки в березні 1946 року до мене прийшла українська жінка і перевезла мене зі східного Берліна до західного. Потурбуватися про мене цю жінку просив американський офіцер українського походження лейтенант Ф. Григорчук. Він опікувався мною і розповів, що ти телеграфував йому і просив мене врятувати. Кожного дня лейтенант Григорчук приносив їжу мені та ще одній жінці, і після багатьох труднощів помістив мене у табір UNRAA. Потім лейтенант Григорчук допоміг мені з документами для переїзду до британської зони у Західну Німеччину. Якщо я буду оповідати тобі всі мої пригоди протягом цього періоду, це займе багато місця, особливо моя подорож на захід, яка тривала майже два з половиною місяці.

Можливо, буде цікаво додати деякий коментар щодо того, як поляки зустрічали завойовницькі радянські війська. За декілька днів вони збагнули, що з новою радянською окупацією вони падають у безодню. Було цілком зрозуміло, що після заподіяного німцями терору, тортурів, масового знищення поляки дивилися на радянські війська як на своїх визволителів. Мені розповідали, що відразу після входу в Скірнівце (здається, так траплялося усюди) більшовики почали грабувати людей, забираючи усе, що мало хоч незначну цінність. Жінок і навіть дівчаток гвалтували, і за два місяці майже 10 відсотків польських жінок були уражені венеричними хворобами. Поляки помстилися більшовикам. Кожного ранку на вулицях Варшави та інших міст знаходили сотні трупів радянських солдатів, зарізаних ножами. Незважаючи на нелюдську поведінку німців в минулому, тепер поляки співчували їм. Більшовики оточили німецьких військовополонених і тримали їх за колючим дротом проти неба без їжі. Поляки, які самі голодували, приносили полоненим хліб, щоб ті не вмерли. Радянські пограбування призвели до нової хвилі голоду в Польщі, яка захопила навіть їхню власну армію. Радянські війська почали продавати військово майно. Наприклад, до крамниці, де я працювала, вони приносили каністри з бензином і гасом, цигарки, мило і продавали набагато дешевше, аби отримати щось поїсти. Було багато місць, де радянські солдати продавали польським селянам коней, переважно обмінюючи на їжу. Селяни раділи, бо німці усіх коней ревізували. Однак радянська хитрість полягала в тому, що за декілька годин приходило інше формування Червоної Армії і відбирало коней назад.

Свідки розповідали мені, що коли радянські війська увійшли в Скірнівце, сотні людей вийшли на вулиці і вітали їх з підведеними догори руками. Однак солдати, помітивши обручки на пальцях або годинники на руках, грабували їх. “Віддавай свого годинника,” – такими були слова вітання, якими відповіли радянські солдати”.

Примітка від автора. Наприкінці листопада пан Л.В.Сердюк та його пані знайшли солдата, що визвався їхати до Польщі шукати мою дружину. Солдат дуже добре розмовляв німецькою і польською, і міг удавати, що він поляк, який повертається з Німеччини. На зворотному шляху назад до Німеччини вже разом з моєю дружиною вони могли удавати з себе німців. Багато допомогли добрі люди, особливо пан Р. Топорович, комендант табору в Карсфельді біля Мюнхена, пан М. Дюжий, комендант табору в Міттенвальді, які дали солдатів різні

цінні речі, які він використав в дорозі. Йому пощастило знайти мою дружину, хоча я не міг сказати йому, де її шукати, лише позначив, як її шукати, і дав пароль, за яким вона впізнає, що він є людиною, якій можна довіряти.

На початку січня 1946 року, коли я був у брата (він входив до командування табором в Оффенбаху біля Франкфурта), одного вечора наш суддя підполковник І. Куковський взяв мене до американського лейтенанта Ф. Григорчука. Той збирався додому у відпустку і хотів побачитися зі мною, щоб розповісти деякі речі. Він був офіцером зв'язку і перекладачем в американському Верховному командуванні в Берліні. Коли відновився порядок і Берлін було поділено на зони, американське командування отримало список українських емігрантів, що їх вимагало видати радянське командування. Першим в цьому списку стояло ім'я президента А.Лівицького, потім – мос. Мені приписували численні кримінальні злочини, хоча інші переліковані особи (загалом їх було близько 200) звинувачувалися лише у політичних провинах. За пропозицією лейтенанта Григорчука американський генерал попросив радянського коменданта визначити, у яких саме кримінальних злочинах мене звинувачують, але росіяни облишили цю тему. Лейтенант Григорчук дав мені свою адресу в Берліні і сказав, що у разі необхідності я можу звернутися до нього по допомогу. Знов це була рука небесного провидіння: коли я отримав новини про місцезнаходження дружини, я звернувся до лейтенанта Григорчука через американське командування в Мюнхені, і він допоміг мені її врятувати.

Я хочу додати, що я ніколи не був радянським громадянином, і моя нога ніколи не ставала на радянську територію. Доки вони в Україні, я буду боротися з ними як з окупантами моєї батьківщини.

Скільки разів, особливо в скрутні часи, я шукав відповідь на трагічне запитання: чому нам не допомагали у нашій боротьбі за свободу? Український народ грудьми постав проти ворога, який значно перевищував нас в силі, і водночас захищав Захід! Чому ті, у чий владі була можливість раз і назавжди припинити боротьбу мільйонів людей за політичне визволення від Москви і за повноцінну національну державність, не брали до уваги блага і сподівання цих народів? Де ми маємо шукати мотиви допомоги, яку Захід пропонував всілякого роду російським імперіалістам типу Денікіна & Со.? В своїй власній історії всі ці західні нації проходили періоди боротьби за національне визволення, за національну і персональну свободу своїх народів.

Чи правдиве твердження німця Юргена Торвальда про те, що “боги карають сліпотою того, кого хочуть знищити”? Чи то внаслідок сліпоти (політичної сліпоти) лідери вільного світу не бачили, що вони дають владу в руки загрозливій силі, яка може зрости настільки, що зруйнує їх самих та їхні нації?

Подеколи можна почути, мовляв Захід був переконаний, що українці мали більшовиків, ідентичних до московських більшовиків (теза російських білогвардійців). Чому ж тоді вони не зважали на красномовний факт, що ті ж самі українці боролися проти Москви?

Важко знайти пояснення. Можливо, колись історія пролле на це світло. Важко також повірити, що Україні відмовили у допомозі і дозволили відбутися тим незрозумілим зайвим воєнним жертвам через вплив таких людей, як Мілюков, Сазонов, Извольський та інші. Якщо це так, тоді пани Давід Ллойд Джордж, Жорж Клемансо і компанія таємно діяли разом з ворогами української та інших націй, пригноблених Москвою, і вони винні в тому, що залишили світові у спадок життя, сповнене напруження і постійних заворушень. Вони заповіли світові схиблені ідеї Маркса, методи Сталіна і Гітлера, май-

бутні дії Хрущова. Вони винні у другій світовій війні, і якщо стане-
ться новий катаклізм, це також буде їхньою провиною.

Чи збагнув західний світ, що чекає на нього у майбутньому?
Чи існує надія, що коли-небудь скінчиться ера шантажу і людство
житиме в мирі, замість того щоб будувати сховища і готуватися
до скрутних часів? Постійне напруження і підготовка до війни
призведуть людство до нервового зриву, духовного і матеріального
зубожіння.

Всі ті, хто знає про сутність і методи московського імперіалізму,
що в тій чи іншій формі завжди має однакові цілі і за існуючих умов
характеризується цинічною зневагою до вільного світу, невпинно по-
переджають про небезпеку. Однак треба зазначити, що до цих попе-
реджень не прислуховуються. Пильнішу увагу приділяють “радни-
кам-експертам” з американізованими прізвищами, замість того щоб
почути голоси націй, які знаходяться в авангарді боротьби проти чер-
воного рабства у вигляді московського імперіалізму. Ті радники і
прибічники російської непорушності в будь-якому випадку будуть
радше тішитися з фактів знищення цілих народів заради того, що
Росія залишатиметься незмінною, нехай вона буде називатися СРСР
або як завгодно інакше. Вони дають принаймні мовчазну згоду на те,
щоб голодомором подолати опір українців та інших. Чи усвідомлює
Захід, що селяни (українці), що колись забезпечували зерном пів-
Європи, їхали до міст за шматком хліба, який у них відібрали за те,
що вони не погоджувалися на роль мурашок у новому рабовласниць-
кому устрої. “...Холодні селянські хати, уражені голодом, перетво-
рилися на величезні гроби з роздутими трупами. Селяни не могли
підвестися цілими днями, вони дивилися на свої домівки, з яких дав-
но вже зірвали дахи, щоб зробити баланду з бур’яну і з кісток ос-
танніх в селі котів і собак. Ті з селян, хто був здоровішим, їхали до
міст і безнадійно жебракували заради хліба. Вулиці міст були щільно
вкриті трупами, тисячі їх лежали обабіч доріг. Щодня повідомляли
про явища канібалізму. Біля невеличкої станції залізничної дороги
було викрито цех з виробництва сосисок з дитячої плоті. Було знай-
дено дві діжки засоленого м’яса – м’яса дітей. Траплялися випадки,
коли матері декількох дітей вбивали молодших, щоб нагодувати стар-
ших, і у такий спосіб врятувати хоча б когось...”¹ Все це було спри-
чинено наказом Сталіна у 1933 році, коли більше як шість мільйонів
українців загинули від голоду. Ніхто навіть не протестував. “Гені-

¹Барка В. Рай. – Нью-Йорк, Свобода, 1953.

альний” Сталін замаскував терор фразою: “Жити стало краще, жити стало веселіше”.

Цілі народи примусили зникнути: кримських та волзьких татар, волелюбні народи Кавказу і Туркестану; поступово зникають балтійські нації, комі та інші.

Весь світ і особливо нещасливі нації зі “щасливого радянського раю” заборгували подякувати колишньому президентові Гаррі Трумену за те, що він своєчасно викрив радянську політичну оману, коли відбив збройну атаку на Корею.

Не можна не згадати той факт, що комуністи всілякими способами намагалися знищити українців. Вони працювали в міжнародних організаціях і намагалися дістати тих українців, яким вдалося втекти з СРСР і які перебували у таборах для депортованих. Комуністи мали своїх агентів в цих установах, людей, що обіймали високі посади, як, наприклад, Меньшиков, але переважно через таємних агентів вони влаштовували своїх людей комендантами таборів для депортованих. За будь-яку ціну вони переконували українців та інших повернутися “додому”. Ми глибоко вдячні генералові Люсіусу Клею, керівникові американської зони в Німеччині, який передивився усі справи, вигнав комуністів і припинив злочини, скоєні проти депортованих осіб.

Руки червоної розвідки можна викрити скрізь. Тепер Москва шукає спосіб, щоб спричинити сутичку між Сполученими Штатами і Китаєм, бо Москва побоюється зростання потенціалу Китаю. На цьому етапі далекозорій політиці Сполучених Штатів слід передбачити, яким чином спрямувати зростаючу агресію Китаю, що виникає внаслідок етнічних проблем. Російський історик і письменник В.Соловйов передбачав теперішню ситуацію в романі “Жовта небезпека”.

У перспективі – раніше чи пізніше – перед світ очікує змагання рішень, і якщо Захід йтиме тим самим шляхом концесій і компромісів, на якому завжди отримує перемогу Москва, якщо Захід не матиме політичного передбачення або звичайного політичного плану, тоді не треба бути пророком, щоб пророкувати кінцеву перемогу комунізму.

Зважаючи на факти минулого, де слід шукати витоки для сучасності і для майбутнього, сьогодні необхідно чітко зазначити: другої світової війни не було би, якщо українському народові була б надана допомога так само, як і іншим націям. Тоді не було б більшовиків зі Сталіним, що допомогли звеличитися Гітлеру. Не було б більшовизму, якби Захід не дозволив московським імперіалістам завоювати Україну.

Чи не вчать нас ці події?

Додаток

11 листопада 1945 р.

Дорогий Павло Феофанович,

Офіцерам з мого “військового оточення”, що принесуть вам цей лист, я повністю довіряю. Будь ласка, вислухайте їхню інформацію і ви складете уявлення про цю важливу справу. Вважаю, що вам буде доречно відіслати цих офіцерів до звісного пана Т., щоб з’ясувати, що там відбувається і, можливо, вжити відповідних заходів. Ця людина недисциплінована, можливо, ви зможете його усунути... Можливо, ви приїдете до нас, щоб обміркувати цю загадкову справу... Пан Мудрий приїхав до мене, і ми все обговорили... у присутності панів Ревая і Барана, мого сина і єпископа Мстислава... Сподіваюсь побачитися з вами за тиждень або два з хорошими новинами.

З найкращими побажаннями, ваш А.Лівицький.

5 квітня 1950 р.

Дорогий генерал,

Вітаю вас і вашу дружину зі святом, бажаю успіхів у вашій патріотичній роботі... Не дивуйтеся і не засмучуйтеся з приводу того, що виконання обіцянок потребує багато часу... але Господь воскрес, і Україна воскресне також, можливо, ще за й мого життя, хоча я починаю слабіти. Я їду в Ульм і в Аусбург зайнятися офіційними справами... Я завжди дуже цинив і щиро вас поважав. Мої найкращі вітання пані,

ваш А.Лівицький.

19 листопада 1945 р.

Дорогий генерал,

На мою думку, організація Вищої військової ради буде сприйнято позитивно. Я не маю заперечень щодо складу працівників, за винятком капітана Б. Він не підходить до цієї роботи внаслідок помилок, які він наробив як з власної вини, так і без... Генерал П. хоче зустрітися зі мною 28 листопада.

Із щирими вітаннями, ваш М.О. Павленко.

Дорогий генерал,

У справі Вищої військової ради за вашим листом від 25 грудня я сьогодні розсилаю усім членам запрошення на перші збори...

Історія з мюнхенською філією доводить, що наші партійні політики хочуть зруйнувати кожену причину...

Чудовий офіцер Горох. Він випустив перший курс невиборних офіцерів в Інгольштадті, він перепідготував 30...

Посилаю вам два газетні уривки (мій і полковника Д.), з яких, генерал, ви побачите, що вони не дадуть нам спокою... .

Поки що все, бажаю вам щасливих свят.

Ваш М.О. Павленко.

16 січня 1946 р.

Дорогий генерал,

Сьогодні після тривалих і часом дуже цікавих дебатів ми закінчили нашу роботу (організацію Вищої військової ради)... ми повернулися до попередньої позиції, як в часи УНК. (Генерал М.О.Павленко був головою Вищої військової ради в УНК. Прим. автора.)

Щиро ваш, М.О. Павленко.

27 липня 1947 р.

Дорогий генерал,

Одна з конвенцій порушила питання про відновлення діяльності деяких з наших інститутів: об'єднати товариства військової науки і військової історії... Я хочу запросити Вас узяти участь в цій зустрічі...

• З повагою, В.Петров.

6 березня 1948 р.

Дорогий генерал,

... Виникає ціла проблема з тією "мікро-політикою"...

З великою повагою, В.Петров.

15 червня 1948 р.

Дорогий генерал,

... Я також читав нарис Вищої військової ради... це старий австрійський Hofkriegsrat, який майже поховав Австрію... Добре, ми поговоримо про це, коли зустрінемося. Мої найкращі вітання Вам та Вашій родині.

Ваш В.Петров.

Дорогий генерал,

Всеволод Миколайович попросив мене повідомити Вам, що він на деякий час "виходить з обігу", він серйозно хворий і знаходиться в лікарні. Лікарі знайшли проблеми із травленням, спричинені недоїданням...

Щиро Ваша, Тамара Петрова.
(Дружина покійного генерала Петрова.)

Дорогий генерал,

Чи не могли би Ви приїхати до Аугсбурга цієї найближчої неділі 20 червня в полудень. Я вийду на станцію, де ми можемо зустрітись... Є деякі питання, які я хотів би з Вами обговорити.

Щиро Ваш, І. Мазепа.

28 січня 1948 р.

Дорогий генерал,

У зв'язку з відновленою діяльністю у різноманітних філіях виконавчого відділу Української національної ради я хотів би конкретно поговорити з вами про... Будь ласка, приходьте, коли Вам буде зручно до мене в офіс.

Щиро Ваш, І.Мазепа.

Українська національна рада

Виконавчий відділ

№ 36/49 від 7 лютого 1949 р.

*Генерал-лейтенанту П.Шандруку
в Мюнхені*

Дорогий генерал,

... Відповідно до Вашої згоди, що була висловлена під час нашої розмови 1 лютого, на своєму засіданні 5 лютого цього року виконавчий відділ призначив Вас головою Генерального штабу...

Голова виконавчого відділу І.Мазепа.

Дорогий Павло Феофанович,

Я отримав листа від пана Мазепа, у якому він повідомляє, що хоче особисто зустрітися зі мною з приводу його високого призначення. (На посаду прем'єр-міністра. – *Прим. автора.*) Я хочу прискорити цю зустріч, тому цього вимагають обставини, а також наша громада. Я сподівався, що ви приїдете на вихідні, але ви відклали подорож. В такому разі, будь ласка, візьміть з собою Ісаака Прохоровича (Мазепа. – *Автор*), навіть якщо ви їдете тільки до Ульма. Генерал В. добре зарекомендував себе, і я не заперечую проти його висування разом з генералами Удовиченком, Петровим і Загородським. Офіційний представник польського уряду нарешті приїхав побачитися зі мною, і ми з ним мали тривалі переговори в обстановці взаємної довіри.

З найкращими побажаннями, ваш А.Лівицький.

Показчик

А

Алексеев М.В., 61
Алмазов С., полковник, 35, 39
Андерс В., генерал, 188, 202
Андрієвський Д., 144, 165
Андрієвський О., 42
Андрусів П., професор, 217
Анісімов, полковник, 40, 43
Арльт Ф., доктор, 140, 144–147,
149–151, 155–167, 169, 171–172,
175, 181–183, 185, 188, 191–193,
196–198, 200, 202–205, 213

Б

Бажковський В., 108
фон Бальк, генерал, 199, 201
Бандера С., 141–144, 146–147,
152–153, 157, 165–166, 170
Бах, генерал, 186
Безручко М., генерал, 105, 109, 122
Бергер, генерал, 150, 161–162
Бичко І., архієпископ, 210
Біланіч І., отець, доктор, 214
Білатті Б., 108, 216
Білецький П., протоієрей, 168, 177
Благовіщенський, капітан, 53, 66
фон Бласковіц, генерал, 122
Божко, отаман, 67, 69–70, 72
Бойдинюк О., 144, 147, 165–166
Болбочан П., отаман, 36–39, 50,
67–68

Бор-Комаровський Т., генерал, 107
Бортновський В., генерал 119
фон Браухіц В., фельдмаршал, 140
Бредов, генерал, 76, 79, 89
Будьонний С., маршал, 80, 90
Бульба-Боровець Т., отаман, 160,
184, 186

В

Василевський Л., 108
Вафіадес М., 198
Вегухів М.О., професор, 136, 160,
165, 170, 206
Вехтер Ф., генерал, 166, 172, 185,
192–193, 196–200, 202–204, 213
Винниченко В., 42
Вислоцький В., полковник, 114–115,
123–124
Витовський Д., полковник, 44, 64
Вишиваний В., полковник, 36–37
Вишинський О., генерал, 167, 183, 212
Вінницький, капітан, 78, 82
Вітвицький С., доктор, 207
Власов А.А., генерал, 138–139, 141,
144, 146–147, 150–151, 157–160,
163, 169
Водяницький, капітан, 53, 69, 78
Волошин А., монсеньйор, доктор,
218–219
Вольф Л., полковник, 144, 146–147,
149–151, 156–157, 160–163, 171,
175, 177, 183

Вояковський М., отець, 210
Врангель П.М., барон, генерал, 83,
159

Г

Габсбург В., ерцгерцог, 36
Гавриленко, капітан, 43, 45, 53
Галлер Ю., генерал, 62
Гімлер Г., 141, 150, 156, 161
Гітлер А., 117, 120, 132, 134, 138,
140, 172, 177, 190, 202, 206,
218–219, 224, 226
Гладкий М., капітан, 68, 78
Глазков В.Г., генерал, 148
Головко Т., 107
Гомзин Б.В., полковник, 40, 87,
152–153
Горемикін І.Л., 26
Греков О., генерал, 62
Григор'єв, отаман, 61
Григорчук Ф., лейтенант, 221, 223
Гринич І., отець, 185–190, 213
Грушевський М., професор, 29
Гутрі В., капітан, 107, 114

Д

д'Алькен Г., 172
д'Ангеліс, генерал, 196, 201
Данилов Ю., генерал, 29
Дацько К., полковник, 173–175
Денікін А.І., генерал, 61, 75–76, 79,
81, 83, 85, 159, 224
Добриловський Ю., доктор, 52–53
Добрянський М., 205–206, 208
Довбор–Мусницький Ю., генерал,
207
Доленко В.А., 136, 143, 160, 165–166,
169–170, 206
Дорошенко Д., 210
Драченко Г., капітан, 78–80

Дубровський В.В., 136, 160, 165,
169, 206
Дядюша С., генерал, 78–80, 82, 100
Дяченко П., полковник, 169, 177,
182, 196, 208, 212

З

Загодський, генерал, 230
Зарицький В., капітан, 66, 125
Зіпсер, капітан, 72, 73
Змієнко В., генерал, 103, 105, 122

І

Іванис В.М., професор, 189–190
Іванович С., полковник, 128,
131–133
Ізвольський П., 61, 224

К

Какурін М., полковник, 52, 106
Калабухов В., 76
Каледін А.М., генерал, 37
Капуста, капітан, 211–212
Кедровський В., полковник, 68, 78
Керенський О.Ф., 28–31
фон Кестрінг Е., генерал, 156
Клімецький Т., генерал, 114
Клемансо Ж., 60–61, 76, 167, 224
Клей Л., генерал, 226
Кобза І., отаман, 101
Козицький Т., генерал, 114–115
Колендовський, майор, 119, 123, 125
Колодій, генерал, 82, 86
Колодяж, капітан, 78
Кох Е., 185
Коць А.І., полковник, 108
Кравців, 174–175
Крайовський, генерал, 86, 88–89
Краснов П.М., генерал, 148, 196

Крат М., генерал, 125–126, 185, 192,
194–195, 202, 205, 208, 211–212
Краус А., генерал, 75–76
Крижанівський, полковник, 136
Крьогер, полковник, 147, 151,
157–160
Кубийович В.М., професор, 136,
149, 151, 163, 165–167, 169–171,
173–174, 176
Курджеба Т., генерал, 113–114, 119
Кутелов А.П., генерал, 110
Куц В., генерал, 100, 102–105

Л

Лаврівська І., 209–210
Левенець М., отець, 189, 195–196,
203–204, 209, 213
Лейбрандт, генерал, 140
Липа Ю., доктор, 131
Лівицький А.М., 82, 104–105,
109–110, 122, 125, 129–130,
134–136, 139–144, 147, 149,
152–155, 157, 166–167, 170,
206–207, 212, 215–216, 223,
227, 230
Ліницький В., капітан, 50, 53, 69–70,
99
Ліщинський М., капітан, 194, 198, 200
Ллойд Ж.Д., 60, 76, 224
Лотоцький О., професор, 104
Лукашевський, генерал-полковник,
27–28

М

Маєвський, полковник, 119, 121
Мазела і.П., 68, 79, 83, 141, 216, 230
Макаренко А., капітан, 42
Макарушка Л., доктор, майор, 174,
193–194, 196, 202–205, 208–209,
211
Малець В., полковник, 185, 190

Мануїльський Д.З., 47
Маркс, полковник, 191–192, 197, 204
Маркс К., 224
Мартинович, майор, 66, 69–70
Мартинюк, лейтенант, 164, 167–168
Марченко І., капітан, 26
Матушевський І., полковник, 206
Матушак Ф., полковник, 114, 119
Мацяк, полковник, 67
Мельник А., полковник, 54, 97, 141,
143–144, 146–147, 152–153, 157,
165–166
фон Менде Х., професор, 140, 150,
161, 163, 167, 183
Микитка О., генерал, 83
Миланич А., доктор, 167, 170
Михайлович Д., генерал, 198
Мілюков П., 61, 224
Мірчук І., професор, капітан, 126
Мороз П., капітан, 53, 56–57, 59,
65–66
Морозовський, генерал, 25
Мудрий В., 205, 208–209, 227
Мусієнко, капітан, 48, 50, 53, 57–58,
65
М'ясник, отаман, 48–49

Н

Накашидзе Г., князь, доктор, 216
Натієв, отаман, 33, 35
Нечитайло П., підполковник, 73,
78–79, 101

О

Огієнко І., професор, 82, 86
Олексій, цесаревич Росії, 26
Олесюк Т.Х., доктор, 139, 143–144,
147, 149
Ольбрихт, генерал, 114; 122–124
Омельянович-Павленко М., генерал,
82–83

Орел–Орленко П., капітан, 100,
110–112
Оробко М., майор, 59, 66
Оскілко П., майор, 60

П

Палій А., доктор, 205, 208–209,
211–112
фон Панвіц, генерал, 198
Панківський К., доктор, 169–170,
215
Панчук Б., капітан, 211–212
Папроцький С., 108, 216
Парафинський, полковник, 121
Паук Ж., доктор, 216
Пащевський П., отець, 80, 97
Певний А., 68, 78
Пельчинський Т., генерал, 107, 110,
113
Перемикін, генерал, 95
Перкович Є., полковник, 107, 113
Петен А., маршал, 208
Петлюра С., 22, 31–32, 41–42,
48–49, 52, 55, 57–59, 67, 100,
103–104, 109, 168
Петренко, капітан, 29, 32
Петров В.М., генерал, 77–80, 138,
141, 215, 229–230
Петрушевич Є., доктор, 44, 62, 83
Петч А., генерал, 208
Пігулевський, генерал, 25
Пілсудський Ю., маршал, 84, 87–88,
101–103, 107, 113–114, 117, 207
Пій XII, 211
Погорелов, генерал, 27
Полікарп, митрополит, 160, 168
Попсій-Шапка, М., полковник, 43,
49–50
Пріцман, генерал, 186
Прокопович В.К., 97, 100, 103
Пулюй, капітан, 132–133
П'ятаков Г., 47

Р

фон Ріббентроп Й., 119, 150, 171
Райдер Е., контр-адмірал, 140
Раковський Х., 60
Распутін Г., 26
Ревай Ю., 219, 227
Рибачук М., полковник, 138, 206
Розенберг А., 140, 150, 161,
171–172, 185
Ройтберг Х., 55, 57, 93
Ружицький М., полковник, 28, 168
Рухімович М., 32

С

Савінков Б., 95
Садовський М., генерал, 138, 170
Сазонов С.Д., 224
Сальський В., генерал, 67, 86–87,
94, 99–102, 105, 109–111, 122,
125
Самусенко, отаман, 50, 54–55
Самутін П., полковник, 105
Седлецький С., сенатор, 108
Семененко О.П., 165–166, 173–174,
176
Сердюк В., капітан, 160, 164, 168
Середа М., отаман, 57–58
Сила-Новицький, генерал, 25
Сікорський В., генерал, 106, 114
Скоропадський П., генерал, 31,
40–41, 141, 152
Скрипник С., архієпископ, 48
Смовський К., генерал, 202
Смоль-Стоцький Р.С., професор,
24, 104, 108, 146, 148, 188, 190,
203, 216–217
Соловйов В., 226
Сталін Й.В., 134, 147, 186, 224–226
Стахевич В., генерал, 144, 147, 186
Стахевич Ю., генерал, 106–107,
110–111, 122

Стефаник М., генерал, 208
Стрийський, лейтенант, 150, 155,
160, 168

Т

Тарнавський М., генерал, 83
Терещенко П., 166, 173–174, 176,
184
Тіто Й.Б., 198, 202
Торвальд Ю., 147, 224
Труба П., отаман, 43–45, 52
Тухачевський М., генерал, 53
Тютюнник Ю., генерал, 50, 82,
97–98, 101, 109

У

Удовиченко О., генерал, 70, 72, 74,
77, 86–95, 230

Ф

Фартушний Я., майор, 155, 167–168
Фелдфікс І., головний рабин, 53, 56,
71, 78
Фішер Г., доктор, 151, 172
Франк Г., 185
Фрейтаг, генерал, 185, 191–197,
199, 201, 203–204
Фролов М., полковник, 89, 94

Х

Хайке В., майор, 192–195
фон Херварт Х., капітан, 156
Хілгер Б., 150–151, 153, 157
Хохштетер, барон, 131–133
Хрущов М.С., 134, 186, 225

Ц

Целко Р., лейтенант, 191–192, 202, 204

Ч

Чемберлен Н., 120
Черчилль У., 60
Чеховський, генерал, 27–28
Чупринка-Шухевич Т., генерал, 187

Ш

Шандрук Петро, лейтенант, 194
Шандрук-Шандрушкевич О.,
полковник, 51, 53, 67, 168
Шаповал М., 99
Шаповал О., полковник, 51–53, 67,
69–70, 86, 88
Шастін, полковник, 26, 27
Шварцбарт, 103–104
Швец Ф., 42
Шевцов, 53–54, 71, 78
Шептицький А., архієпископ, 189–190
Шептицький С., генерал, 101
Шкуро, генерал, 189, 196–198
Шлемкевич М., доктор, 170
фон Шоберт Р., генерал, 131, 136
фон Штеенграхт Г., барон, 161, 171
Штрібер, доктор, 161, 163–164
фон Штрахвіц Г., граф, генерал, 182
Шульгін О.Я., професор, 23, 104

Ю

Юсупов Ф.Ф., князь, 26

Я

Янчевський М., генерал, 92

Зміст

<i>Передмова</i>	7
<i>Вступ</i>	21
1 <i>Напередодні Російської революції та її перші дні</i>	25
2 <i>Похід на Крим</i>	35
3 <i>В Харківській комендатурі</i>	40
4 <i>Незалежний Запорізький стрілковий батальйон</i>	46
5 <i>Несподіванки в Браїлові</i>	53
6 <i>Оборона Ярмолинсько-Гусятинського сектора</i>	56
7 <i>Боротьба Української Галицької армії проти Польщі</i>	62
8 <i>Відхід через р. Збруч біля Гусятин</i>	65
9 <i>Атака на Україну</i>	69

10	<i>На Київ</i>	75
11	<i>В Кам'янці-Подільському</i>	77
12	<i>Армія під час зймового походу</i>	82
13	<i>Під окупацією Польщі</i>	85
14	<i>Українсько-польський альянс</i>	88
15	<i>У таборах для інтернованих у Польщі</i>	96
16	<i>Штаб міністерства з військових питань</i>	103
17	<i>Запрошення повернутися на Батьківщину</i>	110
18	<i>На польській військовій службі</i>	113
19	<i>Війна</i>	121
20	<i>В катівнях гестапо</i>	127
21	<i>Німецько-російська війна</i>	130
22	<i>Український національний комітет</i>	139
23	<i>Мої спроби врятувати дружину</i>	154

24	<i>Перед визнанням УНК</i>	156
25	<i>Український національний комітет та командування Українською національною армією</i>	165
26	<i>Працівники УНК і УНА за роботою</i>	173
27	<i>На шляху до Першої української дивізії</i>	185
28	<i>Перша українська дивізія</i>	191
29	<i>Український національний комітет</i>	202
30	<i>Після війни</i>	215
31	<i>Український національний комітет</i>	218
32	<i>Історія моєї дружини</i>	220
33	<i>Чому?</i>	224
	<i>Додаток</i>	227
	<i>Показчик</i>	231

Павло Шандрук

СИЛА ДОБЛЕСТІ

переклад з англійської

Художній редактор *І. Г. Сухенко*
Перекладач *М. Б. Бурмістенко*
Коректор *В. П. Нікітіна*
Комп'ютерна верстка *Г. Г. Пузиренка*

